

Озод Шарафиддинов

САРДАФТАР САҲИФАЛАРИ

Мақолалар, хотиралар

Тошкент
«Ёзувчи» нашриёти

ISBN 5-82550505-9

III $\frac{4702620201 - 45}{M 362 (04) - 98}$ 1999 й.

© О. Шарафиддинов,
«Ёзувчи» нашриёти, 1999 й.

ЭЪТИҚОДИМНИ НЕГА УЗГАРТИРДИМ?

Эскиган, чуриган тамаллар
Йўқликка эгри йўл изларкан,
Нега мен ундан юз ўгирмай?

БОТУ

1996 йилнинг бошларида «Труд» газетасида Россия Коммунистик партиясининг раҳбари Геннадий Зюгановнинг суҳбати босилди. Унда қуйидаги гаплар ҳам бор эди: «Бутун умрини тинч яшаб ўтган, мамлакати, халқи ҳақида яхши гаплар гапириб келган, кейин айнаган одамни кўрсам, ундан ҳазар қиламан. Агар у бутун умри давомида ёлгон гапирган бўлса, ҳар кун уйига қайси юз билан кирди экан, яқинлари билан қандай мулоқотда бўлди экан? Одам 60 ёшга кирганида чинакамига кўзи очилиши ва ўтмишини қаҳру ғазаб билан қоралаб, оёқости қилиши мумкинлигига унча ақлим бовар қилмайди».

Аввалига бу гапларга унча эътибор берганим йўқ — бамайлихотир юравердим. Лекин негадир юрагим ғашланаверди, аллақерим зиравча киргандек лўқ-лўқ қилиб тинчлик бермасди. Ўйлаб қарасам, бу аччиқ гаплар тўғридан-тўғри менинг шаънимга айтилган экан. Ахир, мен 30 йиллик партия аъзоси эдим, 60 ёшга кирганда партиядан чиқдим, бутун умрим давомида мамлакат ҳақида, халқ тўғрисида яхши гаплар айтиб келгандим, бугун эса ўзимнинг коммунистик ўтмишимни астойдил қоралаш билан бандман. Эндиликда эса эътиқодимни ўзгартирганим учун ўртоқ Зюгановнинг маломатига қолиб ўтирибман. Зюгановнинг дашноми ачиб турган ярага туз сепгандай бўлди. Негаки, эътиқодсизлик чиндан ҳам ёмон нарса. Ўзим ҳам бўлар-бўлмасга эътиқодимни янгилайверадиган беқарор ва бебурд одамни ёмон кўраман. Айниқса, ўз манфаати йўлида дўстини, оға-инисини, устозини чакса кепакка сотиб юборишдан тоймайдиганлардан мен ҳам ҳазар қиламан. Бироқ эътиқодларинг ҳаёт синовига дош беролмаган бўлса, у сени аллақачон боши берк кўчага киритиб

қўйгани исботланган бўлса, муқаддас деб ҳисоблаб келган байроғинг ёлғон чиқиб қолган бўлса, нима қилмоқ керак? Шунда ҳам одам миси чиққан эътиқодига кўр ҳассасига ёпишгандек ёпишиб олмоғи керакми? Шунда ҳам у Қўқон бозоридаги ўжар деҳқонга ўхшаб, «дигоним-дигон» деб безрайиб туравериши керакми? Йўлингдан устун чиқиб қолса, «мен фақат тўғри юраман» деган ақида билан бориб унга пешонангни уриш доноликдан эмас-ку! Шундай қилиб, мен 60 ёшимда эътиқодимни ўзгартдим ва Зюгановнинг маломатига қолдим. На чора? Бу ҳам бир кўргилик-да! Уртоқ Зюганов менга таъна тошларини отиб, анча-мунча хумордан чиқиб олган бўлса ажаб эмас. Аммо масаланинг битта «лекин»и бор. «Лекин»и шундаки, ўша кезларда эътиқодини ўзгартган биргина мен эмас эдим. Ёки фақат Эшмат билан Тошмат эмас эди. Улар минглаб, юз минглаб, ҳатто миллионлаб эди. Ўзингиз ҳисоблаб кўринг — бир замонлар РСДРП, кейин РКП(б), ундан сўнг — ВКП (б) ва ниҳоят КПСС деган номлар билан машҳур бўлган партиядо 80-йилларнинг охирига келганда тахминан 20 миллион аъзо бор эди. 20 миллион-а! Айтмоққа осон! Бирон-бир ўртача Оврупо мамлакатининг аҳолисига тенг келади. Бугун уларнинг ҳаммаси бўлмаса-да, мутлақ кўпчилиги коммунистик мафкурадан узил-кесил юз ўгириб, эътиқодини ўзгартирди. Тузукроқ ўйлаб қаранг: маънавий суянчиғи барбод бўлган, ихлос билан ишонган идеаллари сароб бўлиб чиққан салкам 20 миллион одам! Ҳаёт йўлининг ярмидан кўпини ўтиб қўйгач, бирдан ўтган умри беҳуда кетганини англаб қолган, дунёни поклашдек олий ниятга хизмат қиляпман деб ўйлаган, аслида эса бунинг ўрнига ўзи буткул кирланиб битган 20 миллион инсон! Инсоният тарихида ҳали ҳеч қачон бунақа катта фалокат, бунчалик ҳудудсиз фожиа рўй берган эмас эди ва, эҳтимолки, бундан кейин ҳеч қачон рўй бермас ҳам. Бу шундай мислсиз фалокатки, шундай улкан маънавий емирилишки, унинг оқибатида курралар меҳвардан чиқади, жамиятнинг руҳий мувозанати бузилади, қанчадан-қанча одамлар тўсатдан ўзини жунун водийсига тушиб қолгандай ҳис қилади ва янги суянч тоғларини излаб ҳар томон сарсари югурадилар. Шундоқ экан, беқийс фалокатдан озурда бўлган миллион-миллион одамлардан «қазар қилиш» билан масала ҳал бўлармикин? Улар «ўз ўтмишларини оёғости қилмоқдалар» дея

таъна қилган билан иш битармикан? Тўғри, ўтмишни қоралашдан фойда йўқ. Чунки ўтмиш — ўтмиш! У аллақачон Тарихга айланган. Унинг бирор кемтигини бутлаб қўйиш мумкин бўлмаганидек, бирор бесўнақай жойини пардозлаб, текислаб ҳам бўлмайди. Ундан фақат сабоқ олишгина мумкин.

XX аср сўнггида юз берган бу мислсиз маънавий ҳалокат жуда кўп одамларни гарангситиб, саросимага солиб қўйди. Олимлар, мутафаккирлар унинг сабабларини ўрганишга киришди. Ҳозирнинг ўзида бу тўғрида ўнлаб, юзлаб салмоқли тадқиқотлар майдонга келди. Келажакда эса улар янада кўпроқ барпо этилади. Албатта, улкан тарихий эврилишлар силсиласида битта одамнинг бошидан ўтганлари махсус эътибор бериб ўтиришга арзийдиган катта воқеа эмас. Масалан, мен нега эътиқодимни ўзгартдим, бу жараёнда қандай изтироблар чекдим, қандай ўйлар, ўқинчлар, афсусу надоматлар кўнглимдан кечди, бунинг кимга ҳам қизиғи бор дейсиз? Аммо ҳамма йнглаб-сиқтаб, зулматни қоралаётган чоғда битта одам битта кичкинагина шамчироқ ёқса, ўша зулматнинг бир чеккаси сал бўлса-да ёришармиди? Дарёлар ирмоқлардан, ирмоқлар томчилардан ташкил топади. Шундоқ экан, бир одамнинг аччиқ тажрибаси ҳам нимагадир асқотиб қолиши мумкин-ку! Ҳамма бўлмаса ҳам, лоақал неварачевараларим ўқиб, мен бошимдан кечирган адашишлар ва хатоликлар йўлига қадам қўйишдан ўзларини тиярлар.

* * *

Абдулла Қаҳҳорнинг ибораси билан айтганда, мен партияга чақириқ қоғози билан кирган эмасман. Бинобарин, менинг коммунистик эътиқодим ҳам қандайдир мажбуриятлар туфайли, кимларнингдир қийин-қистови билан шаклланган эмас. Аксинча, эсимни танибманки, мен юрган йўллар тўппа-тўғри партияга олиб келувчи йўллар бўлган эди. Балоғат ёшига қадам қўйишим биланоқ партияга аъзо бўлиш, коммунистлар сафида одим отмоқ ҳаётимнинг бош мақсадига айланган эди. Мени бунга ҳеч ким мажбурлагани йўқ, лекин бутун турмуш тарзи, мактабда кечирган ҳаётим ҳам, оиламиздаги шароит ҳам, умуман, мен яшаб нафас олган муҳит бошидан оёғигача буткул менда шу иштиёқни туғдирди ва яшнатиб авж олдирди.

Бугун йиллар қаъридан назар ташласам, болалигим қирмизи алвонлар ял-ял товланиб турган, тантанавор музика садолари янграб турган, гулларга тўла, чароғон нурларга кўмилган муаззам бир майдондан чиқиб келгандай туюлади. Айниқса мактаб йиллари... Барабан садолари, горн оҳанглари, пионер бўйинбоғларининг ҳилпирашлари, қувноқ қўшиқлар, сафларда шахдам юришлар... Қоматлар тик, бошлар мағрур кўтарилган. Том маънода ўзимизни бахтиёр ҳис қилар эдик. Тўғри, устимиз юпунгина эди, қорнимиз бирда тўйса, бирда тўймай ҳам қолар эди. Кўча-кўйларда, дала-даштларда ҳам бизга беташвиш, ҳамма нарсадан мамнун одамлардан кўра, тунд, қовоғи солиқ, пешонаси тиришган, тажанг одамлар кўпроқ рўпара келарди. Улар қандайдир ташвишлар остида эзилгандай кўринарди. Аммо бу ташвишлар билан бизнинг ишимиз йўқ эди. Биз бахтиёр эдик ва бахтиёрлигимиз учун меҳрибон отамиз доҳий Сталинга раҳматлар айтишдан бўшамасдик. Табиийки, у пайтларда биз дунёни боланинг кўзи билан кўрар, кўрганларимизни боланинг ақли билан идрок этар эдик. Ҳеч ким бизни «бахтнинг ўзи нима?» деган саволни бериб кўришга ундамас, «менинг бахтиёрлигим нимада?» деб ўйлаб кўришга рағбатлантирмасди. Мабодо ундаганда ҳам, бунақа масалалар устида фикр юритишга қурбимиз етмасди. У кезларда биз юмшоққина мумдек эдик — бизни истаган кўйга солса бўларди, истаган қўғирчоқни ясаш мумкин эди. Бизга нимани уқтиришса, шуни ҳақиқат деб қабул қилардик, қулоқдан кирган паёнд-насихатлар, кўзимиз кўрган шиору чақириқлар юрагимизга бажарилиши, албатта, зарур бўлган ҳарбий буйруқлардек ўрнашиб қоларди.

Кейин балоғат ёшига етдик. Кечаги юриш-турмушимизда ўйинга мойил томонлар кучли бўлган бўлса, бугун уларнинг ҳаммаси жиддий тус олди. Биз ўзимизни анча улғайган, ҳамма ишларни мустақил ҳал қилаоладиган одамлар сифатида ҳис қилдик. Комсомолга кирдик. Бу — ҳаётимизнинг илк босқичидаги энг жиддий, энг аҳамиятли воқеа бўлганди. Анкеталар тўлдирдик. ижтимоий келиб чиқишларимизни баён қилдик, мажлисларга масала бўлдик, район комсомол кўмиталарининг бюро мажлисларида тик туриб саволларга жавоблар бердик, уставда айтилган талабларга тўла амал қиламан деб қасамёдлар қилдик ва уни бажаришга бақадри имкон тиришдик ҳам. Комсомол билети биз

учун энг муқаддас ашё эди — уни кўз қорачиғидай ас-
рар эдик. Комсомоллик йилларимиз уруш даврига тўғ-
ри келди. Биз ҳали ҳам юпун, чалақурсоқ эдик, яшаш
шароитимиз жуда қолюқ ва оғир эди. Турмушда ҳали
тузукроқ рўшнолик кўрганмиз йўқ, хонадонларимизда
биримиз икки бўлгани йўқ, юртимиз ҳам ободончилик-
дан йироқ эди. Биз буларнинг барини урушга йўярдик-
да, ҳамон ўзимизни бахтиёр ҳисоблашда давом этар-
дик. Тўғри, юрагимизнинг аллақасерида бу бахтимиз
кемтиклигини ғира-шира ҳис қилардик. Лекин «нега
шунақа? Бу кемтиклик нимада?» деб ўз-ўзимиздан
сўрамасдик. Сўролмасдик ҳам. Биров ман этгани учун
эмас, балки сўраб ўрганмаган эдик. Умуман, бизнинг
совет ҳаётимизнинг бирор жиҳатига шубҳа билдириш,
бирон ишимизга шак келтириш, бирон ақидамиздан
гумон қилиш бизга ёт эди. Биз бахтиёр эдик, чунки
бизга «сенлар бахтиёрсан!» деб уқтиришган эди. Биз
Сталиннинг фарзандлари эдик. Сталинга садоқатимиз
шу қадар улуг эдики, уни ҳеч нарса билан ўлчаб бўл-
мас эди. Биров «Сталин учун жон беришинг керак» деса
кўпчилигимиз сира иккиланмасдан «Мен тайёр!» дея
олдинга чиқардик. Биз ана шундай садоқатли ва фидо-
кор эдик. Анча йиллар ўтиб кетгандан кейин билдим —
фашистлар Германиясидаги бизга тенгқур ёшлар ҳам
Гитлерга садоқатда худди ўзимизга ўхшар эканлар,
улар ҳам ўзларининг фашистик идеаллари йўлларида
жон фидо қилишга тайёр эканлар. Қизиқ — бир-бирига
ашаддий душман икки мамлакат, бир-бири билан ҳаёт-
мамот жанги олиб борган икки партия ўз ёшларини бир
хил йўлда тарбия қилишипти, уларни бир хил фазилат-
лар эгаси қилиб етиштиромоқчи бўлишипти. Кейин-кейин
улғайиб, тажриба орттириб, беш-олти кўйлакни йиртган-
дан сўнг мулоҳаза юритиб кўрсам, садоқат деганлари
ҳам, шак, гумон деганлари ҳам ҳар хил бўлар экан.
Садоқат деганлари жуда яхши, қимматли фазилат, аммо
у кўр-кўрона бўлса, садоқат туйғулари ақл ўтхонала-
рида тобланмаган бўлса, уни фазилат деб аташ қийин.
Бундай «фазилат»дан фақат кулфат келиши мумкин.
Худди шунингдек, ҳар қандай эркин фикр, ақлиёт бо-
бидаги ҳар қандай кашфиёт гумондан, шакдан бош-
ланади, лекин «гумон» ҳам кўр-кўрона бўлса, меъёр ва
чегаралардан чиқиб кетса одамни беҳаловат қилади,
ҳамма нарсадан юз ўгирувчи, ҳар қандай неъматни оёғ-
ости қилувчи, ҳатто ўз имонини ҳам сустлаштирувчи

махлуққа айлантиради. Аммо биз комсомоллик йилларимизда бу ҳақиқатлардан тамом беҳабар эдик, комсомолга, Сталинга, коммунизмга садоқатимиз билан ҳеч нарсани ўйлашга, фикр юритишга қобил бўлмаган, бунинг ўрнига ҳар қандай буйруқни сўзсиз бажаришга тайёр турган манқуртларга яқинлашиб қолганимизни билмас эдик.

Яна йиллар ўтди. Уруш тугади. Бизнинг ғалабамиз билан тугади. Биз мактабни тугатиб, талаба бўлдик. Талабалик йиллари чиндан ҳам олтин йиллар. Беш йиллик ўқиш мобайнида онадан бутунлай янги туғилгандай бўласан. Ҳар куни бир янги кашфиёт, ҳар куни ақлингга янги ақл қўшилгандай бўлади. Очиқ кўзларинг янгидан очилади — сен ҳайрат билан амин бўласанки, оламнинг ранглари аввал кўриб юрганларингдан бўлакча экан, авваллари жўн, оддий деб ўйлаб юрган нарсаларинг ғаройиб сеҳру асрорга тўла экан, одамларнинг табиати ҳам, қадр-қиммати ҳам бутунлай бошқача бўлар экан. Буларнинг бари сени бойитади, янгилайди, албатта. Лекин сезасанки, эски, кўниккан одатларинг сени тарк этишга шошилаётгани йўқ, айниқса, асосий масалаларда сен ҳамон уларнинг исканжасида. Бир вақтлар сени чирмаб олган кишанлар яна ҳам мустаҳкам бўлса бўлдики, асло бўшашгани йўқ. Ҳамон газеталардан, радиодан, китоблардан, кино экранларидан қулоғингга социализмнинг улуғлиги, доҳиймизнинг донолиги, партиянинг қудрати ҳақидаги ҳақиқатлар қуйилиб турипти. Албатта, бу гал ҳам уларнинг ҳақлигига заррача шубҳа қилмайсан ва фақат бизда — дунёнинг олтидан бирини ташкил қилувчи улуғ мамлакатимиздагина бахтлар салтанати қурилганига имон келтирасан. Албатта, сен чинакамига эркин фикрлаш иқтидоридан маҳрумсан, ҳаёт ҳодисаларини мустақил таҳлил қилиб, ўтмишни ва бугунни мустақил таққослаб, мустақил хулосалар чиқара олмайсан. Шунинг учун партия доҳийларига эргашиб, «бизнинг давримизда ҳамма йўллар коммунизмга олиб боради!» дея ҳайқириб юраверасан. Энди «коммунизм» деган сўз сенинг ҳам тилингдан тушмай қолади, коммунистик ғоялар студентлик нигоҳи қаршисида жозибадор ранглар билан намоён бўлади. Биласанки, «коммунизм» деган сўз аслида лотинча бўлиб, «умумийлик, муштараклик, биргалик, аҳиллик» деган маъноларни билдиради. Яна биласанки, коммунистик ғояларда инсониятнинг энг оли-

жаноб орзулари, энг инжа тилаклари мужассам топган. Ахир, инсон инсон бўлгандан бери яхшиликни қўмсайди. Яхшилик салтанатини барпо этишни орзу қилади. Бу салтанатда ҳамма тенг бўлади, бир-бирига меҳрибон, ғамхўр бўлади. Унда ҳар қадамда, ҳар ишда адолат қарор топган бўлади, зулм, ҳақсизликлар унутилган бўлади, урушлар бўлмайди. Ҳамма юртлар, ҳамма элатлар, ҳамма халқлар бир-бирларига қўлни бериб, бир-бирига кўмаклашиб, яратувчи ижодкор меҳнат билан банд бўладилар. Ҳақиқатан ҳам қандай олижаноб ғоялар! Одам бутун умрини тикиб хизмат қилса арзийдиган ғоялар! Мафтункор, жозибадор ғоялар! Умумбашарий ғоялар. Уларни рад этиш, уларга қарши чиқиш асло мумкин эмас. Аммо билмайсанки, ҳаёт жуда ғалати нарса — унда ҳар қадамда қалбакиликка, алдамчиликка рўпара келасан. Унда кўпинча гап бошқа-ю амал бошқа, суврат ўзгача-ю сийрат бўлакча бўлади. Ҳаётда бир ҳовуч ёвуз кучлар бор — улар қора ниятларини ниқоблаб, ана шу умуминсоний, олижаноб ғояларни ўзларига шиор қилиб олганлар, уларни ўзларича талқин қилиб, шу ғоялар соясида даври-даврон суришга жаҳд қилганлар. Улар одамларнинг соддалиги ва ҳар нарсага осон ишонувчанлигидан фойдаланиб, ўзларининг қора мақсадларига эришишда улардан восита сифатида фойдаланмоқчи бўлганлар. Бироқ, бу ҳақиқатни сен анча кейин — кўп йиллар ўтгандан сўнггина англайсан — буни англаш учун бутун умрингни сарфлашинг, жуда кўп қўрбонлар беришинг, кўп изтироблар ва азоб-уқубатларни чекишинг керак бўлади. У пайтларда эса ҳали олдига похол солса кўниб кетаверадиган, ҳар нарсага лаққа тушадиган, осонгина алданаверадиган, кўзи очиқ бўлса ҳам, аслида ҳеч нарсани кўрмайдиган ёшгина толиб йигитсан. Ҳали ҳаётнинг паст-баландини унча кўрмагансан, аччиқ-чучугини етарли тотимагансан, ҳали оёғинг ерда бўлса ҳам, кўнглинг самоларда, романтик хаёллар оғушидасан. Шунинг учун ёшинг улғайиб, комсомол сафини тарк этишинг биланоқ Коммунистлар партиясига киришга қатъий аҳд қиласан. Шундай қилиб, мен 20 ёшга тўлиб-тўлмай — 50-йилларнинг бошида партиёга кириш ҳаракатига тушиб қолдим. Бир қарашда бу йўлда мен учун ҳеч қандай тўсиқ йўқ эди: партиянинг программаси ва устави билан танишман, уларни тан оламан, ўқишларим яхши, жамоатчилик ишларида фаол-

ман, ижтимоий келиб чиқишим ҳам ёмон эмас — қариндош-уруғлар орасида бирон гумон туғдирадигани йўқ, комсомол тавсия берган, мени биладиган коммунистлар ҳам тавсия беришга тайёр. Хуллас, ҳамма нарса жойида. Йўқ, барибир, бўлмади — ҳозир зиёлилардан камроқ қабул қиляпмиз, деб жавоб беришди. Дарҳақиқат, ўша кезларда зиёлилар яна «қовун» туширишган эди — уларнинг ичидан бир гуруҳ халқ душманлари чиқиб қолди. Буни қарангки, бу галги халқ душманларининг ҳаммаси ўзимиз яхши билган, яқиндан мулоқотда бўлган, элу юрт олдида катта ҳурматларга эга бўлган Шайхзода, Саид Аҳмад, Шухрат, Шукрулло, Мирзакалон Исмоилий, Ҳамид Сулаймон каби одамлар эди. Одам оласи ичида деганлари шу экан-да! Бўлмаса, Ҳамид Сулаймон бизга ғарб адабиётидан бир йил дарс берган эди. Ҳали роса гўр эканмиз — бир йил бу одамнинг маърузаларини эшитибмиз-у, бир марта ҳам «душман»лигини пайқамабмиз-а! Асл қиёфаларини зўр маҳорат билан яшириб юришар экан-да! Шунча танишбилишлар қамалган бўлса-да, биз бир дақиқа ҳам уларнинг айбдорлигига шубҳа қилганимиз йўқ, чунки бизга «шонли чекистларимиз сира хато қилмайди» деб сингдиришган эди. Шунинг учун биронта одам қайсарлик қилиб, бирон қамалган одамнинг гуноҳкорлигига шубҳа билдирса, ғашимиз келарди. Саида Зуннунова деган ёш шоира бизнинг факультетда ўқирди. Энди биринчи китоби чиққан, умидли шоира ҳисобланарди. У андижонлик бўлиб, яқинда Саид Аҳмадга турмушга чиққан эди. Раҳбарият Саидадан эридан воз кечишни, кўпчилик олдида эрини қоралашни талаб қилди. Негаки, студентлар сафи ғоявий соғлом бўлмоғи керак, унда халқ душманларининг хотинларига ўрин йўқ эди. Саидаси тушмагур эса ўзи жинқарчадай бўлатуриб, «чиқадиган эрим йўқ, эрим гуноҳсиз» деб оёқ тираб туриб олди. Саидага ачинамиз — ҳар қалай, нима бўлганда ҳам ўзимизга ўхшаган толиба, турмушга чиқиб, хали бирон-бир рўшнолик кўргани йўқ, энди эса «ҳе» йўқ, «бе» йўқ боши очиқ қолса алам қилади-да! Бунақа десангиз, топган эри душман чиқиб қолган бўлса, нима дейсиз! Хуллас, Саида эридан ажрамади — уни университетдан ҳайдадилар. Биз эса томоша қилиб, бақрайиб туравердик. Хуллас, мен университетни тугатаётганимдаёқ партия аъзоси бўлмоғим керак эди, лекин бир гуруҳ «душман» зиёлилар бунга халақит берди.

Шунақа ташвишлар билан университет ҳам орда қолди. Кейин Москвага аспирантурага кетдим. Жаҳон адабиёти институтининг аспирантурасида ўқидим. Бу ерда ҳам аспирантлар орасида олдингилардан эдим. Ҳатто, икки йил давомида институт комсомол ташкилотининг котиби ҳам бўлдим. Табиийки, бу ерда ҳам партиёга кириш орзуси мени тарк этгани йўқ. Аксинча, бу орзу янада кучлироқ ўт олди. Бунинг боиси қуйидагича эди: институтимиз Воровский кўчасида жойлашган бўлиб, Краснопресненск райониға қарар эди. ВКП(б) тарихининг қисқа курсини хатм қилган ҳар бир сўтакка яхши маълумки, Краснопресненск рус инқилобининг марказларидан бири бўлган. 1905 йил инқилоби кунларида рус пролетариати баррикадаларда эксплуататорларға қарши қонли жанглар қилган. Ҳозир ўша жойларда ҳатто «Баррикада» деган кинотеатр ҳам бор. Хуллас, қутлуғ жой. Ана шундай тарихий жойда жойлашган институтда ўқишнинг ўзи қандай буюк шараф! Борди-ю шу районда партиёга кирсангиз-чи? Бунинг савобига нима етсин! Бу билан бутун умр фахрланиб юрсангиз арзийди! Бу ерда ҳам ишларим анча силжиб қолган эди — ҳатто район қўмитаси котибининг суҳбатидан ҳам ўтган эдим, фақат бюро мажлисидан ўтмоғим қолган эди, холос. Аммо партиёга кириш бу гал ҳам насиб қилмаган экан — 1953 йилнинг март ойида Сталин вафот этди-ю, ҳаётимиздаги жуда кўп нарса ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Табиийки, Краснопресненск райкомининг Тошкентдан келган бир ўзбекни партиёға қабул қилишдан кўра муҳимроқ ташвишлари кўпайиб кетган эди. Шундай қилиб, 1955 йилда Тошкентға қайтдим ва шу йилнинг сентябр ойидан бошлаб. Тошкент Давлат дорилфунунида ишлай бошладим. Бу ерда фаолият бошлашим биланоқ, албатта, яна ўша асосий орзуим — партиёға кириш орзуси менға раҳнамо бўлди. Ниҳоят, 1959 йилнинг январь ойида орзуим ушалди — мен партиёға аъзоси бўлдим.

* * *

Ҳа, мен партиёға аъзоси бўлдим. Ҳаётимда жуда катта ўзгариш содир бўлди — мен ниятлари пок, виждони тоза, олижаноб, мард, фидокор ва содиқ одамлар гуруҳиға қўшилган, улар билан бирға дунёда энг улуғ, энг

бахтиёр, энг адолатли жамият қуришдек катта иш йўлида ҳаммаслак бўлган эдим. Мен партияга бирон мансаб излаб ёхуд бирон имтиёзга эга бўлиш мақсадида кирганим йўқ эди. Партия мабодо бирор имтиёз берса, ҳамisha жанглarda биринчи сафда бўлиш имтиёзини, жабҳаларнинг энг оғир жойларида чолишиш имтиёзини, масъулиятнинг энг оғир қисмини зиммасига олиш имтиёзини беришини яхши билардим. Коммунист дегани мен учун энг фаол ижодкор, эски дунёни тагтуги билан барбод қилиб, унинг ўрнига янги дунё яратувчи курашчи эди. Авваллари у мен учун етиб бўлмас олисликларда эди, энди эса мен улар билан ҳамсаф, ҳамнафас бўлдим. Бугун бу гапларнинг ҳаммаси жуда анойи, гўл одамнинг ҳавойи гапларидек туюлади, лекин ўша кезларда буларнинг бари чинлигига астойдил ишонардик. 1959 йил мен учун ана шундай кўтаринки кайфият билан бошланди, аммо йилнинг охирига бориб, шундай воқеалар бошимга тушдики, улар мендаги партияга ишончининг томирига болта урди, биринчи марта танлаб олган йўлимнинг тўғрилигига шубҳа қила бошладим. Тўғри, ҳали шубҳа-гумонларимни ҳеч кимга ошкор қилганим йўқ эди, лекин, барибир гумон қуртлари мени ич-ичимдан кемира бошлаган эди. Воқеа бундай бўлган эди: табиийки, мен партияга кирганим билан ҳали ўзимни эски коммунистларга тенг деб ҳисобламас эдим, ўзимни ёш коммунист деб ҳисоблардим. Ёш коммунист эса ёши улуғ ҳаммаслакларига етиб олиш учун, уларга муносиб бўлиш учун ўн чандон ортиқроқ хизмат қилмоғи, партиянинг ҳамма топшириғини елиб-югуриб, ортиғи билан адо этишга тиришмоғи керак. Мен шундоқ бўлишга ҳаракат ҳам қилдим: маърузаларимнинг мазмундор бўлиши, талабаларга манзур бўлиши учун қайғурдим, жамоатчилик ишларини сидқидилдан бажардим, мунаққид сифатида фаол иш олиб бордим, ҳатто Москвада ўзбек адабиёти декадасида қатнашиб, у ердан «Шавкатли меҳнати учун» деган медаль билан қайтдим. Орадан кўп ўтмай, жамоамизда менинг елиб-югуришларим сезилди, менга хурмат анча ошгандай бўлди. Бунинг оқибатида мени бошланғич партия ташкилотига котиб қилиб сайлашди. Бу менга билдирилган жуда катта ишонч эди. Айни чоғда, зиммамга ҳаддан зиёд масъулият ҳам юкланган эди. Бундан буён мен жамоамиз ҳаётининг ҳамма соҳаси учун жавобгар эдим. Ҳаммаслакларимнинг ишон-

чини оқламасликка ҳаққим йўқ эди. Шундай қилиб, ғайратимни ўн чандон орттириб ишлай бошладим. Партия бюросининг мажлисларини мунтазам ўтказиб тура бошладим, уларда енгил-елпи масалалар эмас, ўқиш-ўқитиш ва тарбиянинг энг муҳим масалаларини муҳокама қилдик, партия хўжалигини, умумий мажлисларнинг қарорларини, бюро мажлисларининг қайдномаларини тартибга келтирдим, ҳар бир бюро аъзосининг бирон тайинли иш билан шуғулланишига эришдим, меҳнат интизомини қаттиқ назорат қила бошладик, кафедра-ларда ишни жонлантиришни талаб қилдик, ётоқлардаги аҳвол билан шуғулландик, факультет бўйича ягона сиёсий-тарбиявий ишлар режасини туздик ва шу режа асосида иш олиб бора бошладик. Мен бу ишларга бош-қош бўлган эканман, азбаройи худо, бунинг учун бирон мукофотга эришаман ёхуд бирон мақтовга сазовор бўламан деб қилганим йўқ. Менинг назаримда бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди — ёш коммунист астойдил ғайрат билан енг шимариб ишлаши, роҳат-истироҳат унга бутунлай ёт бўлмоғи керак эди. Албатта, ўшандаги ишларимизда қандайдир нуқсонлар ҳам бўлган бўлиши мумкин. Лекин биз астойдил «тўғри қил-япмиз» деган ишонч билан иш олиб бордик. Орадан кўп ўтмай одамлар бу ишларимизни маъқул кўришаётганини сездим. Лекин шу билан бирга бу ишлар кимларгадир маъқул бўлмагандай, кимларнингдир энсасини қотираётгандай бўлди. Баъзан-баъзан: «Югур, ҳа, югур, бир нарсадан қуруқ қоляпсан», дегандай истеҳзоларни ҳам ими-жимиди сезиб қолардим. Яна қайтариб айтаман — бу гаплардан ўша пайтдаги ишларимиз мутлақо нуқсонсиз эди, деган хулоса чиқармаслик керак. Жамоамиз унча катта эмас, лекин коммунистларнигина эмас, умуман, партиясиз ўқитувчилар ва талабаларни қўшиб ҳисобласак, унча кичкина ҳам эмас эди. Ҳар қандай ўртача жамоа каби бизнинг жамоада ҳам ҳар хил одамлар, ҳар хил ёшлар бор эди. Уша кезларда вазият анчагина мураккаб эди. Партиянинг XX съезди бўлиб ўтган, унда Сталин шахсига сиғиниш қаттиқ танқид қилинган эди. Бу жамиятда фикрий уйғонишни вужудга келтирди. Ҳар хил тарзда эски ақидаларни ревизия қилиш бошланди. Бир-биридан қалтис саволлар устма-уст ёғила бошлади. Улар жавоб беришни талаб қиларди. Албатта, бунақа саволларнинг берилмагани, ёпиғлиқ қозон ёпиғлиғича қолавергани яхши бўларди, аммо

бунинг иложи йўқ эди — гишт қолипдан кўчган, тўғон ўпирилган эди. Шундай шароитда партия бошланғич ташкилотларда бунақа шаккокликларнинг бўлмаслигига алоҳида аҳамият берди. Аммо қаёқда дейсиз?! Қунарлардан бирида университет кутубхонасининг катта дафтарида «Социалистик реализм сохта метод! Ундан воз кечиш керак!» деган ёзув пайдо бўлиб қолди. Бу ҳам майли-я, муаллиф ёзувнинг тагига катта қилиб, «филология факультетининг талабаси Долгов» деб, исм-шарифини ҳам ёзиб қўйибди. Тўполон бўлиб кетди. Қидир-сак, ҳақиқатан ҳам бизнинг талабалар ичида Долгов дегани бор экан ва ҳақиқатан ҳам ўша гапларни ёзган экан. Парткомга югуришлар, райкомга чопишлар бошланди. Гап горкомгача бориб етди. Жуда ёмон воқеа рўй берган эди — бу жамоамизнинг бутун фаолиятига қора чизик тортгандай гап эди. Чунки социалистик реализмни инкор қилиш совет тузумини инкор қилиш билан баробар эди. Буни тўғридан-тўғри ошкора аксил-шўровий фаолият деб баҳолаш мумкин эди. Зудлик билан Долговни қайта тарбиялаш бошланди — ўзи билан бир неча марта суҳбатлар ўтказиб, гапини қайтариб олиш таклиф қилинди. Аммо Долгов ёмон ўжар экан, ўз гапида оёғини тираб туриб олди. Ҳатто совет адабиётидан кўч йиллар дарс бериб келган, китоблар ёзган донгдор профессорлар ҳам бу талабага «социалистик реализм бор нарса» деб ишонтира олишмади. Нима қилмоқ керак? Бунақа шаккок талабани даф қилмаса, кўз очиб юмгунча яхши талабаларни йўлдан оздириши ҳам ҳеч гап эмас, 30 инчи ёки лоақал 40-йиллар бўлганда-ку, бунақалар билан тегишли жойларда гаплашилларди-ю, дами ўчирилларди. Аммо, энди замон бошқа эди — муҳит жиндай илий бошлаган эди, биз ҳам бўйбастимизга демократларнинг либосини ўлчаб кўра бошлаган эдик. Шунинг учун мустақил фикрга эга бўлиш вазидан талабани ўқишдан ҳайдаш ноқулайроқ эди. Юқори ташкилотлар бизга маслаҳат беришди — Долговни бир-икки йилга бирор заводга жўнатишлар, ҳаётни кўрсин, чиниқсин, кейин ҳуши жойига келганда қайтариб оларсизлар. Шундай қилдик, Долгов шу кетганича, тинчиб кетди. Ушандан кейин десангиз, талабалар ичида бунақа намоёиш қиладиган бошқа талабалар нимади. Тинчидик. Тинчидиг-у, бу воқеадан юрагимда ёмон чандиқ қолди. Мен ўша пайтга қадар соддалигимга бориб, ишчилар жамоасига аъзо бўлиш ҳар

бир инсон учун улуг мукофот, шон-шараф иши деб ўйлаб юрар эдим. Партиявий раҳбарларимиз бироз бошқачароқ ўйлашар экан — бирор гуноҳ қилиб қўйган нобол одамни жазолаш учун ишчилар жамоасига жўнатишар экан. Демак, завод ва фабрика ҳам ўзига хос ахлоқ тузатиш меҳнат лагери экан-да! Ана холос! Бу нохуш воқеанинг заҳри кетиб улгурмасдан жамоамизда яна бир воқеа рўй берди — иккита профессор кўпчилик олдиди айтишиб қолипти ва бири иккинчисини қаттиқ ҳақорат қилипти. Албатта, профессор одамнинг уришиб юриши уят гап, лекин наилож?—ҳаёт-да! Баъзан шунақаси ҳам бўлади. Бунинг ваҳима қиладиган жойи йўқ, иккала уришганни чақириб «бунақа қилманглар, уят!» деб танбеҳ бериб қўя қолса бўладиган гап. Лекин бу гап ҳам тўполок бўлиб кетди. Гап шундаки, профессорлардан бири юқорироқ доираларга яқин эди. Шунинг учун «ювиндихўр» деган таъна унга қаттиқ ботибди. У партия Марказий Комитетига шикоят ёзибди. Дарҳол шаҳар партия комитетининг комиссияси тузилди. Комиссия раиси Октябрь район комитетининг биринчи котиби Рафиқ Нишонов эди. Комиссия қаттиқ ишлади: фақат икки профессор можаросини эмас, бутун факультет ҳаётининг ҳамма томонини атрофлича, чуқур ўрганиб чиқди. Таомилга кўра, комиссия бизнинг ҳам мулоҳазаларимиз ва таклифларимизни инobatга олган ҳолда шаҳар партия қўмитаси бюросининг қарор лойиҳасини тайёрлаб бермоғи керак экан. Бундай лойиҳа тайёрланди — унда аҳвол холисанилло баҳоланган ва маъқул таклифлар айтилган эди. Бироқ бюро мажлисида бирдан иш чапласига кетди. Факультетда кекса журналистлардан Расул Муҳаммадий деган одам ишларди. Беайб парвардигор деганларидек, домласи тушмагур бироз майда гапга мойилроқ эдилар. Факультетда Турсун Собиров деган домла билан сира чиқишмас эдилар. Бу тўғрида икковлари билан ҳам бир неча марта гаплашдик, ҳатто партбюро мажлисида ҳам кўриб чиқиб, икковларига ҳам жиддий танбеҳ берган эдик. Шу домла горком бюросида сўзга чиқди-ю, заррача уялмай, ёлгон-яшиқларни қўшиб, жуда қаттиқ гапирди. У кишининг гапига қараганда, факультет жуда катта ўпирилиш ичида эди ва ҳеч ким аҳволни тузатиш йўлида ҳеч нарса қилаётгани йўқ эди. У Турсун Собиров билан ўрталаридаги можарони жуда муҳим, принципиал тортишув тарзида кўрсатди-да, бу

масалада партбюро унга мутлақо ёрдам бермаётганини айтди.

— Ҳай, ҳай, бу гап ғирт ёлғон-ку! — дедим мен ўрнимдан сапчиб туриб.

— Утиринг!—деб жеркиб берди мажлисни бошқариб бораётган горком котиби Қаюм Муртазоев.—Сизга гап берилгани йўқ! Гап берилганда гапирасиз.

Расул Муҳаммадийнинг гапи вазиятни кескин ўзгартириб юборди, шундай таассурот қолдики, гўё комиссия аҳволни тузукроқ ўрганмаган, лойиҳада кўп камчиликлар хаспўшлаб кўрсатилган. Муртазоев қўлидаги қаламнинг кети билан столга бир-икки урди-да, танаффус эълон қилди. Танаффус чоғида бюро аъзолари қарорни ўзгартириш ҳақида келишиб олишди, шекилли, танаффусдан кейин Муртазоев факультетдан икки-уч кишини қаттиқ жазолаш ҳақида таклиф кинритди. Булар ичида мен ҳам бор эдим.

— Бошланғич ташкилот котиби Озод Шарафиддиновга шахсий варақасига ёзиш шарти билан қаттиқ виговор эълон қилинсин. Розимисизлар, ўртоқлар? Қани, ўртоқ Шарафиддинов, ўзингиз нима дейсиз? Розимисиз?

Буни эшитдимۇ ҳанг-манг бўлиб қолдим. Чунки шахсий варақага ёзиладиган қаттиқ виговор жуда оғир жазо эди. У одамга умрбод ёпиштирилган тавқи лаънат билан баробар эди. Албатта, бир-икки йил яхши ишласангиз бу жазони берган ташкилот уни олиб ташларди. Бироқ, бунинг сиз учун ҳеч қанақа аҳамияти йўқ эди. Бундан кейин сиз бошқа бирон ишга ўтасизми, чет элга борадиган бўласизми ё бошқа бирон сабаб биланми анкета тўлғазадиган бўлсангиз, албатта, «партия жазоси олганмисиз?» деган саволга жавоб беришингиз талаб қилинарди. «Ҳа, олганман» деган жавоб эса дарҳол қаршингиздаги истиқбол эшигини буткул тамбалаб ташларди — сиз эски ҳаммом, эски тослигингизча қолаверардингиз. Мен ёш коммунист бўлсам ҳам бу жазонинг одам учун нақадар даҳшат эканини, бу жазога мустаҳиқ бўлган одам ўз-ўзидан иккинчи сорт одамга айланиб қолажагини яхши билардим. Муртазоевнинг саволидан кейин ичим бутунлай ағдар-тўнтар бўлиб кетгандай бўлди, тиззаларим қалтиради, рангим бўзарди. Бир зумда хаёлимдан аллақанча ўйлар қуюндай ўтди. Котибнинг саволига нима жавоб беришимни бил-

масдим. Ногаҳон бир фикр, тўғрироғи, бир савол миямга келди:

— Уртоқ котиб!—дедим ҳол-жонимни босолмай.— Менга горком бюросига эътироз билдириш мумкин эмас деб тушунтиришган эди. Шунинг учун саволингизга нима жавоб беришни билолмай қолдим. Фақат битта илтимосим бор— мен партияга кирганимда ҳукумат мени юксак мукофот— медаль билан мукофотлаган эди. Тўққиз ой партия сафида бўлганимдан кейин менга шахсий варақамга ёзиш шарти билан қаттиқ виговор бериляпти. Қандай қилиб медалга сазовор бўлган ёш бир одам тўққиз ой партия тарбиясини кўриб, қаттиқ виговор оладиган даражада тубан кетиши мумкин? Шунинг мантиқини тушунтириб берсанглар, майли, ҳар қандай жазога розиман.

— Нима деяпсиз? — деди котиб.— Нега тўққиз ой?

— Шунақа-да! Партияга кирганимга энди тўққиз ой бўлди.

Котиб қаттиқ ғазабланди. Қўлидаги қаламнинг кети билан столга қаттиққина урди.

— Қани, дорилфунун парткомининг котиби борми? Урнидан турсин!

Партком котиби ўрнидан турди.

— Сиз қанақа одамсиз, ўзи? — Энди унинг бошида калтак қасир-қусур сина бошлади. Иш бунақа томонга айланиб кетишини мен хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Хижолат ичида гўдайганимча турибман.— Сиз уставни биласизми? Бу кишини котиб қилишганда қаёққа қараган эдингиз. Ахир, уставда аниқ ёзиб қўйилган-ку — бир йиллик стажи бўлмаса, бошланғич ташкилотга котиб қилиб сайлаб бўлмайди. Мен қолиб кетдим, гапнинг қуюғини бечора партком котиби эшитди. Ниҳоят, бюро аъзолари уни сўка-сўка чарчашди, шекилли, яна менга қайтишди.

— Қани, нима дейсизлар? Шарафиддиновни нима қиламиз? — деди Муртазоев.

— Оддий виговор берақолайлик, — деди бюро аъзоларидан бири.

Мен яна эътироз билдирмоқчи бўлиб, ўрнимдан қўзғолган эдим, ёнимда ўтирган кексагина одам қўлимдан тортиб ўтқазиб қўйди.

— Бас, бўлди. Енгиллик қилаверма.

Ноилж жойимга ўтирдим. Мен берган саволга ҳеч ким жавоб бермади. Лекин мени жазолашди. Оддий

виговор деганлари партиявий жазолар ичида энг енгил-ларидан бири эди, лекин, барибир жазо эди. Бир йилдан кейин мендан виговорни олиб ташлашди. Енгил торддим — гўё баданимга ёпишиб олган алланечук кирдан поклангандай бўлдим. Аммо, бу бир йил мобайнида гавдамга ювган билан кетказиб бўлмайдиган аллақанча янги кирлар ёпишиб улгурган эди.

* * *

Уша кунги бюро мажлисидан кейин юрагимда бир нарса чирт этиб узилди — назаримда эътиқодимнинг бир томири узилган эди. Кейинчалик мен уни аслига қайтаришга анча уриндим, аммо гишт қолипдан кўчгандан кейин бу жуда қийин экан. Ахир, партия, унинг раҳбар органлари менинг учун олий саждагоҳ эди, мен унга садоқатли фарзанддай хизмат қилмоғим, у ҳам мени ўз ўглидай ардоқламоғи керак эди. Энг муҳими, партия ўз фарзандларининг ҳар қандай саволларига ҳаққоний жавоб бермоғи, ҳар қандай мушкулотини адолат билан ечиб бермоғи лозим эди. Уша кунни шу ишончим дарз кетди. Мен партия учун жонимни жабборга бериб шунчалик хизмат қилсам-у, бир оғиз «раҳмат» ўрнига энг оғир жазога мустаҳиқ бўлиб ўтирсам? «Адолат» деганлари шуми ҳали? Бу уччига чиққан ноҳақлик эмасми? Сен партияни бошингга кўтариб ардоқлаганинг билан партия олдида сенинг қилча ҳам қадринг йўқ экан-да! Сидқидилдан унга кўрсатган хизматларинг нима-ю, ўзинг нимасан? Бувим раҳматлик айтиб юрадиган бир нақл бўларди: «Қозиқнинг учи ҳам бўлма, кети ҳам бўлма, учи бўлсанг ерга кирасан, кети бўлсанг, тўқмоқ ейсан. Қозиқнинг бели бўл, болам». Бунақа ақида менга буржуа ахлоқининг ақидаси бўлиб кўрнар ва мен уни қабул қилолмас эдим. Аммо жонажон партиям оғушида кечирган ҳаётим мени бу масалага бошқача қарашга ундади. Унчалик гўл бўлмаслик керак экан, теварак-атрофингга кўзни каттароқ очиб қараш керак экан. Кўзни каттароқ очиб қарасам, менинг қаршимда шундай ҳақиқатлар намоён бўла бошладики, уларнинг олдида ақл шошиб қолди. Кўзни каттароқ очиб қарасам, партиямнинг ҳаёти инсоний мантиқдан холи, ҳақиқат ва адолатдан узоқ, кўпинча ёлгон асосга қурилган ҳаёт эди. Нафақат партия ҳаёти, партия раҳбарлигида барпо этилган жамият ҳаё-

Тида ҳам ақлга зид, ҳар қандай мантиқдан холи ишлар кўп бўларди. Уларнинг тагига етаман деб ҳарчанд уринманг, уринишларингиз бекор кетарди.

Бир неча йил мобайнида бизнинг факультетимиз Хадрада беш қаватлик катта бир иморатда фаолият кўрсатди. Бир вақтлар унинг ёнида «Родина» кинотеатри бўларди. У 40-йилда қуриб битказилган, жуда чиройли кўринишга эга, олд томонида баланд-баланд устунлари бор, пештоқлари Оврўпоча иморатларникига ўхшатиб ишланган эди. Одамлар бу кинотеатрни жуда яхши кўришар, унда ҳар доим янги фильмлар намойиш этилар ва у ҳамisha жуда гавжум бўларди. Кунларнинг бирида тўсатдан кинотеатр ёпилди-ю, уни ремонт қила бошладилар. Биз ҳайрон бўлдик — кинотеатр янги бўлса, ҳали бирор жойи дарз кетмаган бўлса, унинг нимасини ремонт қиладилар? Бунақа нарсани биздан сўраб ўтиришармиди? Шундай қилиб, ремонт давом этаверди. Орадан кўп ўтмай биз ярим вайрона ҳолга келтирилган кинотеатр манзарасига кўникиб ҳам қолдик. Секин-аста бир йил ўтди, икки йил ўтди, учинчи йил ўтди. Ремонт эса сира охирига етмайди. «Нега бундай?» деб суриштирсак, бу ерда ремонт бўлаётгани йўқ, Ҳамза номидаги театрга янги бино қурилаётган экан. Ҳамза театри чиндан ҳам янги бинога муҳтож эди, бу бинони чиндан ҳам Хадра майдонининг бирор жойига қурмоқ даркор эди. Аммо нега энди келиб-келиб «Родина» кинотеатрининг ўрнига қурмоқ керак? Нега яп-янги, муҳташам, шаҳарга кўрк бериб турган бир бинони олиб ташлаб, унинг ўрнига бутунлай бошқа бир бинони қўндирмоқ зарур? Уша бинони бошқа жойга қуришганда Эски шаҳардаги муҳташам бинолар сони биттага кўпаяр эди-ку? Яна бир масала — Ҳамза театрининг янги биноси қуриб битказилганча ўтган вақт ичида «Родина» кинотеатри ишлаб турганда, бунақа театрлардан иккита-учтасини қуришга етадиган даромад берарди-ку? Нега бунинг ҳисоби қилинмади? Бу тарихий «таъмирлаш» сири кейин аён бўлди. Уша кезларда давлатимиз ҳар доимдагидек сал камхаржроқ бўлиб қолган экан. Шунга кўра ҳар хил томошахоналар қуриш учун маблағ берилмай қўйилипти. Лекин биноларни таъмирлаш учун ҳар қанча маблағ керак бўлса, берилар экан. Қайси бир уддабурон каттаимиз шундан фойдаланибди-ю, Ҳамза театрига янги бино қуриб берипти. Руслар бунақа ишни «афера» дейди. Афера — ўғирликнинг бир тури

ҳисобланади. Ўзбекчада буни «фирибгарлик» дейдилар. Фирибгарлик биздан аввалги ҳамма жамиятда уят иш деб билинган. Фақат биздагина, коммунистик партия раҳнамолигида хўжалик юритишнинг ҳамма соҳаларида қўлласа бўлаверадиган оддий ишлар қаторига кирди. Бундай фирибгарликлар ҳамманинг кўз ўнгиде содир бўлар, лекин ҳеч ким бунга қарши лом-мим деб оғиз очмас эди.

Ҳар йили талабалар пахтага — ҳашарга олиб чиқиларди. Бунга ҳамма кўникиб қолган, ҳатто ҳар йили «қачон пахтага жўнаймиз?» деб сабрсизлик билан кутадиғанлар ҳам бўларди. Чунки пахтага чиқишнинг ўзига яраша нашидаси ҳам бўларди. Аммо режани бажариш кечикса, талабалар ёғин-сочинли кунларга қолиб кетса, совуқ бошланиб қолса ёмон бўларди. Айниқса, декабрь ойига қолиб кетсак аҳвол жуда оғирлашарди. Эрталаблар ерлар музлаган, қаҳратон аёз, кун илигандан кейин, музлар эриб, ҳамма ёқ билч-билч лойга айланади. Оёққа ботмон-ботмон лой илашиб, юриб бўлмайти. Лекин шўрлик талабалар шунда ҳам далани тарк этишмайди, ушукдан кўкариб кетган панжаларига уҳлай-уҳлай теримда давом этадилар. Баъзан эса пахта қолмаган бўлади. Аммо раҳбарларимиз шунда ҳам даладан кетишга рухсат беришмайди. Талаба эрталабдан кечгача далада бўлмоғи керак. Болалар ичида касал кўпаяди, интизом бўшашади. Лекин, барибир, рухсат йўқ. Машиналарда райком котиблари ва бошқа катталар изғиб юради.

— Қани, бу талабаларнинг раҳбари ким?

— Мен,— дейман ботқоқ даладан судралиб чиқиб, каттамининг олдиға борар эканман.

— Нега терим пасайиб кетди? Мана кечаги маълумотномангиз, киши бошиға ярим килограммдан ҳам тушмаяпти. Бу қанақаси бўлди?

— Кўриб турибсиз-ку, далада пахта қолмаган. Кун бўйи қиртишлаганда ярим кило чиқмайди. Умуман, бундай шароитда талабаларни далада тутишдан нима маъно бор?

Каттамин менға еб юборғудай ўқрайиб қарайди, ранги бўзаради, ижирғаниб дейди:

— Сизни ким раҳбар қилиб қўйган? Партиянинг пахта сиёсатини тушунмас экансиз. Сиз билан бошқача гаплашамиз.

Каттамин кетгандан кейин анча вақтгача «партия-

мизнинг пахта сиёсати»ни тушуниб олишга тиришиб, миямни ишлатаман — мияларим торс ёрилиб кетгудай бўлади. Бу тиришишлар оқибатида фақат бир нарсани тушуниб етаман — қиш даласида пахта сира қолмаган бўлса-да, катталаримизга «пахта йўқ» деб бўлмас экан, уларга фақат «хўб бўлади, бажарамиз!» деб турмоғинг керак экан. Шундагина уларнинг қаҳр-ғазабидан омон қолишинг мумкин экан. Шундай қилиб, ҳаловатингни сақлаб қолиш учун, беҳуда жазоларга мустаҳиқ бўлмаслик учун жиндай ёлғон ишлатсанг бўлаверади. Бунинг айби йўқ.

«Ёлғон» деган нарса юқумли касалдай жуда тез тарқайдиган нарса бўлар экан — унга бир марта йўл очиб берилса, у баҳор селидай ҳамма ёқни қоплаб олади. Шу тарзда ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларига ёлғон суқилиб кирди, керак бўлса-бўлмаса ундан кенг фойдалана бошладик, ҳатто санъат соҳасида ҳам бошдан-оёқ ёлғонга асосланган, ёлғонга сажда қилиб яратилган, ёлғонни байроқ қилиб олган асарлар пайдо бўлди. Унлаб-юзлаб мисоллар келтириш мумкин. Мен фақат биттасини келтираман. Ҳамза ҳақидаги кўп сериялик телефильмни эсланг. Номи — «Оловли йўллар» эди, шекилли. Ҳамза — қуролфуруш, курашчи, Робиндранат Тагорнинг дўсти, Миср инқилобининг ташкилотчиларидан ва ҳоказо, ва ҳоказо. Инқилобчилик бобида шунақа чўққиларга кўтарилдики, ҳатто Ленинни ҳам бир чўқишда қочиради. Назаримда, бу телефильмнинг номини «Ҳамза мавзуидаги хом-хаёллар» деб қўйса тўғрироқ бўлармиди? Қизиғи шундаки, шундай фильм ҳам жамиятда ҳеч қандай эътироз туғдирмади, аксинча, унинг тўғрисида матбуотда кўпдан-кўп мақтовли мақолалар эълон қилинди. Фильмни ясаганлар ҳам, уни томоша қилганлар ҳам хижолат чекиб, бир-бирларидан кўзларини олиб қочмадилар. Негаки, ёлғон гапириш, ёлғонга сажда қилиш жамиятда аллақачон одат тусига кириб кетган эди.

Жонажон партиянинг бағрида юриб кашф этган ҳақиқатларимдан бири яна шу бўлдики, бу партия тили бошқа, дили бошқа партия экан. Катта-катта мажлисларнинг қарорларида, тантанали йиғинларда, шиорлар ва хитобларда бир хил гап айтилди-да, амалдаги иш бу гапларга сира тўғри келмас эди. Масалан, партияни алдаш, унга ёлғон гапириш энг оғир гуноҳлардан ҳисобланарди, аммо партия аъзоси ҳар қадамда ёлғон

гапирмаса, бошига фалокатлар ёғилар, кунни ўтмас эди. Масалан, ўтмишда ота-боболаримиздан бирортаси руҳоний бўлган бўлса ёхуд савдогарлик билан шугулланган бадавлатроқ одам бўлган бўлса, буни, албатта, яширмоқ даркор эди. Тўғриси айтиб қўйсангиз, бошингиз маломатдан чиқмас эди. Назаримда, партиёга ҳақиқатни гапирадиган ростгўй ва самимий одамлар эмас, балки керакли гапни гапирадиган, раҳбарларга маъқул гапларни айтадиган, керак ўрнида ҳар қандай ёлғонни қўллашдан тап тортмайдиган чечан ва уддабурролар керак эди. Келинг, яхшиси, мен бир воқеани гапириб берай, хулосани ўзингиз чиқариб олинг.

Бир домламиз бўларди — Тоҳирий деган. Бу одам яхши маънодаги эски зиёлилардан эди. У киши педагогикадан дарс берар, лекцияни артистларга ўхшаш маҳорат билан ўқир, том маънода қомусий билимларга эга эди. Талабалар у кишини жуда ёқтирар, маърузаларини мароқ билан тинглар, теварагидан сира одам аримас эди. Домла ёши бир жойга етиб, ишни тарк этиш муддатлари яқинлашганда, партиёга киришни ихтиёр қилиптилар. Анча елиб-югуришлардан кейин ҳужжатлар тайёр бўлган. Кунлардан бирида дорилфунун парткомининг мажлисида домланинг аризаси кўрилди. Одатдагидек, домла партиёнинг программаси ва уставини тан олишини айтди, саволларга жавоб берди. Мажлис аҳлидан бири ҳаммани қизиқтирган бир саволни ўртага ташлади:

— Нега шу пайтгача партиёга кирмай, қариганда бу ишга аҳд қилдингиз?

Домла сира кутилмаган бир жавобни берди:

— Шу пайтгача мен ўзимни партиёга нолойиқ деб ҳисоблаб келдим, негаки яқин-яқинларгача мен миллатчи эдим. Эндигина шу иллатдан қутулдим.

Бирдан бомба портлагандай бўлди — негаки, мажлис аҳлининг кўпчилиги «миллатчи» деган сўзни эшитган бўлса ҳам, тирик миллатчини кўрмаган эди. Умуман, бу даврда «мен миллатчи эдим, энди тузалдим», деган гап ҳали янграмаган бўлса керак. Ҳамма ҳангманг бўлиб қолди. Домласи тушмагур «партияни алдаб бўлмайди, унинг қаршисида самимий бўлмоқ керак» деб ўйлаб бор гапни ошкора айтди-қўйди. Айтди-қўйди-ю, лекин ишнинг пачавасини чиқарди — чунки собиқ миллатчини, албатта, партиёга қабул қилмадилар. «Ахир, у миллатчилигидан халос бўлган-ку! Шундай

бўлмаса, ўтмишини бу қадар ростгўйлик билан айтиб ўтирмасди. Уни самимияти учун жазоламайлик» деган гаплар ўтмади. Кейин анча вақтгача ҳар хил партиявий йиғинларда собиқ миллатчини партияга олишга сал қолгани ҳақида гапириб, университетга таъна тошларини ёғдириб юришди.

Партиянинг ички ҳаётида ёлгоннинг тўрға чиқиши жамият орасида жуда кўп иллатларнинг томир отишига олиб келди. Одамлар ҳам ошқора тилёғламалик, қалб амрига қарши бориб, виждонини сотиб иш тутиш, фақат ўз манфаатини ўйлаб фаолият кўрсатиш каби қусурлардан ҳазар қилмай қўйдилар. Мен нафақат олий ўқув юртида дарс берган педагогман, айти чокда танқидчилик ҳам қилганман. Фаолиятимнинг анча қисми Езувчилар уюшмаси билан боғлиқ ҳолда кечган. Бу ердаги муҳим-муҳим йиғинларда ёзувчи дўстларимнинг иккиюзламалигини, бекбурдлигини, риёкорлигини кўриб, кўп изтироблар чекканман. Бир куни Езувчилар уюшмасида катта йиғин бўлди. Унда Пастернак деган ёзувчининг хиёнатқорона ишларини қоралашимиз керак эди. Борис Пастернак шоир ва таржимон эди. Шеърийат мухлисларининг айтишларича, у жуда истеъдодли, ўзига хос, ялтоқликдан узоқ шоир бўлган. У ўзбеклар ўртасида унча машҳур эмас эди. Ва умуман, бу шоирнинг расмий доиралар билан муомаласи ёмон бўлиб, уни имкони борича қаторга қўшмасликка, китобларини чиқармасликка, ўзининг борлигини сезмасликка ҳаракат қилишарди. Шу одам «Доктор Живаго» деган роман ёзипти. Романда инқилобни қоралапти, оқгвардиячи йигитларни тузуккина одам сифатида тасвирлапти. Бунақа асарнинг бизда нашр бўлиши мутлақо мумкин эмас эди — уни чет эллардаги аллақайси буржуа нашриётлари босиб чиқарипти, унга ҳатто Нобель мукофоти беришипти. Шундан кейин адабиёт оламида катта ҳангомалар бошланди. Партиянинг буйруғи билан Москвада таниқли ёзувчилардан бир қанчаси Пастернакка очиқ хат ёзишиб, уни ватанфурушликда, ғоясизликда, буржуа мафкурасига мойилликда айбашди, Нобель мукофотидан воз кечишга ундашди. Бутун мамлакат бўйлаб ҳамма Езувчилар уюшмасида уни қоралаб, йиғинлар ўтказилди. Албатта, бундай йиғинларнинг ажабланидиган жойи йўқ — шўролар замонида қолипга сиғмаган ёзувчилар ҳамма вақт ҳар хил йўллар билан қораланиб келинган. Мени лол қолдир-

ган нарса бошқа эди — бизнинг уюшмамизда йиғинга тўпланганлар ичида Пастернакни биладиган одамларгина эмас, умрида унинг номини эшитмаган одамлар ҳам кўп эди. «Доктор Живаго» романини ўқиганлар эса умуман йўқ эди. Шунга қарамай, сўзга чиққан нотиклар «Мен «Доктор Живаго»ни ўқиган эмасман, лекин Пастернакни бутунлай қоралайман, бунақа хоинга совет ёзувчилари сафида ўрин йўқ!» деб ҳайқаришди. Мажлис Пастернакни яқдиллик билан қоралади. Ёзувчилар, яъни энг пешқадам, энг фикри очиқ, энг ҳақпарвар зиёлилар йиғинида бир одам топилмадики, «эй биродарлар, асарни ҳеч қайсимиз ўқимаган бўлсак, гап нима тўғрида бораётганидан беҳабар бўлсак ва, умуман, Пастернакнинг ўзини тузукроқ билмасак, унинг фикр-мулоҳазаларини эшитмаган бўлсак, қандай қилиб уни қоралашимиз мумкин? Бу виждонга, инсофга хилоф иш-ку!» деса... Ушанда биз донолик билан эмас, жоҳиллик билан Пастернакнинг юзига тупурган эдик. Аслида эса... Пастернакнинг эмас, ўзимизнинг башарамизга туфлагандик.

Афсуски, партиянинг ички ҳаётидан ҳам, умуман, ўша даврлардаги жамият ҳаётидан ҳам бунақа мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Уларнинг бари биз партия раҳбарлигида социалистик жамият эмас, аллақандай тўнкарилган тескари жамият қурганимиздан далолат беради. Тўғри, ҳаётимиз аввалгидан бирмунча дуруст бўлиб қолганди. Еб-ичишимиз ҳам, кийим-кечагимиз ҳам, яшаш шароитларимиз ҳам анча эпақага келиб қолганди. Бироқ, жамият ҳаётида ёлгон-яшиқнинг кучайиши, инсоний қадр-қимматларнинг камайиши, ҳаромхўрлик ва нопокликнинг авж олиши ахлоқни хароб қила бошлаган, эътиқодларнинг томирини қурита бошлаганди.

* * *

Мен онамни «ая» дердим. Аям Қўқоннинг ёнгинасидаги Охунқайнар қишлоғида туғилиб ўсган, сўнг тақдир тақозоси билан аввал Қўқонга, кейин Тошкентга келиб туриб қолган. Аям чамаси 10 йилча савдо соҳасида меҳнат қилганларидан кейин — 1938 йилда партиёга кирдилар. У киши партиёга чин юракдан ихлосманд эдилар. Аёлликларига қарамай, у кишини том маънода партиянинг солдати деса бўларди. Партия

қайси ишга, қандай лавозимга қўймасин, аям уларни гап-сўзсиз, эътирозсиз бажарар, партиянинг ҳар бир топшириғини сидқидилдан адо этишга тиришарди. Биз оилада тўрт фарзанд эдик; очигини айтганда, болаликда она меҳрига тўйганмизми-йўқми, аниқ айта олмайман. Биз уйқудан турмасдан аям ишга кетиб қолар, кечқурун у киши ишдан қайтганда биз ухлаб қолардик. Шу алпозда йиллар ўтди — биз улғайдик, уйли-жойли бўлдик, аям ҳам салкам ярим асрлик аъзолик стажига эга бўлган партия фахрийсига айландилар. Аммо бир кун келиб, кексалик кор қилдими ё кўп йиллик «қадрдон» касаллари — диабет енгдими, ҳар ҳолда аям ётиб қолдилар. Бутун умри одамлар орасида, ҳаракатда, фаолиятда ўтган одам ётиб қолмасин экан — ташқи дунёдан узилиб, тўрт девор ичига қамалиб қолиш ёмон бўлар экан. Биз — фарзандлар, албатта, қўлимиздан келгунча аямнинг аҳволини енгиллатишга ҳаракат қилдик, лекин у киши алам ва изтироблар ичида ҳаётдан кўз юмдилар. Кейин ўйлаб қарасам, у кишининг умрига завола бўлган нарса фақат қанд касалининг тажовузларигина эмас экан. Гап йўқ, ўлим ҳақ! Аммо одамни қисматидан беш кун бурун бу дунё билан видолашувга мажбур қиладиган сабаблар ҳам кўп экан. Аямнинг ҳадеганда тилга чиқавермайдиган алланечук оғир пинҳоний бир дарди бор эди. Кўпинча ишдан қайтиб, ҳузурларига кирсам, кўзлари намиққан, юзлари тунд бўларди.

— Яна йиғладингизми, ая?

— Йўқ, болам, нега йиғлай? Шунчаки сиқилдим-да, — дердилар аям шикаста овозда.

Бир куни ўзлари ёрилдилар:

— Нега бунақа-а, ўғлим? Мен эллик йиллик умримни партияга бағишладим, сочимни супурги, қўлимни косов қилиб унинг хизматини қилдим, энди эса партия ширамни сўриб олиб, пўстимни туфлаб ташлади. Шунча хизматларим қумга сингиб кетдимиз?

Дарҳақиқат, аям ётиб қолганларидан кейин у киши аъзо бўлган ташкилот аямни ҳисобдан чиқариб, маҳалладаги мактабнинг партия ташкилотига киритиб қўйганди. Бу тўғрида бир одам келиб хабар бериб кетди-ю, ундан кейин бошқа ҳеч ким келмади. Орадан ойлар ўтди. Партия аъзоси ҳар ойда аъзолик бадали тўлаб турмоғи керак эди. Бу — партия аъзоси учун сўзсиз бажарилиши лозим бўлган темир қонун эди.

Агар уч ой аъзолик бадали тўланмаса, у ўз-ўзидан партиядан чиқиб кетарди. Аям шундан қаттиқ безовта бўлди ва мени мактабга жўнатди.

— Э, домла, шунга ташвиш қилиб юрибсизми?— деди беғамгина оҳангда котиб.— Нафақадаги одам бор-йўғи 20 тийин бадал тўлайди. Ўзимиз тўлаб юбор-япмиз.

Аямнинг куйганича бор эди — партия ўзининг хасталикка учраб, ишга ярамай қолган аъзосидан буткул юз ўгирган эди. Аям ҳар йиғлаганда дард азобидан эмас, хўрликдан йиғлардилар. Мен эса у кишининг аламли саволига тузукроқ жавоб топиб беролмай га-ранг эдим. Ҳа, бизнинг партия учун одам чўт эмас эди — инсон қадри ҳақида оғизда кўп баландпарвоз гаплар айтилса-да, амалда зарур бўлиб қолса, партия ҳар қан-дай одамнинг баҳридан ўтиб кетаверарди.

Орадан кўп ўтмай шунга ўхшаш кўргилик ўзимнинг ҳам бошимга тушди.

80-йилларнинг бошларида одамларга чорбоғ тарқа-тиш расм бўлди. Бир гуруҳ ёзувчилар ҳам бу насибадан қуруқ қолишмади. Уларнинг орасида мен ҳам бор эдим. Ростини айтсам, менга бир шапалоқ ер текканга жуда суюндим — одам ёши ўтиб борган сари ерга яқинроқ бўлишни хоҳлаб қоларкан. Тўғри, жиндай узоқ-лиги бор — Тошкентдан 35 чақирим келади. Нима қилипти — 20 йилдан бери гижинглатиб миниб юрган машинам бор — ҳар қандай узоғимни яқин қилади. Ер ташландиқ, заранг экан, тупроғи шўр экан. Буниси-ни ҳам эплаймиз. Жойимиз дўнгроқ экан — сув чиқи-ши қийин экан. Бу ҳам шаштимизни қайтара олмади. Аммо ишни бирор бошпана барпо этишдан бошламоқ керак эди. Бутун оила аъзоларимиз баҳамжиҳат ишга киришдик. Қурилиш материалларини топиш қийин эди, уларни топсангиз машина топилмайди, машина топил-са, сабил қолгур пул топилмай хуноб қилади. Ҳар қа-лай, ёру дўстлар, ошна-оғайнилар жонга ора киришди. Ўша йили ёзи билан ҳар кун чорбоғимизда ҳашар бўлди ва бу ҳашарларда иштирок этмаган биронта ёш ижодкор ёҳуд шогирд қолмади. Хуллас, иморатни кўп-чиликлашиб тиклаб олдик. Лекин унинг пардоздан чиқиб, узил-кесил битишига ҳали уч-тўрт қовун пишиғи бор эди. Шапалоқдек ерни эпақага келтириш, бошпана бўладиган мўъжазгина бир кулбани битириб олиш шу-нақа қийин бўлишини билганимда, чорбоғ деганини

сира ҳам ҳавас қилмаган бўлардим. Аммо на илож — бошлаган ишни охирига етказиш керак. Шу аҳволда кунлар ўтиб турарди, кунлардан бирида газетада «Чорбоғчилар» деган фельетон чиқиб қолди. Қарасам, уч-тўрт киши қаторида менинг ҳам фамилиям бор. Фельетончиси тушмагур роса бошлапти — унинг гапига қараса, мендай расво, мендай бойликка ружу қўйган махлуқ йўқ, нафсим ҳақкалак отиб, икки қаватли шоҳона қаср қуриб олибман. Ё тавбангдан кетай, ёлғон ҳам эви билан-да... Аммо партия ташкилоти учун матбуотда чиққан материал жиддий сигнал ҳисобланарди. Асосий машмашалар фельетон чиққандан кейин бошланди — партия мажлисида масалам кўрилди, кетма-кет парткому райкомларга чақирилдим, изоҳномалар, тушунтириш хатлари ёздим. Ниҳоят, мендан уйнинг иккинчи қаватини бузиб ташлашни талаб қилишди. Яхшими, ёмонми — ўз қўлинг билан барпо этган нарсани бузиш жуда оғир бўлар экан. «Тайёр битган иморатни нега бузмоқ керак, ундан кўра, уни олинглар, болалар боғчаси қиларсизлар» — дедим. «Йўқ» — дедилар. «Бўлмаса, болохона қурганим учун жарима тўлай, лоақал йўлимизни асфальт қилишга ҳаржларсизлар» — дедим. «Йўқ» дейишди. «Бузинг, бўлмаса, партиядан ўчирамиз». Мен, албатта, партиядан ўчишни истамас эдим. «Майли, бузаман. Лоақал ёзгача фурсат беринглар» — дедим. «Йўқ!» — дейишди. Баҳорнинг илиқ кунларидан бирида уч-тўрт киши бўлиб, болохонани кўпориб ташладик. Лекин томни ёполмадик. Кейин ёгингарчилик бошланди. Аксига олиб, ўша йили баҳор жуда серёғин бўлди. Ёзгача иморатнинг бари шўралаб, шувоқлари кўчиб тушди, деворлари ҳам уқаланиб яроқсиз ҳолга келди. Уч ой олдин бежиримгина турган иморат бомба тушган вайронага айланди-қолди.

Ўша пайтдаги изтиробларимни эсласам, ҳозир ҳам куйиб, ўртаниб кетаман. Чорбоғ деган нарсдан буткул кўнглим совиди. Ҳар гал ўша вайронани кўрганда чаласига ўзим ўт қўйиб юборгим келарди. Лекин бундан ҳам ёмонроқ алам қилгани бошқа нарса бўлди. Менинг қандай гуноҳим бор эдики, шунчалар бадном қилдилар? Ўғирлик қилган бўлмасам, бировнинг ҳақини еган бўлмасам, чорбоғни қуриб, даромад манбаига айлантирган бўлмасам? Ахир, менинг ёшимдаги донороқ дўстларим сира жонларини қойитмай, ҳатто ойлик ижара ҳақларини ҳам тўламай, ҳукумат

қуриб берган ҳашаматли чорбоғларда яшайпти-ку! Мен бўлсам; ҳукуматни чиқимдор қилмай деб ҳаммасини ўз меҳнатим билан қилиб ўтирибман. Ва «раҳмат» деган сўз эшитиш ўрнига яна фельетон бўлиб ўтирсам? Мени элу-юрт олдида бадном қилсалар? Ахир, одамлар назарида жиндай обрўга эга бўлсам, мен бу обрўни йиллар мобайнида ҳалол меҳнатим, тўғрилигим эвазига мисқоллаб тўплаган эдим. Менинг обрўим мен аъзо бўлган партиянинг обрўи эмасиди? Нега партия мени бу адолатсизликдан ҳимоя қилмади? Демак, унга менинг обрўим ҳам, ўзим ҳам керак эмас эканман-да? Ушанда мен бу саволларнинг биронтасига жавоб топганим йўқ. Уйлашлар оқибатида афсусу надоматларга тўлиқ яна бир хитоб туғилди, холос: «Бу дунё нега бунчалар телба-тескари бўлмаса?!»

Албатта, бунақа хўрликлар ва ноҳақликларга дош бериш жуда қийин эди. Уйлай-уйлай бир нарсадан тасалли топдим — бунақа ишлар ҳаётимизда янгилик эмас-ку! Сен-ку партиянинг бир оддий аъзосисан, сендан юз чандон катта одамлар, том маънодаги улуғ одамлар ҳам бунақа тескари қисматдан бенаиб қолмаганлар-ку. Уларнинг ҳам ҳеч қанақа гуноҳлари йўқ эди. Шундай деб ўйлаганларимда улуғ инсон ва улуғ олим Ҳабиб Абдуллаевнинг қисмати кўз олдимда гавдаланади. Дунёга донғи кетган олим. Олтин топишнинг самарали йўлларини кашф этган; у топган конлардан миллион-миллион даромад кўрилган ва ҳозир ҳам кўрилмоқда. Унинг раҳбарлигида Фанлар академияси ҳам беқиёс ўсди. Бунақа олим юз йилда бир туғилади, миллат у билан ҳар қанча фахрланса арзийди. Бундай олим хорижий мамлакатлардан биронтасида яшаганда, шубҳасиз, жуда катта иззат-икром кўрган ва фаровон яшаган бўларди. Аммо, шундай одам эллик ёшга кириб-кирмай оламдан ўтди. Ҳа, умри қисқа экан. Аммо унинг умрини қисқа қилишга ўзимиз ҳам анча-мунча ҳисса қўшдик-ку! Ўзининг ҳалол пулига арзимаган иморат қургани учун уни бадном қилган, тупроққа қориштирган ўзимиз эдик-ку! Гўё бир томонда сон мингта Ҳабиб Абдуллаев қалашиб ётипти-ю, бунисини улоқтириб-ташлаб, янгисини қўйиб қўйиш мумкиндай. Олим теварагида ғийбат қозони қайнаб ёганида партиядан «ҳой биродарлар, бир катта олим дурустроқ уй қуриб олган бўлса нима бўлипти? Бу ўзимизга обрў олиб келади» деган садо чиқмади-ку! Йўқ, арзимаган «гуноҳ-

лар»ни баҳона қилиб одамларни ёмонотлиқ қилиш, бурнини ерга ишқаб, қанотини қайириб олиш партиянинг сеvimли ишларидан эди. Ҳар хил йўллар билан одамни хўрлаш, таҳқирлаш ва шу тарзда «попугини пасайтириб» қўйиш бизнинг ҳаётимизда оддий иш бўлиб қолганди.

Шу гапларни ёзаяпман-ку, кўз ўнгимда улуғ санъаткоримиз Шукур Бурҳоновнинг нуроний сиймоси гавдаланади. Уйлайманки, юртимизда биронта одамга Шукур Бурҳоннинг кимлигини тушунтириб ўтиришга эҳтиёж булмаса керак. Шукур Бурҳон бетоб ётган кунлардан бирида унинг иштирокисиз, орқасидан мажлис қйлишипти-да, ишдан бўшатишиб, «паттаси»ни уйига элтиб беришипти. Ҳолбуки, санъаткорнинг бутун умри шу театрда ўтган, у ҳаётини театрдан ташқарида тасаввур ҳам қилолмайди. Буни қандай тушуниб, қандай изоҳлаш мумкин? Ҳар қанча узрлик сабаблар рўқач қилинмасин, улар Шукур Бурҳонни театрдан қувган одамларнинг бағри тошлигини оқлай олармикин? Ахир, биз бағри кенг, серсаховат, меҳри дарё халқ сифатида танилган эдик-ку? Дини ислом, мусулмон ахлоқи асрлар мобайнида бизга одамийликни, раҳмдилликни, шафқатни сингдириб келганди. Нега энди бугунга келиб, шу қадар меҳрсиз ва бағри тош бўлиб қолдик. Яқинларимизга қанча қаттиқ озор етказасак, шунча кўпроқ ҳузурланамиз. Бу иллат бизга қачон, қандай ёпишган. Шўролар замонида кенг томир ёйган инсонга лоқайд қараш, уни қадрламаслик шундай оқибатларга олиб келмадими? Албатта, бу мулоҳазалар кимгадир маъқул бўлмаслиги, кимдадир эътироз туғдириши мумкин. Кимдир «муболаға ҳам эви билан-да! Уч-тўртта ҳодисани санаб, шундан инсонга лоқайд қараш партия амалиётининг умумий тамойили бўлган дейиш мумкинми?» деб ўйлаётгандир ҳам. Бунга нима деб жавоб берса бўлади? Менинг гапларимда муболаға йўқ, биродарлар. Сизларни бунга яна бир бор амин қилмоқ учун қуйидаги далилни келтираман. Сизлар, албатта, Динмуҳаммад Қунаевни эшитган бўлишинглар керак. У катта-катта кашфиётлар қилган атоқли геолог олим эди. Аммо кенг халқ оммасига геолог бўлиб эмас, йирик давлат арбоби ва донгдор партия ходими сифатида кўпроқ танилган эди. Қунаев қирқ йилдан мўлроқ раҳбар ишларда ишлади, шундан йигирма бир йил мобайнида партия Марказий Комитети Сиёсий Бюро-

сига аъзо бўлди. Албатта, бу одам партиянинг ички ҳаётини беш бармоғидай яхши билган, унинг бу борада айтган гапларини сира шубҳа туғдирмайдиган ишончли гаплар тарзида қабул қилса бўларди. Яқинда Алматида унинг «Менинг даврим тўғрисида» деган хотиралар китоби чиқди. Унда шундай гаплар бор: «...сен ҳокимият курсида ўтирган бўлсанг, ҳурматга сазовор, муносиб одамсан. Мансабдан кетишинг билан эса сени эртасигаёқ унутиб юборишади. Кўп ҳолларда эса менинг аҳволимга тушасан — янги чиққан раҳбаринг билан менинг устимга ҳар хил бўлар-бўлмас айблар тўнкашди ва ўзимизни оқлагани бирон оғиз гап айтишга мутлақо имкон беришмади».

Қунаевнинг бошига тушган можаролар партия ўз аъзоларини қандай «қадрлагани»ни яққол кўрсатади. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Коммунистик партиянинг раҳбарлари оғизда гуманистик ақидаларни алқаган бўлсалар-да, амалда одамларга ўз мақсадларига эришиш йўлида бир восита деб қараганлар. Шунинг учун коммунистик жамият қуриш ёки уни ҳимоя қилиш йўлида миллион-миллион одамларни қурбон қилиб юбораверишган. Улар бу қилмишларини оқлаш учун махсус назариялар ҳам тўқиб чиқаришган. «Одамлар давлат машинасининг мурватлари ва парракларидир» деган эди Сталин. «Буюк доҳий» яна бир жойда «Бизда алмаштириб бўлмайдиган одам йўқ!» деган шиорни олдинга сурган эди. Бугунга келиб, бу гаплар нақадар аксил инсоний мазмунга эга экани аён бўлди. Ахир, бу дунёда инсондан буюкроқ, инсондан мўъжизавийроқ махлуқот йўқ! Инсоннинг чиқити бўлмайди — унинг бири тош, бири гул. Ўз ўрнида иккови ҳам керак. Аммо коммунистик партия инсон тақдири ҳақида гап кетганда, бу ақидани буткул унутар эди.

Қарс икки қўлдан, деган гап бор. Партияки ўз аъзосини қадрламаса, аъзолар ўз партиясини нечук қадрласин?

* * *

Мен нафақат мунаққид ва адабиётшуносман, балки мунтазам равишда таржимонлик ҳам қилганман. Таржима қилган асарларим орасида Ленинга бағишланганлари кўп. У пайтларда мен Ленин ҳақидаги очерклар ва ҳикоялар, қиссалар ва романларни ўзбек китобхони-

га отказиб беришни жуда муҳим иш деб ҳисоблардим. Ўзбек ёшлари бу китобларни ўқиб доҳийдан ибрат олса, унга ўхшаган баркамол бўлишга ҳаракат қилса яхши! У кезларда кўпгина совет кишилари каби Ленинни парвардигордек бениқсон деб билардим. Жиндай тили чучуклигини айтмаса, бошқа айби йўқ эди. 20-йиллардаёқ матбуот саҳифаларида «Ленин пайғамбарми, йўқми?» деган мавзуда жуда жиддий баҳс ўтган эди. Ҳар ҳолда, унинг бутун дунё меҳнаткашларининг доҳийси эканига совет кишиларида заррача шубҳа йўқ эди. Лекин бир гал менда алланечук гумон пайдо бўлганди. Ушанда мен биринчи марта хорижий сафарга чиқиб, Мисрга боргандим. Сафар давомида мисрлик оддий одамлар билан мулоқотда бўлишга ҳаракат қилдим. Лениннинг тасвири зарбланган нишонлардан анча-мунча олиб олган эдим. Мисрликлар нишонларни бажону дил олишди, у ёқ-бу ёғини айлантириб томоша қилишди, сўнг расми кўрсатиб «бу ким?» деб сўрашди. Қизиқ-а, улар меҳнаткаш бўла туриб, ўз доҳийларини танимадилар. «Бу — Ленин!» — дейман ранжиганимни билдирмасликка тиришиб. Улар эса менга бақрайишда давом этадилар, «Ленин ким?» деб сўрайдилар. Кейин-кейин билдимки, хорижда Лениннинг шуҳрати унчалик эмас экан, у ердаги одамлар Ленинсиз ҳам бинойидек кунларини кўриб турар эканлар. Бизнинг назаримизда эса, Ленин бўлмаса, ер юзидаги ҳаёт тўхтаб қоладигандай эди. Мабодо, одамда бирон мангу турадиган нарса бўлса, бу — Ленин бўлмоғи керак эди.

Кейин ошкоралик ва қайта қуриш бошланди.

Илгари яшириб келинган ҳақиқатлар юзага чиқа бошлади. Кўзимиз очилди. Лекин... Шу ўринда Чўлпоннинг бир байти эсга тушади:

Нечун очилди кўзим, қайга кетди уйқуларим?

Бу уйғонишда тўлаб-тошди, ошди қайғуларим.

Кўзимиз очилиб кўрдикки, Ленин бобо ҳам ўзимиз қатори эканлар, кўпда бениқсон эмас эканлар, аксинча, анча-мунча жиноятларга ҳам қўл уришдан қайтмаган, анча-мунча одамнинг ҳаётига зомин ҳам бўлган эканлар. Ленин бобо ҳам нафс балосига гирифтор бўлган осий бандалардан эканлар, фақат еб-ичиш, молу дунё орттириш касалига эмас, бутун дунёни ўз бичимига мослаб қайта қуриш дардига мубтало бўлган эканлар. У

киши фаолият майдонига кириб келишлари биланоқ Архимеднинг машҳур гапини ўз манфаатларига мослаб, «Менга таянч нуқтасини беринг, бутун дунёни ағдартунтар қиламан!» деб ҳайқирган эдилар. Кейин партияни ўзлари учун шунақа таянч нуқтаси қилиб олдилар, партия аъзолари ва партияга аъзо бўлмаган оддий одамларни ўзларининг хом хаёлларини рўёбга чиқаришда восита қилиб олдилар. Бу гаройиб ҳодисани идрок этмоқчи бўлиб ҳарчанд уринаман, лекин тагига етолмайман. Қандоқ бўлдики, Россия империясидек катта бир мамлакат бир ҳовуч найрангбознинг тузоғига илинди? Нечук эс-ҳуши жойида, ақли расо миллион-миллион одамлар большевиклар тўқиган афсоналарга чиппа-чин ишонди. Утмиш ҳақида қанча кўп ўйласам, бунақа саволлар шунча кўпроқ пайдо бўлади.

Аmmo биз савол бериб ўрганмаган эдик. Негаки, савол бермоқ учун одам синчков бўлмоғи, ҳар нарсанинг тагига етишга, моҳиятини англашга тиришмоғи керак, фикрлайдиган одам бўлмоғи шарт. Биз айти шу фикрлаш масаласида оқсар эдик, юқоридан айтилган ёхуд матбуотда ёзилган ҳар қандай гапини таҳлил чиғириғидан ўтказмай, ҳақиқат деб қабул қилишга кўникиб қолган эдик. Бунинг натижасида ҳар хил ёлғон-яшиқларни, бўлар-бўлмас афсоналарни онгимизга сингдиришарди. Ҳар куни такрор-такрор айтавергандан кейин ёлғон ҳам ростга ўхшаб кўриниб қолар экан. Гап қуруқ бўлмасин, бир-иккита мисол келтирай.

Кўп йиллар мобайнида «Улуғ Октябрь инқилоби инсоният тарихида янги давр очди» деган ибора бизнинг «бисмилло»миз бўлган. Ҳар бир маърузада, ҳар бир мақолада, ҳар бир китобда бу гап қайта-қайта таъкидланар, қайта-қайта қулоққа қуйиларди. Лекин ҳеч ким «1917 йил октябрида ўзи инқилоб бўлганми ёхуд шунчаки давлат тўнтаришими? Ё бир ҳовуч саргузашт талаб унсурлар уюштирган фитнами? Тўнтариш ёки фитна бўлса, уни «улуғ» деб бўладими? Бу тўнтариш очган «янги давр» нималарда акс этади?» деган саволларни бермас эди.

Кўп китобларда Ўзбекистондаги фуқаролар уруши ҳақида гапирганда «Фарғона водийсида шонли аскарларимиз юз минг босмачини қириб ташлади» деб ёзиларди. Буни ўқиб, «О, Фрунзенинг шоввозлари-ей! Роса босмачиларнинг таъзирларини беришган экан-да!» деб юраверганмиз. Ҳолбуки, жиндай фикр юритилса, жин-

дай таҳлил қилинса, бир зумда бу сафсатанинг мисй чиқарди: ажабо, юз минг босмачи қирилган бўлса, тирик қолгани қанча эди экан? Боринг, ана, босмачиларнинг бешдан бири қирилган бўлсин. Унда қўлда қурол билан шўроларга қарши курашган босмачилар 600.000 кишини ташкил қилади-ку! Водий аҳолисининг ҳаммаси оёққа турган экан-да? Ундай бўлса, бутун халқни «босмачи» деб бўладими? Шўро ҳукумати ҳам халқнинг хоҳиш-иродасига қарши ўрнатилган экан-да?!

Фикрлашдан қочиш, «оч қорним—тинч қулоғим» фалсафаси одамни лоқайд қилади. Фирқа арбоблари эса бундан фойдаланиб, оммани ўзларининг ноғорасига истаганча ўйнатаверадилар. Ҳеч ким уларнинг мушугини «пишт» дейишга журъат қилолмай қолади. Қайта қуриш авж олган кезларда Сатин деган бир кимсани аллақадан топиб келиб, Тошкент шаҳар партия қўмитасига саркотиб қилиб қўйишди. Бу одамнинг ўзбекларда қасди бор эканми, ҳар қалай, кўп одамни қийратди. У одамларни айблаганда даъволарни қалаштириб ташлар, лекин далил-исботни ўйлаб ҳам ўтирмас эди. Бир кун, у катта бир йиғинда Тошкент дорилфунунини миллатчилик уяси сифатида таърифлади ва бунинг далилига «талабаларнинг 50 фоизи ўзбек экан» деган гапни айтди. На ўша мажлисда, на йиғиндан кейин биронта одам чиқиб, «дорилфунун талабаларининг ярми ўзбек бўлса, жуда оз экан, ахир, дорилфунун бошиданоқ маҳаллий миллат болаларига олий таълим бериш мақсадида тузилган» деган гапни айтмади. Шу тарзда Сатин ҳам миллатчиларни фош қилиш ишига муносиб ҳиссасини қўшди.

Қайта қуриш даври кўп-да узоқ давом этгани йўқ. Аммо 5-6 йиллик қисқа муддат мобайнида нафақат Ленин тўғрисида, балки партиянинг бошқа доҳийлари ҳамда партиянинг ўзи ҳақида шунақа ҳақиқатлар очилиб кетдики, улар эътиқодимизнинг қолган-қутганини ҳам барбод этди. Бу даврда эълон қилинган ҳужжатларда жинояткорлар бир тўда экани, 70 йил мобайнида дунёнинг олтидан бир қисмини ёвузлик салтанати-га айлантиргани, одамларни имон ва виждондан, фаоллик ва ҳалолликдан маҳрум этгани узил-кесил исбот қилинди. Партия қулади. У елга учраган тутундай ғойиб бўлди. Ундан хотира сифатида мамлакат тарихида сира битмас бир яра бўлиб қора ўпқон қолди. Партия қулади-ю, унинг харобалари остида миллионлаб оддий

партия аъзолари қолди. Мен шулардан бири эдим. Мен партия асоратидан қутулдим — эндиликда бўлар-бўлмас мажлисларда соатлаб қадалиб ўтиришларга, ҳисобот беришларга, ёлгон гапиришларга, ўзингда йўқ фазилатларни сотишга, риёкорликка ҳожат қолмади. Аммо бу — 30 йил мобайнида вужудимга сингиб кетган партиявий иллатларнинг қўланса бўйидан буткул халос бўлдим, деган маънони билдирмайди. 30 йил давомида кўнглимга жо бўлган, онгимга ўрнашиб олган оғуларни Мустақиллик йиллари йўқ қилдим. Партия сафида ўтган 30 йиллик умримни сарҳисоб қилиб, «нима орттирдим-у, нималардан маҳрум бўлдим?» деган саволни қўйсам, орттирганим бир ҳовуч бўлса, йўқотганим тоғдай бекиёс.

Мен партияга жуда катта орзу-умидлар билан кирган эдим. Мақсадим — мансаб эмас, имтиёзлар эмас, балки маслакдош дўстлар билан биргаликда улуғ ишларни амалга ошириш, маънавият юксакликларида парвоз қилиш, инсон деган номга доғ туширмай яшаш эди. Минг афсуски, бу орзулар ушалмади. Аксинча, партия сафида юриб, жиндай риёкор, жиндай алдамчи, жиндай иккиюзламачи бўлиб қолдим, меҳнат қилиш ўрнига ўзимни меҳнат қилаётгандай қилиб кўрсатишни ўргандим, сафсатабозликка, кўзбўямачиликка кўникдим. Оскар Уайльд деган инглиз ёзувчисининг «Дориан Грейнинг портрети» деган ажойиб романи бор. Роман қаҳрамони Дориан Грей бўйи-басти келишган, ҳар қандай қиз бир кўрса ошиқу беқарор бўлиб қоладиган баркамол йигит. У мустақил ҳаётга энди қадам қўяр экан, Иблис билан учрашади. Иблис унинг имони эвазига то вафотига қадар навқиронлиги ва жозибадорлигини сақлаб қолишни ваъда қилади. Дориан рози бўлади — бутун умрини айшу ишратда, ҳузур-ҳаловатда ўтказди, у сира қаримайди — умрининг охиригача ёшликдаги баркамоллигини сақлаб қолади. Ниҳоят вақти-соати етиб оламдан ўтади. У ўлим тўшагида ётар экан, кўз ўнгида йиллар давомида шаклланган ҳақиқий қиёфаси намоён бўлади. Бу қиёфа одамни ижиргантирадиган даражада хунук — пешоналар тиришган, кўзлар чақчайган, пастки лаблар осилиб тушган, сўйлоқ тишлар йиртқич ҳайвонникидек туртиб чиққан... Ҳузур-ҳаловат, роҳат-фароғат, маншатнинг баҳоси бу... Дориан Грейнинг ўлим тўшагида намоён бўлган асл қиёфаси — имонсизлик ва маънавиятсизликнинг қиёфаси. Мен партия сафларида кечирган

ҳаётимга яқун ясамоқчи бўлсам, ҳар гал Дориан Грейнинг асл қиёфаси кўз олдимда гавдаланаверади. Партиянинг сохта талаблари, шафқатсизлиги, ғайрининсонийлиги мени иккиюзламачи, риёкор қилди, имондан маҳрум этди, қинғир йўлларга бошлади. Шундоқ экан, нечук мен бундай партиядан кечмай? Нечук эътиқодимни ўзгартирмай? Бунинг учун мендан ҳазар қилиш керакми? Аксинча, мени ва менга ўхшаш бошқа миллионларни шу қўйга солган партиядан ҳазар қилмоқ керак эмасми? Ҳа, кўзлар жуда кечикиб очилди, ақл кечикиб кирди. Лекин мен кечикиб бўлса ҳам кўзим очилганига шукурлар қиламан. Компартия тарқаб кетганидан кейин ўнлаб янги партиялар тузилди. Мени ҳам улар сафига қиришга таклиф қилишди. Аммо сутдан оғзи куйган қатиқни ҳам пуфлаб ичади. «Мени қўйинглар, биродарлар, — деб жавоб бердим, — партия билан бирга хато қилавериш жуда жонимга тегди. Келинг, энди бу ёғига адашсам, ўзим адашай, ўзим тузатай ва ўзим жавоб берай». Мендан сўрашлари мумкин — ҳўп, коммунистик эътиқоддан воз кечибсиз, бошқа партияларга киришдан бош тортибсиз, энди эътиқодсиз яшамоқчимсиз? Нега энди эътиқодсиз яшар эканман? Аксинча, бугун имоним бутроқ, эътиқодим мустаҳкамроқ бўлиб қолди. Бугун мен умумбашарий қадриятларга, яхшиликка, ҳалолликка, диёнат ва инсофга кўпроқ сифинадиган бўлиб қолдим. Менинг бахтимга, менга ўхшаган миллионларнинг бахтига жонажон юртимиз бошида мустақиллик байроғи ҳилпирай бошлади. Мустақиллик бизга эркинлик олиб келди ва шу билан бирга ҳар биримизга юксак масъулиятлар юклади. Энди биз теранроқ ва дидилроқ фикрлайдиган бўлмоғимиз керак, маънавиятимизни янги босқичга кўтаришимиз зарур. Биз янги, мустаҳкам ва юксак имонга эга бўлмоғимиз даркор. Янги имонга эга бўлмоқ учун эса одам бутунлай покланмоғи шарт. Бунинг учун қолган умр етиб берса, бас!

ДЕКАДА КУНЛАРИДАН БИРИДА

«Декада» аслида лотинча бўлиб, «ўн кунлик» деган маънони билдиради. 30-йиллардан эса бу сўз маданий ҳаётимиздаги катта бир ҳодисани ифодалай бошлади — ўша кезлардан Москвада миллий адабиётлар ўн кунликлари, яъни декадалари ўтказила бошланди. Декада бирон-бир миллий адабиёт ҳамда санъатнинг бутун мамлакат олдидаги, коммунистик партия олдидаги ўзига хос ҳисоботи ҳисобланарди ва жуда кўтаринки руҳда катта бир байрам тарзида ўтказиларди. Ҳамма газета-ларда, радиода декада ҳақида мақолалар эълон қилинар, китобхонлар ва бошқа жамоат вакиллари билан учрашувлар ўтказилар, ҳар хил йиғинларда асарлар муҳокама қилинар, миллий адабиётнинг ютуқлари таъкидланар, бу ютуқлар коммунистик партиянинг маданий қурилиш соҳасида юритган сиёсатининг тантанаси сифатида тақдим қилинарди. Декада тантана билан очилар ва худди шундай тантана билан ёпиларди. Унинг ёпилишида баъзан шахсан ўртоқ Сталиннинг ўзи иштирок этар — бундай ҳолларда эса бахтиёрликдан декада қатнашчиларининг бошлари осмонга етарди, албатта. Кейин ҳукумат уларга атаб зиёфат берарди. Бу бахтга муяссар бўлганлар таклифномаларини энг қимматли буюмдай умр бўйи асраб юришарди. Ўзбек адабиёти ва санъатининг биринчи декадаси Москвада 1937 йилда 21-31 май кунлари бўлиб ўтганди. Ушанда декаданинг тантанали ёпилишига шахсан Сталиннинг ўзи келган экан. Айтишларича, «ўртоқ» Сталин кун бўйи қаттиқ ишлаб, чарчаган — ўша кезларда у халқ душманларини таг-туги билан қўпориб ташлашдек муҳим иш устида тинимсиз банд экан. Уша куни ҳам, яъни 31 май куни ўзининг яқин дўстларидан бири, граждандар урушининг қаҳрамони, тан олинган саркарда Блюхер

ни отиб ташлаш ҳақидаги қарорга қўл қўйиб, кеч-қурун ўзбек санъаткорларининг концертини томоша қилган.

Хуллас, дабдаба-ю асъаса... Коммунистик мафкура идоралари ўз ишининг устаси фаранг бўлганлар — улар ташвиқот ва тарғибот йўлида бунақа ишлардан фойдани охирги томчисига қадар сиқиб чиқара олганлар. Бу — шундай, лекин шу билан бирга декадалар миллий маданиятлар тарихида ҳеч қандай из қолдирмай ўтиб кетаверган десак, бу ҳам инсофдан бўлмайди. Яна ўша 1937 йил декадасини эслайлик — ўшанда Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик драма театри тақдирланган эди. Ҳалима Носировага СССР халқ артисти унвони берилганди. Энг муҳими эса — Иттифоқ ҳукумати қарор чиқариб, ўзбек санъатининг ривожини учун ўн миллион сўм ажратган эди.

Мен ўзбек адабиёти ва санъатининг навбатдаги декадаларидан бирида иштирок этгандим. Мазкур мақолада ўша декада кунларидан бирида содир бўлган бир воқеа ҳақида ҳикоя қилмоқчиман. Декада 1959 йилнинг февраль ойида бўлиб ўтди, лекин унга тайёргарлик анча аввал — 1957 йилданоқ бошланган эди. Албатта, санъаткорлар ҳам, адабиётчилар ҳам декадага атаб янги асарларини яратмоқлари керак эди. Уларга шароит яратилар, ишнинг қандай бораётгани суриштириб турилар, асар тайёр бўлгач, муҳокама қилинар, нашр этилар ва рус тилига таржима қилинарди. Ана шундай ишлар билан бирга тайёргарлик кезларида бошқа яна бир иш бўларди — ёзувчиларнинг кўпчилиги «декадага ким бораркин?» деган масалада ташвишга тушиб қолишарди. Табиийки, декадага ҳаммани олиб бориб бўлмайди, саноқли одам боради. Уларнинг рўйхатини Ёзувчилар уюшмаси партия Марказий Комитетининг кўрсатмаси билан тайёрлайди. Рўйхат фавқулодда ҳужжат сифатида сир тутилади. Шунинг учун шўрлик ёзувчи рўйхатга кирган-кирмаганини билиш учун оёғи куйган товўқдек бошини ҳар томонга уриб, елиб-югуради. Бироқ, бунини аниқ билиб олганининг ҳам фойдаси йўқ — чунки декадага ҳали узоқ, рўйхат эса деярли ҳар ойда ўзгариб туради...

Ниҳоят, бу тайёргарликлар-у, ташвишлар ортада қолди — 14 февраль куни Москвада Советларнинг Колонна залида декада тантанали очилди. Эртасига эса Ёзувчилар уюшмасида бадиий асарларнинг муҳока-

маси бошланди. Аслини олганда, декаданинг энг муҳим қисми шу муҳокама — ҳамма «менинг асарим ҳақида ким нима деркин? Москванинг катта ёзувчилари эътиборига тушармикинман? Улоқ менда кетармикин?» деган ўйлар билан юраги пўкиллаб турган бўлади. Ёзувчилар ўртасида кўзга кўринмайдиган пинҳона рақобат бошланади ва айримлар қўлларидан келганча ҳамма воситаларни ишга солиб, маррага биринчи келишга ҳаракат қилади.

Муҳокамани атоқли ёзувчилардан В. С. Смирнов очди. У қисқа нутқида тантанавор оҳанглардан кечиби, талабчанлик билан асарга ёндошишга, айна чоқда, бир-бирларига меҳр билан муносабатда бўлиб иш тутишга чақирди. «Декадани байрам деб аташ расм бўлиб қолган, — деди у. — Мен бу таърифга қўшимча қилмоқчиман. «Байрам» дегани бир оз юзакироқ эшитилади... Келинг, «байрам» сўзи биринчи ўринни ижодий уюшқоқликка бериб, ўзи иккинчи ўринда қолсин... Ўйлайманки, биз ғалаба тожлари улашмаймиз, лекин ўртоқларимизнинг бошига тиканли гулчамбарлар кийдириш ҳам керак эмас. Ўйлайманки, бизнинг суҳбатимиз холис, малакали танқиддан иборат бўлади».

Шундан кейин Анна Қараваева муҳокамани бошлаб берди. Бу галги анжуманнинг эътиборли томони шунда эдики, унга фақат москвалик ёзувчиларгина эмас, қардош адабиётчиларнинг бир қатор йирик вакиллари ҳам иштирок этди. Бу муҳокамага алоҳида салмоқ бағишлаши керак эди. Чиндан ҳам шундай бўлди. Кўп нотиқлар Пиримқул Қодиров, Одил Ёқубов, Ҳамид Ғулом, Шуҳрат, Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Иброҳим Раҳим, Мирзакалон Исмоилий, Саид Аҳмад, Саида Зуннунова, Абдулла Қаҳҳор ва бошқаларнинг асарлари ҳақида анча тирак, далилли гаплар айтишди. Муҳокамада мен ҳам ёш мунаққид сифатида сўзлашим керак эди. Биласизми, одатда сўзга чиқадиган одам сўз тегишини кутиб, қаттиқ ҳаяжонланиб ўтиради. Ҳар ҳолда, менда доимо шундай бўлади — нутқим қандай чиқаркин? Маъноси бўлармикин? Одамларга маъқул тушармикин, деган ўйлардан ўзингизни қаерга қўйишни билмай, игна устида ўтиргандек безовта бўлиб ўтирасиз. Муҳокама қизигандан қизиб боряпти-ю, мен ўзимнинг ёғимга ўзим қоврилиб, сўз навбати келишини кутиб, тоқатсизланиб ўтирибман. Лекин шунга қарамай, бўлаётган гапларнинг маъносини чақишга,

асарлар ҳақида нималар дейилаётганини назардан қочирмасликка ҳаракат қиляпман.

Уч-тўртта асар, айниқса, кўпчиликнинг эътиборини тортди. Булар «Уч илдиз», «Опа-сингиллар», «Бўрондан кучли» романлари ва «Синчалак» қиссаси эди. Қулоғимнинг бир чеккаси билан эшитиб ўтирибман — муҳокама ўз маромида кетяпти. Асарларнинг қай бир жиҳати мақталапти, қай бир жиҳати танқид қилиняпти. Лекин секин-аста пайқай бошладимки, нотиқларнинг гапи кўпроқ айланиб, «Бўрондан кучли» романи устида бўляпти. Бу романга қизиқиш тасодифий эмас эди — муаллифнинг номи адабий гуруҳларда унча доврўқ чиқарган бўлмаса-да, раҳбарлик доираларида анча танилиб қолганди. Эсимда йўқ — ўша кезларда Шароф Рашидов Ўзкомпартия Марказий Комитетининг Биринчи котиби қилиб сайланганмиди ё бу иш декададан кейин бўлди? Аммо бунисидан қатъий назар, у шу пайтга қадар республика газетасининг муҳаррири, Ёзувчилар уюшмасининг раиси, Ўзбекистон Республикаси Олий Совети Президиумининг раиси бўлиб ишлаганди. Шунинг учун унинг ижодига кўпчиликнинг қизиқиб қарагани табиий эди. Лекин ўша муҳокамада иш бир томонлама тус ола бошлади — нотиқлар асарнинг нуқсонларини деярли тилга олмай, фақат фазилатлари ҳақида ошириб-тошириб гапира бошладилар. Шунда биринчи бор сездимки, хушомад ва тилёгламалик деган иллат фақат бизнинг миллий иллатимиз эмас экан.. Фақат Мухтор Аvezовгина бу йўлдан бормади. У қозоқ бийларига хос чечанлик ва қувлик билан асар ҳақида ўз фикрларини айтиб солди. Ҳозир мен унинг гапини сўзма-сўз келтиролмайман, аммо мазмуни қуйидагича эди: «Бўрондан кучли» романи замондошларимиз ҳақида ёзилган хўб асар бўлипти. Аммо муаллиф ҳали ёш. Ишонаманки, у романининг давомини ҳам албатта ёзади. Ана шунда Ойқиз, Олимжон, Погодин ва бошқа қаҳрамонларини янада бойроқ ранглар билан, янада жозибадорроқ қилиб тасвирлайди».

Мухтор оғанинг усталиги менга ўтмишда содир бўлган бир ҳодисани эслатди: француз қироли шеър ёзиб турар экан-у, уни баҳолашни ўзининг машҳур олими Буалогагина ишонар экан. Табиийки, подшо ёзган асарнинг сифатидан қатъий назар, уни мақгаш керак. Тўғри сўз, ҳалол Буало эса хушомад кўчасига кириш-

ни ёқтирмас экан. Бир куни қирол навбатдаги бемаза шеърини ёзиб, Буалога берипти. Буало шеърни ўқиб чиқиб деган экан: «Хўб зўрсиз-да, подшоҳи олам! Нима ишни қилмоқчи бўлсангиз, ҳаммасига қурбингиз етади. Мана, бемаза шеър ёзишни ният қилган экансиз, бу ниятингизни зўр маҳорат билан амалга оширибсиз!»

Муҳокамада нотиқларнинг гапини тинглаб ўтириб, Мухтор Авезовнинг гапидан ўзимга бир хулоса чиқардим — одам фикрга эга бўлиши кифоя эмас экан, бу фикрни айтиш санъатини ҳам эгаллаш керак экан. Негаки, бу ҳаётда бошимизга ёғиладиган балолар тилимиз туфайли бўлади. Шунинг учун кўнглингдаги фикрни, ўзинг ҳақиқат деб билган нарсани шундай айтмоқ керакки, у ҳақиқатлигини йўқотмаган ҳолда мухолифларингни, айниқса, қўли узун мансабдор мухолифларингни ғазаб отига миндирмасин... Муҳокамага қайтайлик. Хуллас, у бир маромда давом этмоқда эди. Минбарга литвалик Реймерис чиқди. У ўзбек шеърини ҳақида гапирди. Аммо оғзаки нутқи йўқ экан — гапининг мазмуни дуруст бўлса ҳам, мингирлаб гапирганидан ҳамманинг юраги сиқилди. Шундан кейин раислик қилаётган В. Смирнов унча машҳур бўлмаса-да, яхшигина истеъдод эгаси Пермитин деган ёзувчига сўз берди. У сўзни бошлаб улгурмасдан залга Шароф Рашидов кириб келди. Шу пайтгача у муҳокамага бир келиб, бир кетиб турганди. Билмадим, унинг келиши Пермитиннинг нутқига тасодифан тўғри келиб қолдими ёки... ҳар ҳолда, нима бўлганида ҳам, Пермитиннинг биринчи жумласиёқ ҳамманинг эътиборини тортди: «Ўртоқлар, мен Шароф Рашидовнинг ўз ижоди баҳоланаётган, хусусан, «Бўрондан кучли» романи муҳокама қилинаётган пайтда шахсан келиб қатнашаётганидан жуда хурсанд бўлдим. Сўзнинг аччиғини ҳам, ширинини ҳам ҳар вақт юзга айтиш кўнглим ва фойдали бўлади».

Одамлар бирдан сергак тортди — бу одамнинг «юзга айтадиган аччиғ сўзи» нима эканини кутишди. Нотиқ эса романнинг замонавийлиги, катта ижтимоий қимматга эгалигини тан олган ҳолда «асардаги нуқсонлар ҳақида гапирмай ўтсак, ўзбек адабиётига нисбатан ҳам, Шароф Рашидовнинг ўзига нисбатан ҳам жуда катта адолатсизлик қилган бўлур эдик» дедида, асарни танқид қила кетди. Мен бу ўринда Перми-

тиннинг нутқини батафсил баён қилиб бермоқчи эмасман, нутқ билан танишишни истаганлар уни Тошкентда 1961 йилда нашр этилган «Маҳорат мактаби» деган китобдан топишлари мумкин. Бу ўринда фақат шуни айтаманки, Пермитин ўз нутқида профессионал талаблардан келиб чиқиб романни жуда кескин танқид қилди, ҳар бир фикрига далил-исбот келтириб, романда характерлар йўқлигини, одамлар ички дунёсига эътибор берилмаганини, бадният жуда бўшлигини таъкидлади. Очигини айтсам, мен ўша кунгача ва ҳатто ҳозиргача ҳам роман ҳақида бунчалик кескин ва, айни чоқда, бунчалик асосли танқид эшитган эмасман. Пермитиннинг нутқи зални алғов-далғов қилиб юборди.

Роман муаллифи зоҳиран ўз ҳолатини ҳеч нарса билан ошкор этгани йўқ — фақат унинг қовоқлари одадагидан кўпроқ уюлди, пешонасидаги ажинлар бироз чуқурлашди, қошлар қаттиқроқ чимирилди. Бироқ залдаги анча-мунча одам учун бу нутқ мутлақо кутилмаган гап бўлгани уларнинг чеҳраларидаги саросимадан яққол кўриниб турарди. Мен ҳам аллақандай гуноҳ иш қилиб қўйган, аммо бу гуноҳи нима эканини билмай диққинафас бўлаётган одам аҳволида эдим. Аммо кўп ўтмай, бу гаплар ўрнини яна ўз ташвишим эгаллади — қачон сўз тегади-ю, қандай гапираркинман? Довдираб қолмасмиканман? Ўз хаёлларим билан андармон бўлиб ўтирар эканман, кимдир орқамдан келиб, елкамга қўлини қўйди:

— Сизни чақирिशяпти.

Аста ташқарига чиқдим. Чақирган Ўзкомпартия Марказий Комитетининг котибаси Зоя Раҳимбобоева экан. Мен бу аёлни бир вақтлар комсомолда ишлаб юрган пайтларидан бери билардим. Унинг жуда ишчанлигидан, сўзамоллигидан, рус тилини яхши билишидан хабардор эдим. Лекин орамизда ҳеч қандай яқинлик бўлмаган, ёшимиз деярлик тенг бўлса-да, бирон марта мулоқотга киришмаган эдик. Ҳозир эса бу хушрўй аёлнинг юзидан қони қочган, қўли асабий титрар, кўзларида ғазаб учқунларди.

— Кўрдингизми? — деб сўради у қаҳр билан.

— Кўрдим, — дедим бош ирғаб гарчи нимани кўришим керақлигини англаган бўлмасам-да.

— Адабиётимизни бундай оёғости қилишга чидаб бўладими? Энг яхши асаримизни бадном қилди-я! Пер-

митинга ўхшаганлар шу йўл билан ўзбек халқига тух-
матлар қилади-да!

— Сиз ёш адабиётшуносиз. Сиздан умидимиз кат-
та (мен Марказий Комитетнинг мендан умиди каттали-
гини англаб, яйраб кетгандай бўлдим). Мана, энди,
сиёсий ҳушёрлигингизни намойиш этадиган вақт
келди. Сизга навбатдан ташқари сўз беришади —
ҳеч тортинманг. Пермитинга аямай зарба беринг.
Бўрондай кучли асаримизга доғ теккизмаслигингиз
керак.

Яна бош ирғаб розилигимни билдирдим. Тўғри, ан-
ладимки, Раҳимбобоева ўзи бевосита раислик қилма-
ётган бўлса-да, парда ортидан туриб, муҳокамани
бошқаряпти. Унинг зиммасига жуда оғир юк юкланган
— муҳокаманинг сиёсий жиҳатдан тўғри ва юксак са-
вияда ўтишини, керакли одамларнинг танқид қилиниб,
керакли одамларнинг мақталишини таъминлаши, Пер-
митинникига ўхшаш нутқларга йўл қўймаслиги керак.
Агар бунга эришмаса, кейинчалик жавоб беради. Бу-
ни англагач, мен унга «Зоя Раҳимовна! Мен бу ишни
қилолмайман! Мен нутқимни неча кундан бери ўйлаб
юрибман. Қандай қилиб, йўл-йўлакай уни ўзгартириб,
бошқача қураоламан?» демоғим керак эди. Журъат-
сизлик ўлсин, бундай дейишга ожизлик қилдим. «Хўп»
дедим-у, апил-тапил нутқимни янгидан бичиб-тўқий
бошладим.

Раис эълон қилган тартибга биноан менга таниқли
адиба Галина Николаевадан кейин сўз тегиши керак
эди. Аммо котибамиз айтганларидек, менга навбатдан
ташқари сўз тегди.. Албатта, шу пайтга қадар унча-
мунча давраларда гапириб юрганман, дорилфунунда
талабаларга лекция ўқиб юриб, бироз бўлса-да, нутқ
сўзлашнинг машқини олганман. Бироқ бунақа нуфузли,
бунақа салобатли даврада, мамлакатга танилган ва
ҳатто дунёга донғи кетган сўз санъаткорлари давра-
сида биринчи марта сўзлашим. Ҳаяжонланаман, тиз-
зам қалтирайди, оғзим қуриб кетяпти. Бироз ўтгач,
ўзимни ўнглаб олгандай бўлдим. Пишитиб юрган гап-
ларим қуйилиб кела бошлади. Мен замонавийлик ҳа-
қида гапирдим. Замонавийликни асарнинг мавзуи бел-
гиламайди, балки ёзувчининг фикри, маҳорати белги-
лайди деган гапни ҳар хил мисоллар билан далиллаб
бергандай бўлдим. Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров,
Асқад Мухтор, Абдулла Қаҳҳор асарларини таҳлил

қилдим. Шу билан менга ажратилган вақт тугади. Қарсақлар янгради. Жойимга ўтирар эканман, Котибамизнинг ғазабли нигоҳи менга қадалиб турганини кўрдим. Юрагим шув этиб кетди. Баданимдан муздай гер чиқиб кетди. Мен ҳаяжонга берилиб кетиб, «Бўрондан кучли» романига бўлган «хужум»га зарба беришни паққос унутиб қўйибман. Наинки романи мақташ, лаоқал уни «ҳозирги адабиётимизнинг ютуғи» деб тилга олишни ҳам эсимдан чиқарибман. Мен муҳим партиявий топшириқни барбод қилган эдим. Мен партия Марказий Комитетининг ишончини оқламадим, сиёсий жиҳатдан ғўрлигимни намойиш қилдим. На илож! Бўлар иш бўлиб, бўёғи синган эди.

Уша куни Котиба индагани йўқ, лекин Марказий Комитет ишончини оқламаслик оқибатларидан ҳозирга қадар қутилганим йўқ. Партия аллақачон йўқ бўлиб кетган бўлса-да, мен ҳануз сиёсий ишончсизлар сафидан бутунлай чиқиб кетолганим йўқ. Декадага қайтайлик.

«Бўрондан кучли» романи атрофидаги ҳангомалар шиддат билан давом эта бошлади.

Уша куни кечқурун меҳмонхона номерида телефон жиринглади. Дастакни олсам, Воҳид Зоҳидов қўнғироқ қилаётган экан. Мен «Украина» меҳмонхонасида, у киши «Москва» меҳмонхонасида эдилар. Биз анчадан бери таниш эдик. Талабалик йилларимизда бу кишининг доврўғини эшитиб, ўзларини кўришга муштоқ бўлиб юрардик. У киши урушдан олдиноқ Бокуда ўзбек файласуфларидан биринчи бўлиб номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган деб эшитгандик. Кейин эса Навоий дунёқараши ҳақида докторлик диссертациясини ҳимоя қилиб, Академияга сайланган эдилар. Ҳар ҳолда, 1951 йилда бизга фалсафа тарихидан дарс берганларида бўйлари жиндай расамаддагидан пастроқ бўлса-да, ўзлари келишган, бароқ қошли, комил ишонч билан лекция ўқийдиган зукко одам эдилар. Қўйингчи, мен билимдон ва маҳоратли домла сифатида у кишини ҳурмат қилардим. Бироқ шунга қарамай, шу пайтга қадар биз яқин бўлмагандик, у киши ҳали менга бирон марта қўнғироқ қилмаган эдилар.

— Лаббай, домла?

— Озоджон, — дедилар домла ғоятда мулоим илтижоли оҳангда. — Эртага муҳокамада «Бўрондан

кучли» романи ҳақида гапиришим керак. Бугун кеч-қурун шуни қоралаб берсангиз.

— Нимани қоралаб берсам?—деб сўрадим мен. Домланинг илтимосини унча тушунмадим-да...

— Нимани бўларди — менинг нутқимни... — Бу гап домланинг оҳангида бироз зарда сезилди. Ростини айтсам, ҳанг-манг бўлиб қолдим. Шу пайтгача Тошкентда юриб, «баъзи ёзувчиларнинг айрим асарларини бошқалар ёзиб беради, баъзи олимлар айрим ёшларни эзиб ишлатади» деган гаплар қулоғимга чалинган эди. Бироқ бунақа аҳвол ўзимнинг бўйнимга тушиб қолишини хаёлимга ҳам келтирмагандим. Бундан ташқари — ёзиш ё гапириш қўлидан келмайдиган одам мардикор солади. Домла эса унақа эмас, у кишининг ўзи билимдон, бировнинг мардикорлигига муҳтожлиги йўқ.

— Домла, минг марта узр, лекин ҳеч иложим йўқ. Бугун кечқурун москвалик бир дўстимникига боришим керак эди. У кутиб ўтирибди. Бу ҳақиқат эди — аспирантурада бирга ўқиган дўстим уч-тўртта кадрдонлар билан бирга мени уйига таклиф қилганди.

— Униқидан қайтгандан кейин, бир пас қунт қилсангиз, ёзиб ташлайсиз.

Бу сабил «бир пасда» битадиган иш эмас-да... Ундан ташқари, сира-сира «мардикорлик»ка тоқатим йўқ.

— Домлажон, зиёфатдан кеч қайтаман. Кечаси иш-лолмайман...

— Бу гапларни қўйинг. Нутқни эрталаб саккизга етказиб келинг, — деди домла қатъий оҳангда ва дастакни илиб қўйди.

Кайфиятим бузилди, юрагим сиқилди, зиёфат ҳам татимади. Уйлай-уйлай бу топшириқни ҳам бажармасликка аҳд қилдим.

Эрталаб саккиздан бироз ўтиши билан яна телефон жириглади.

— Ха, тайёр бўлдими?

— Йўқ, домлажон. Қилолмадим.

Домла бир зум тек қолдилар. Кейин яна буйруқ оҳангида дедилар:

— Такси олинг-да, тез менинг хонамга етиб келинг. Шу ерда нонушта қиламиз.

Домлага нега бунчалик зарур бўлиб қолдим экан-а?

Наҳотки, битта нутқни ўзлари эплаб қўяқолмасалар? Ҳозир борганда нимани қойил қилиб берардим?

Шунақа ўйлар билан меҳмонхонага етиб бордим. Домла аллақачон икки кишига нонушта буюриб қўйган эканлар. Қовурма тухумни бир зумда еб олдик.

— Езмабсиз-да? — деб таъна қилди домла. — Майли, қоғоз-қалам олинг.

Мен қоғоз-қалам олдим. Домла нутқини айтиб ёздира бошлади. Аввал ҳар қанақа нутқда бўладиган умумий гаплар, ютуқларимизнинг улуғворлигидан фахр туйғуси, партия гамхўрлиги остида социалистик адабиётимизнинг муттасил ўсиб бораётгани ҳақида қайдилар. Кейин ёзувчилар, асарларнинг рўйхати. Сўнг «Бўрондан кучли»га ўтилди. Мен ёзиб боряпман, домла айтиб турипти. Иш силлиқ кетяпти.

— Роман қаҳрамони, замонамиз одами, чин коммунист, ҳар қандай тўсиқни енгиб ўтувчи... — Шундай деб домла тўхтаб қолди — у нималарнидир чуқур ўйлаётгандай эди. Мен гапнинг давомини кутиб, домлага термулиб турибман. — Ҳаҳ, оти нима эди ўшанинг? — деб сўради домла менинг фаросатсизлигимдан энсаси қотиб.

— Ойқизми?

— Ҳа, ҳа, Ойқиз! Ойқиз романда... — Нутқнинг у ёғи яна силлиқ кетди. Бироқ бир оздан кейин яна бир қаҳрамоннинг номига келганда домла «нима эди отинг қурғур?» деб сўради. Мен «Олимжон» дедим. «Ҳа, ҳа» дедилар-да, давом этдилар. Шундан кейин яна сўрадилар. Мен «Погодин» дедим, «Умрзоқ ота» дедим, домла «ҳа, ҳа» деб гапда давом этдилар. Нутқ борган сари баланд парвоз бўлиб борар, домла романи тушунмаганларга қақшатқич зарба бериб, асарни жаҳон адабиётининг энг олдинги, энг пешқадам, энг беғубор, энг буюк асари даражасига чиқариб қўймоқда эди. Ниҳоят, менинг нимага зарур бўлиб қолганим ҳам маълум бўлди. Домла романи ўқимаган эканлар. Мухокама ташкилотчиларидан романи сўрашга тортинган бўлсалар керак. Лоақал қаҳрамонларнинг исми маълум бўлса, асар ўқилмаган бўлса ҳам нутқни эплаб кетса бўлади... Мақтовлар ҳар қандай меъёрдан чиқиб, маъносиз тус олгандан кейин чидаёлмадим.

— Домлажон! — дедим алам ва таъна аралаш. — Узингиз бизга холислик, тўғрилиқдан дарс бергансиз. Биз сизни жуда яхши кўрамыз. Академиксиз. Катта олимсиз. Биласизки, бу роман паст савияда ёзилган, бадниятдан махрум. Албатта, муаллифи катта одам, хурматли киши. Лекин шунинг учун романни кўкларга кўтариш керакми? Сизга нима зарур? Номингизни қадрламайсизми?

Тўғрисини айтсам, бу гаплар қандай қилиб оғзимдан чиқиб кетганини ҳанузгача ўзим билмайман. Сўзлар оғзимдан чиқиб улгурмасданоқ, англадимки, ҳозир шу тобда ҳаётимдаги энг катта аҳмоқликлардан бири содир бўлди. Бу фаросатсизлигим, албатта, бутун ҳаётимда из қолдиради, ҳали унинг азобини кўп тортаман. Ахир, жуда яхши билардим-ку, ҳақиқатни айт-япман деб, оғзига келганни валдирайвериш доноликдан эмас, аммо ноилож — айтилган сўз, отилган ўқ. Уни қайтариб бўлмайди. Домла гапларимни қуюқ қошларини чимириб туриб эшитди. Эшитди-ю, ранги ўзгаргандек бўлди, лекин у асабийлашганини кўрсатишни истамас эди. Бир неча дақиқа ўйга толиб турди. Кейин бир нарсдан ҳафсаласи пир бўлгандек, чуқур «ух» тортди-да, бошини чайқаб деди:

— Ешсиз, Озоджон, ҳали ёшсиз... Кўп нарсани тушунмайсиз...

Домла шундан бошқа гап айтмади. Мен бу гапнинг маъносини чақиб ҳам ўтирмадим, лекин сездимки, мабодо домланинг кўнглида менга нисбатан меҳр ришталари бўлган бўлса, шу тобда улар узилди...

Кейин нима бўлди дерсиз. Нима бўларди?

Ўша куни домла муҳокамада нутқ сўзлади — «Бўрондан кучли»ни кўкларга кўтариб, мақтади. Уни бадном қилмоқчи бўлганларнинг таъзирини берди. Шу билан муҳим партиявий топшириқ адо этилди. Котибанинг ҳам юзи ёруғ бўлди. Домла катталарнинг назарида ўзининг энг содиқ, энг ишончли, энг партиявий, энг ғоявий адабиётшунос эканини яна бир бор тасдиқлади.

Мен эса оғзидагини олдирган анқовдай бўшашганимча қолавердим. Ахир, карнайчидан бир пуф деганларидек, икки оғиз ўша романни мақтасам, асакам кетармиди? Билмадим, қайсарлигимми ё бошқа яна аллақандай сифатимми бунга йўл қўймади.

Йиллар ўтди. Бугун ўша воқеаларни ўйлаб баъзан

ўкингандек бўламан. Баъзан эса ўзимга ўзим тасалли бераман — қўй, кўп таассуф чекаверма, сен виждонинг буюрганини қилгансан.

Декада тугагач, унинг иштирокчилари орден ва медаллар билан тақдирланди. Менга ҳам «Шавкатли меҳнати учун» деган медаль беришди.

«ТИРИК САТР»ЛАРНИНГ ҚИЙИН ҚИСМАТИ

Қайта қуриш шарофати билан «ошкоралик» деган неъматга эришдик. Секин-аста бўлса-да, сўз эркинлиги ва бошқа эркинликлар жорий бўлди. Матбуот саҳифаларида илгари тасаввур ҳам қилиш қийин бўлган мақолалар чоп этилди, айниқса, XX аср бошларидаги адабий мерос намуналари халққа қайтариб берилди, қатли ом қилинган ижодкорларнинг асарларини қидириб топиб, янгидан босилди, авваллари ман этилган ёки ўта бир томонлама сохталаштириб талқин қилинган мавзуларда эркин баҳс юритилди, кескин фикрлар айтилди. Буларнинг бари жуда яхши, албатта. Чунки сўз эркинлигисиз ҳеч қандай тараққиёт ҳақида, жамиятнинг ривожини тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Бироқ сўз эркинлигининг жуда муҳим бир жиҳати борки, назаримда, буни баъзан унутиб қўяётганга ўхшаймиз. Сўз эркинлиги ҳар кимга ошкора тарзда истаган мавзуда, истаган фикрини айтиш имконини бериш билан бирга унинг зиммасига муайян масъулият ҳам юклайди — унинг айтадиган фикри ижтимоий салмоққа эга бўлмоғи, бошқаларда ҳам фикр уйғотмоғи лозим. Бу фикрлар ўзгаларга малол келмайдиган тарзда юксак маданият билан айтилмоғи керак. Айниқса, ўтмиш тарихимиздаги сохталликлар ва уйдирмаларга қарши курашишдек олижаноб ниятга эга бўлган одамларнинг ўзлари ёлғондан узоқ юрмоқлари, уйдирмаларга йўл қўймаслиги керак.

Афсуски, бугунги кунда матбуот саҳифаларида биз анча-мунча ҳолларда масалани чуқур ўрганмай туриб, ҳовлиқмалик билан иш юритилаётган, натижада «ярми ёлғон, ярми чин» гапларни ҳам «кашфиёт» тарзида тақдим қилинаётган фактларга дуч келяпмиз. Масалан, айрим журналларда «Гавҳар» деган ҳикоя Чўлпон-

ники деб эълон қилинди. Ҳолбуки, бу ҳикоя ўз вақтида «Йўқсил» деган тахаллус остида эълон қилинганди. «Йўқсил» эса 20-йилларда Баҳром Иброҳимовнинг тахаллуси бўлган. Айрим «тадқиқотчи»ларимиз сира андиша қилиб ўтирмай, ўз чаласаводликларининг самарасини китобхонларга кўз-кўз қилишга ошиқади. Маъсалан, библиографик кўрсаткичларнинг бирида 20-йилларда Чўлпоннинг «Имом Фузулий» деган мақола эълон қилгани таъкидланади. Афсуски, мен ҳам бу гапга чиппа-чин ишониб, «Чўлпон» деган рисоламда уни айнан такрорлаганман. Аммо кейинчалик кўрсатилган манба («Инқилоб» журнали) текшириб кўрилганидан мақоланинг номи «Имом Ғаззолий» экани, муаллифи ҳам бошқа одамлиги маълум бўлди. Яқинда Тошкент дорилфунунида бўлган бир анжуманда нотиклар Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон ва бошқаларнинг асарларини чоп этишда текстологик хатоларга кўп йўл қўйилмаётганини, бу арабча ёзувни ўқиш ва талқин қилишдаги саводсизлик оқибати эканини айтишди. Бундай хатолар асар матнини бузиб юборади, унинг маъносини хиралаштиради. Таассуфки, бундай хатолар Чўлпоннинг «Яна олдим созимни» деган китобида ҳам анча-мунча бор. Бунга китобнинг муҳаррири сифатида мен жавобгарман, албатта.

«Ешлик» журналининг 1990 йил 11-сонини олиб, юқоридаги каби «яхши ният» билан қилинган янги бир уйдирмага рўпара келиб, жуда ҳайрон қолдим. Бу гап журнал таҳририяти бир вақтлар чоп этилган, бироқ китобхонлар ўртасида тузукроқ тарқаб ўлгурмай ман этилган «Тирик сатрлар» китоби ҳақида муштарийларга маълумот беришни, ўз вақтида китобга нисбатан йўл қўйилган адолатсизликни фош қилишни мақсад қилиб олган. Бу мақсад яхши, албатта, уни табриклармасдан илож йўқ. Аммо бу мақсадни амалга оширишда журнал таҳририяти масъулият билан иш тутганда, ёлгон-яшиқ, ҳавойи гапларга йўл қўймасдан, билимдонлиги ва талабчанлигини намойиш этганда айти муддао бўлур эди. Шундоқ ҳам ёлгон-яшиқларга кўмилиб кетган адабиётимиз тарихини бугунги кунда яна сохталаштириш, бир ёлгоннинг ўрнига бошқа, «яхшироқ» ёлгонни барқарор этиш на даркор? Ёлгон гаплар, уйдирма ва сохталиклар ҳеч кимга шуҳрат келтирмайди, ахир.

Биламан, менинг бу гапларим журнал таҳририятига

малол келади. Шунинг учун тезроқ далилларга кўча қолай. Журнал иккинчи саҳифасида «Миллатим деб куйди жоним, кимга дей?» деган руқн остида Нозима-хоним, Мискин, Сидқий-Хондайлиқий, Дилафгор, Манзура Бону, Абдулла Алавий, Абдураззоқ Фақирий, Абдурауф Фитрат, Чўлпон ва Элбекнинг шеърларидан намуналар берган. Учинчи саҳифада муштарийларга мурожаатда «эътиборингизга ҳавола қилинаётган ушбу шеърлар «Тирик сатрлар» деб номланган китобдан олинди» дейилган. Билмадим, «Ешлик»нинг шу шеърлар чоп этилган саҳифасини ким тайёрлаб берди экан? Ким бўлганда ҳам бу ерда тутуриқсизлик ва масъулиятсизликка йўл қўйилган. Бунинг устига бу материалларни саҳифага олиб чиққан ўртоқ «Тирик сатрлар» китобини қўлига олиб варақламаган ҳам кўринади. Чунки биринчидан, «Тирик сатрлар»га Сидқий-Хондайлиқий, Дилафгор, Абдурауф Фитратнинг биронта асари киритилмаган, уларнинг номи ҳатто тилга ҳам олинган эмас. Иккинчидан, Чўлпоннинг тўпламга киритилган йигирма уч шеъри орасида «Бузилган ўлкага» деган шеъри йўқ эди. Хўш, китобга кирмаган шеърларни «кирди» дейиш нима учун зарур бўлиб қолди? Бунга жавобни яна шу таҳририят мурожаатидан топамиз: «Тирик сатрлар» китобига кирган шеърлар бошдан охир худди ана шу ҳуррият, ўзликни англаш руҳи билан суғорилган эди. Уларда асримизнинг биринчи чорагида бошланган миллий уйғониш, жадишликнинг эрксевар гоёлари ўз бадийий ифодасини топган эди». Бу гаплардан мақсад китобга унда йўқ фазилатни туфлаб ёпиштиришдир. Китоб 1968 йили чоп этилган. Уйлаш мумкинки, ўша пайтда Сидқий-Хондайлиқий, Дилафгор, Фитрат ва Чўлпоннинг юқоридаги шеърлари китобга киритилган экан, китобни тўплаган Муҳсин Зокиров, таҳрир ҳайъатига аъзо бўлган Миртемир, Зулфия, Асқад Мухтор, Мирмуҳсин ва ҳам таҳрир ҳайъатига аъзо бўлган, ҳам муҳаррирлик қилган яна бир ўртоқ роса довюрак бўлишган экан-да! Ахир, ўша кезларда «Миррих юлдузига» ёхуд «Бузилган ўлкага» каби шеърларни эълон қилиш учун одам қамалишни бўйнига олиб, кўрпа-тўшагини орқалаб бола-чақаси билан видолашиб чиқмоғи керак эди. Ёки «турғунлик йиллари» деб аталган йилларда ҳар ким истаган нарсасини бостириб чиқаверадиган эркинлик барқарор бўлганми? Партия Марказий Қомитети, бош-

қа мафкуравий органлар ижодкорларнинг бошини сийлаб, уларга зўр шаронтлар яратиб, орден-медаллару унвон ва мартабалар улашишдан бошқа иш билан шуғулланмаганми?

Тахририятнинг мурожаатида яна бир ваҳимали гап бор — эмишки китоб «нашрга тайёрланиб, дастлабки нусхалари китобхонлар қўлига текканида, давлат хавфсизлик қўмитасидаги «сергак ҳимоячилар» бундан хабардор бўлиб қолишади», кейин эса китобнинг «барча нусхаларини... бир жойга тўплайдилар ва нашриёт ҳовлисида гулхан ёқиб роса исинадилар». Буни ўқиб, «Ё тавба!» деб ёқа ушлайсан, киши! НКВДнинг ёвузлиги ва маккорлиги ҳақида юзлаб мақолалар ўқиётган, ТВ кўрсатувларини томоша қилаётган ҳозирги одамлар «Ие, журнал муҳарририяти айтган» «сергак ҳимоячилар» роса ландавур, бефаросат, ўз ишига яроқсиз одамлар экан-да, улар давлатнинг пулини бекор еб ётишган экан-да!» деб таажжубланишлари мумкин. Аслида эса, «сергак ҳимоячилар» миллий уйғониш, жадидчиликнинг эркесвар ғояларини» ифодаловчи асарлар бўлса, улар босилиб чиқиб, китобхонлар қўлига етганда эмас, ижодкорларнинг кўнглида шундай китоб яратиш нияти пайдо бўлиши биланоқ хабардор бўлишарди ва унга қарши зарур тадбирларини кўриб қўйишарди. Ким қандай қўлёзма кўтариб келди, унинг мазмуни қанақа, унинг атрофида қандай гаплар бўляпти, қўлёзмада ҳукуматга қарши эмас — бундан ҳудо асрасин — унга маъқул келмайдиган, бирон иллатга шама қиладиган нималар бор — булар ҳақида бир зумда оқизмай-томизмай маълумот берадиган хуфийлар нашриётда бўлмаган дейсизми?! «Сергак ҳушёрлар» китобнинг барча нусхаларидан нашриёт ҳовлисида гулхан ёқди, деган гап ҳам тўғри эмас. «Тирик сатрлар»нинг тақдирига аралашганми-йўқми, аралашган бўлса қай даражада ва қандай шаклда аралашган — буни аниқ билмайман, ҳар ҳолда, аралашмай, бир чеккада томошабин бўлиб турмаган бўлса керак. Лекин мен қатъий ишонч билан шунга кафил бўла оламанки, бу китоб нусхалари нашриёт ҳовлисида ёқилган эмас. Тўғри, 70-йилларнинг охирида бўлса керак, китоб муқовалари нашриёт йўлагидида бир қанча вақт уюлиб ётди. Улар колёнкордан жуда бежирим қилиб ишланган муқовалар эди. Кейин уларни қирқиб ташлашди, шекилли. Салкам беш минг дона қимматли

муқовани бошқа бирон китобга ишлатиш ўрнига, бутунлай исроф қилишди. Бугун ўша совуришларнинг уволи тутмаяптимикин!

Билмадим, нима сабабдан бўлсайкин — бу ёлгон устига яна бир ёлгон ҳам қўшилади: эмишки, китоблардан гулхан ясалгандан сўнг «китоб муҳаррири бўлса, нашриёт биносининг 4-қаватидан ўзини ерга ташлаб, бошига тушажак кулфатдан «қутулиб» қолади». Бўлмаган гап! «Ие, қизиқ-ку, — деб эътироз билдиришингиз мумкин, — бу воқеа камида 22-23 йил аввал рўй берган бўлса, сиз буни қаёқдан биласиз?! Тепасида турганмидингиз?» Ҳамма гап шундаки, «Тирик сатрлар»нинг муҳаррири... мен эдим. Биламан, бир қанча одамларнинг қўлида китобнинг айрим нусхалари сақланиб қолган. Ушалардан сўранглар — китобнинг камида уч жойида менинг фамилиям муҳаррир сифатида рақам қилинган. Китобга ишонмасангиз, ўша пайтда нашриёт раҳбариятида ишлаган одамлар бор — масалан, Иброҳим Ғафуров — улар гапимни тасдиқлаши мумкин. Мен қасам ичиб гувоҳлик бераманки, ҳеч қачон нашриёт биносининг 4-қаватидан ўзимни ташлаган эмасман, нафақат нашриётнинг, умуман, ҳеч қандай ташкилотнинг 4-қаватидан ҳам сакраган эмасман, Худога шукур, ман олтмиш учга киряпман...

Кўриниб турибдики, аниқ фактлар ва ҳужжатларга таяниш ўрнига ёлгон-яшиқдан ҳавойи гаплар тўқишлар адабиётимизнинг бусиз ҳам чигал тарихини тўғри кўрсатишга халақит беради.

Воқеа аслида бундай бўлган эди:

1967 йили Октябр инқилобининг 50 йиллиги зўр тантаналар билан жуда кенг нишонланди. Ҳамма ташкилотлар тўйга атаб тўёналар тайёрлашди. Уша пайтнинг таомилига кўра кўп ишларимиз, шу жумладан, мафкуравий ишлар ҳам шундай саналар муносабати билан амалга ошириларди. Қўйингки, нашриётда ҳам шу байрамга муносиб китоб чиқариш нияти пайдо бўлади. Худди шу пайт XX аср бошларидаги ўзбек адабиёти материалларини йиғиб юрган, вақтли матбуот саҳифаларида уларни қисман эълон қилган адабиётшунос Муҳсин Зокиров нашриётга ўз қўлёзмасини таклиф қилади. Уша пайтдаги тартибларга кўра нашриётга келган ҳар бир қўлёзма бир марта, лозим бўлса бир неча марта тақризга бериларди. Нашриёт қўлёзмани менга тақризга берди. Мен китобнинг умуман,

қурлишини ўзгартириш ҳақида таклиф киритдим. Менинг фикримча, китоб уч қисмдан иборат бўлмоғи, биринчи қисмга ижодини инқилобдан аввал бошлаган шоирлар, иккинчи қисмга, асосан 20-йилларда фаол ижод қилган шоирлар, учинчи қисмга эса 30-йилларда балоғатга эришган, лекин турли сабаблар билан номлари унутила бораётган шоирлар кирмоғи керак эди. Таклифим маъқул бўлди, шекилли, нашриёт менга китобга муҳаррир бўлишни таклиф қилди. Мен рози бўлдим. Бироқ инқилоб тўйига улгуришнинг сира иложи йўқ эди, материал ҳаддан ташқари кўп, ундан жуда синчиклаб, муайян қисминигина ажратиб олмоқ керак эди. Айтмоқ керакки, танлаш жараёнида на тўпловчи, на мен «миллий уйғониш, жадидчиликнинг эрксеварлик ғоялари»ни ифодалайдиган шеърларни олиш йўлидан борганимиз йўқ. Муҳсин Зокировни билмадим-у, лекин мен у пайтларда ҳукмрон коммунистик мафкура-ни бирдан-бир тўғри мафкура деб ҳисоблардим, унга зид ғояларни қоралардим, синфийлик ҳақидаги таълимотнинг этагидан астойдил тутган эдим. Мен анча жасоратли, ҳақ гапни айтишдан чўчимайдиган бир одам сифатида танилган бўлсам-да, коммунистик мафкуранинг чириклигини англайдиган даражага етмаган эдим ва табиийки, унга қарши ошкора курашиш мумкинлиги етти ухлаб тушимга кирмаган эди. Тўғри, ҳаётимиздаги кўп нуқсонларни, мантиқсизликларни, расмиятчиликни, адолатсизликни кўрардик, баъзан юрак ютиб улар тўғрисида гапирар ҳам эдик, адабиётни бу иллатларни фош қилишга ундардик. Лекин бирон марта на коммунизм ғоясининг чинлигига, на Лениннинг буюклигига, коммунистик партиянинг етакчилик ролига шубҳа қилганмиз. Бизнинг фожиамиз шунда эдики, тузумимиз биринчи навбатда ҳар бир ижодкорнинг ичида бир муҳаррир яратган эди. У ёзаётганларимизни ҳар қандай раҳбар ёки партия ходимидан қаттиқроқ кузатиб турарди. «Тирик сатрлар»ни тайёрлаш ва таҳрир қилишда ҳам шундай бўлган — сўз бошида ҳам М. Зокиров ўнлаб ўзбек шоирларини инқилобни улуғлагани, Ленинга мадҳиялар ёзгани, социализмга садоқат изҳор этгани учун алқаган. Мен ҳам муҳаррир сифатида шоирларнинг худди шундай шеърларини биринчи навбатда китобга киритишга уринганман. Бунга Чўлпон шеърларига қараб амин бўлиш мумкин. Унинг эрксеварлик руҳида ёзилган биронта шеъри китобдан

ўрин олган эмас. Кўпроқ муросан мадора билан ёзилган ёхуд бетарафроқ оҳангда ёзилган шеърлари киритилган. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди. Ҳеч ким бизга Чўлпон шеърларини истаган тарзда чиқаришга эрк бермасди. Хуллас, мен китобни ҳукмрон коммунистик мафкура манфаатлари нуқтаи назаридан таҳрир қилиб битирдим. Лекин шундоқ бўлса ҳам, «Тирик сатрлар» адабий ҳаётимизда, менинг назаримда, катта воқеа бўлмоғи керак эди. Чунки, унда 30-йилларда қатли ом қилинган шоирларнинг ижодидан намуналар бор эди — бу китоб уларнинг асарларини кенгроқ нашр этишга йўл очиб бермоғи шарт эди. Китобда Мискин, Хислат, Фақирий каби ноҳақ унутилган, тилга олинмайдиган ғазалнавис шоирлар ижодига ўрин берилган ва шу билан уларнинг асарларини тузукроқ тарғиб қилишга чорлангандай эди. Ниҳоят, Абдулҳамид Мажидий, Тошпўлат Саъдий каби гоят истеъдодли шоирлар, Ҳасан Саид, Бурҳон Турсун, Темур Маъруфий каби Ватан урушида ҳалок бўлган ижодкорлар ҳам ўрин олганди. Бизнинг назаримизда, «Тирик сатрлар» шеъриятимизнинг ранг-баранглиги ҳақида, шоирларимиз истеъдодининг хилма-хиллиги тўғрисида, умуман, адабиётимиз босиб ўтган йўлнинг мураккаблиги ҳақида жиндай бўлса-да тўғри тасаввур бермоғи керак эди. Афсуски, умидларимиз пучга чиқди, камида икки йиллик меҳнат елга учди.

Қўлёзма таҳрирдан чиқди, таҳрир ҳайъати йиғилиб, ҳар бир шоир устида, унинг ҳар бир шеъри устида тортишиб-талашиб, узоқ мунозара қилиб, кимларнидир олиб ташлаб, кимларнидир қўшиб, қўлёзмани узил-кесил маъқуллади. Шундан кейин қўлёзма муҳарририят кенгашида муҳокама қилинди. Ниҳоят, шундай чиғириқлардан ўтиб, бош муҳарририят қўлига етиб келди. Шу босқичларнинг ҳаммасида маъқуллангандан кейин тўғри босмахонага йўл очилгандай эди.

Аммо — қаёқда дейсиз! Орадан уч-тўрт кун ўтгач, бош муҳарририятдаги ўртоқлар менга қўлёзмани Марказий Комитетга олиб кетишганини айтишди. Бу гап аввал менга малол келди — ахир, бу қанақа бедодлик! Нега менга ишонишмайди! Ахир, мен мутахассис бўлсам, бу гапларнинг барини миридан сиргача ўрганиб чиққан бўлсам?! Ё Марказий Комитетда бу гапларга тиши ўтадиган адабиётшунослар борми? Менга ишонишма-

са, кимга ишонишади, ахир! Бироқ бу куюнишлар бе-
худа эди. Кейин-кейин ақлим етдики, ҳеч кимга ишон-
маслик бизнинг сиёсатимизнинг энг муҳим принцип-
ларидан бири экан. Бундан ташқари, ўша кезларда
одамларга сингдирилган эътиқод шундоқ эдики, Мар-
казий Комитетдаги ҳар қандай одам шахсий сифат-
лардан қатъий назар, донишманд бўладими ёхуд ғирт
овсар — Марказий Комитет номидан, бинобарин, пар-
тия номидан гапиради. Шундоқ экан, унинг адашиши
мумкин эмас, унинг гапига амал қилиш, унинг айтган-
ларини ижро этиш, унинг фикрини маъқуллаб, унга
қўшилиш ҳамма учун ҳам фарз, ҳам қарз.

«Тирик сатрлар»нинг ҳажми унча катта эмасди.
Ҳафсала қилган одам уни бир ҳафтада ўқиб чиқса бў-
ларди; аммо ҳафталар ўтди, ҳафталар ойларга айлан-
ди — қўлёзмадан эса ҳамон дарак йўқ. Охири, бир
куни журъат қилиб, Марказий Комитетнинг масъул
ходими ўртоқ Саид Шермухамедовга мурожаат қил-
дим. У киши анча кескин оҳангда партиявий тил билан
менга тушунтирди: «Сиз ишингизни қилаверинг, керак
бўлганда ўзимиз айтамыз». Шундан кейин яна анча
вақт ўтди. Ниҳоят, бир куни нашриётдан, қўлёзма қай-
тиб келганини, деярлик ҳеч қандай эътироз айтилма-
ганини маълум қилишди. Қўлёзмани босмахонага топ-
ширдик. Бу — 1967 йил 30 июль куни содир бўлди.
Шундан кейин 1968 йил 19 июль куни, яъни орадан
бир йилдан ошиқроқ вақт ўтгач, босишга рухсат этиш-
ди. Одатда босмахонада китоб терилгандан кейин бу-
нақа узоқ туриб қолмайди — қўрғошин ҳамиша тахчил
бўлади, шунинг учун кимнинг айби билан китоб туриб
қолса, жарима тўлайди. Бу гал биров жарима тўла-
дими-йўқми, билмайман, чунки бу гал яна Марказий
Комитет корректураларни олиб кетган эди.

Бизга айтишларича, китоб ўта масъулиятли бўлган-
ни учун, унда Чўлпондай миллатчи шоирнинг шеър-
лари босилаётгани учун корректурани Шароф Раши-
довичнинг ўзлари ўқиб чиқмоқчи бўлиптилар. У киши-
ни қисташга кимнинг ҳадди сяғарди. Шундай қилиб,
сабр-тоқат билан яна бир йилча кутдик. Ниҳоят, ўртоқ
Саид Шермухамедов бизни табрикладилар — Шароф
Рашидович китобни босишга рухсат бериштилар. Чўл-
поннинг шеърлари ҳам у кишига маъқул бўлипти.
Шундай қилиб, фатвоин олий берилди, китобга йўл
очилди, энди уни ҳеч ким тўхтатиб қололмайди. Ҳақи-

қатан шундай бўлди — орадан икки-уч ой ўтмай, китобнинг ҳамма нусхаси босиб бўлинди. Нашриётга келиб, муҳаррир сифатида бир нусха олдим. Яна бирикки кундан сўнг китоб дўконларга тарқала бошлаганини, ҳатто беш, олти юз нусхаси сотилганини ҳам эшитдим. Бутун вужудимни катта бир ишни бажариб қўйганингдан кейин бўладиган бир енгиллик чулғади. Бироқ бу ҳолат кўп чўзилмади. Бирдан момақалдироқ гумбирлади — «китоб ман этилибди, одамларнинг қўлидан йиғиб олинаётган эмиш», деган гап тарқади. Афсуски, бу машъум хабар ҳақиқат бўлиб чиқди.

Олтмишинчи йилларнинг бошларида фольклорчи адабиётшунос олим Малик Муродов бир янги шоирни кашф қилганини эълон қилди. Бу — 1919 йили Наманган вилоятида қўрбоши Омон полвон томонидан 25 ёшида қатл қилинган Мухторхон деган йигит эди. М. Муродов «Келмас Қоросконнинг суви» деган достон билан бир неча кичик шеърни Мухторхонники деб, газета ва журналларда, рус ва ўзбек тилларида тарғиб қилиб келарди. У бу асарларни «Тирик сатрлар»га киритишни таклиф қилди. Мен кўнмадим, чунки шеърлар чиндан ҳам Мухторхонники эканига менда шубҳа уйғонди. Лекин ўша пайтларда нашриётда бош муҳаррир муовини бўлиб ишлаган ва «Тирик сатрлар»нинг юзага чиқишида жуда катта ҳисса қўшган Иброҳим Ғафуров бу шеърларни кўзи қиймай, «Еш кашшоф», «Чап белида босмачи», «Бизники» деган шеърларни китобга киритишга мени кўндирди.

Буни қарангки, «Тирик сатрлар» тарқалиши олдида «Звезда Востока» журналида Малик Муродов рус тилида Мухторхон шеърларини бостириб чиқаради. Авваллари чекада ишлаган, ўша кезларда нафақахўр бўлган бир ўртоқ буни ўқиб, тела сочи тикка бўлади ва «Мухторхон босмачиларнинг айғоқчиси эди, уни мен ўзим қамоққа олганман, нега энди унинг шеърлари тарғиб қилиняпти», деган мазмунда Шароф Рашидов номига ариза ёзади. Фақат жадидлар эмас, босмачилар масаласини ҳам бир оғиз гапи билан бутун жумҳурият учун ҳал қилиб берган, коммунистик мафкурага заррача доғ тегиздирмай пок сақлаган Шароф Рашидов дарҳол матбуот ва нашриёт раҳбарларини йиғиб, баъзи иштирокчиларнинг айтишича, дарғазаб бўлиб, «қачондан бери совет матбуоти босмачиларни тарғиб қилувчи минбарга айланиб қолди!» деб хитоб қил-

ған. Шундан кейин «Тирик сатрлар» шаънига ҳам қаттиқ гаплар айтилган. Лекин назаримда анча-мунча одамлар уни кутубхоналарида сақлаб ҳам қолган. Авваллари «эссизгина, шу Мухторхонни қўшмай қўяқолсак бўларкан, китоб омон қоларди» деб афсус чекиб юрдим. Кейин ўйлаб қарасам, гап Мухторхонда эмас, Чўпонда экан. Мухторхон бўлмаганда ҳам, барибир, бирор баҳона билан бу китоб устига чизиқ тортиларди. Чунки у кезларда Чўлпоннинг рўёбга чиқишини истамаган, ҳали мавқеи мустаҳкам, нуфузли зўр одамлар анчагина эди. Улар Чўлпон фойдасига гап айтган одам борки, зимдан иш юритиб, фитнес-фасод ва ифволарни ишга солиб, унга панд беришнинг пайида бўлишарди.

Бундан ташқари XX ва XXII съезддан кейин зиёлиларнинг бемалолроқ нафас олишига имкон бермоқ учун жиндай очилган тешиклар 68-йилга келиб қайтадан ёпила бошланди, яна гайкалар қаттиқроқ буралди, яна зиёлилар ўйлаган гаплари ичларида қолиб, оғизда ҳамду санодан бошқа гапни айтолмайдиган қилиб қўйилдилар, мафкура соҳасида кенг кўламда ҳужум бошланди, ҳар хил катта-кичик пленумлар, конференциялар, йиғинлар бўлиб ўтди, уларда мафкура соҳасида бузғунчилик қилаётганларнинг роса «пўстаги қоқилди». Ушанда бизнинг фамилия ҳам Марказий Комитет пленумининг қарорига тушиб қолган эди. Кейин мен ишлайдиган дорилфунуннинг партия мажлисида бу қарор ишлаб чиқилди ва ҳаммага намуна бўлсин учун мени яна «уришди». Зиёлиларнинг шаҳар йиғилишида эса ўша пайтдаги Марказқўмнинг мафкура бўйича котиби Рафиқ Нишонов маъруза қилди ва бошқалар қатори мени ҳам Чўлпонни тирилтиришга уринаётганим «мафкуравий калтабинлик» ва ҳатто «мафкуравий диверсия» эканини айтди ҳамда ҳали «Чўлпонни ўрганадиган вақт келгани йўқ» деди. Мен ўрнимдан туриб савол бердим: «Совет ҳокимиятининг ярим асрлик тўйини кечагина нишонладик. Чўлпоннинг оқланганига ҳам 12 йилдан ошди. Сизнингча, яна неча йиллардан кейин Чўлпонни ўрганишни бошласак бўларкин». Савол Рафиқ Нишоновга ёқмади. У ношуд ўқувчининг маъносиз саволига жавоб бераётгандай жеркиб берди: «Мен хранилогик маънода айтаётганим йўқ. Яна қанча керак бўлса, шунча кутасиз!»

Ушанда мен ўт билан ўйнашаётганимни, бошимда

нақадар жиддий хатар чарх ураётганини тузукроқ ҳис қилмаган эканман — аввалги замонлар бўлганда оёғимни ерга теккизмай олиб кетишлари аниқ эди. Шукрлар бўлсинки, энди замон бироз бўлса-да, ўзгарган эди — мени қамаш у ёқда турсин, ҳатто ишдан ҳам бўшатишмади — ҳамон аввалгидай қора рўйхатга тиркалганимча қолавердим. Лекин ростини айтсам, шунча дўппослашлардан кейин ҳам, таъна-дашномлар ва танбеҳлардан кейин ҳам ақлимга ақл қўшилиб қолгани йўқ.

Мана, сизга бир китобнинг қийин қисмати. Ваҳималарсиз ва олди-қочдиларсиз ҳам кўриниб турибдики: «турғунлик йиллари» деб аталган йилларда ҳукмрон мафкура адабиётни исканжада сақлаш учун, ёзувчиларнинг «гаҳ» деса қўлга қўнишларига эришмоқ учун ҳамма чора-тадбирларни кўрарди. Бу борада улар қўпол таъйиқлардан ҳам, маъмурий чеклашлардан ҳам тап тортишмас эдилар. Бунинг натижасида қанчадан-қанча олижаноб ниятлар рўёбга чиқмай қолди, қанча-қанча гўзал асарлар дунёга келмай жувонмарг бўлди.

Энди аста-секин эркинлик шабадалари эса бошланди. Бу неъматдан донолик билан самарали фойдаланайлик!

1991

БИР НУТҚ ТАРИХИ

Совет ҳокимияти йилларида «мажлис» деган нарса қон-қонимизга сингиб кетганди. Умримиз ҳар кун мажлисда ўтар, ҳавоси айниб кетган диққинафас хоналарда бўлар-бўлмас нутқларни эшитиб қадалиб ўтиришга мажбур эдик. Уларнинг кўпчилиги бирон-бир йил этган фикрдан маҳрум бўлар, кўпинча жуда арзимас масалалар ҳақида баҳс юритиларди. Нотиқларнинг бири сўзамол, чечан, бошқаси тўртта жумлани бир-бирига қўшиб, эплаб гапиролмайди. Айниқса, шунақалар минбарга чиққанда, бомбадай портлаб кетишингга сал қолади. Тишингни-тишингга қўйиб, индамай ўтираверасан — одат шунақа!

Аммо аҳён-аҳёнда биронта нотиқ оташин нутқ сўзларди — унинг гапида теран мазмун бўлса, иборалар чақнаб турса, бундай нутқдан юрагингга учқунлар тушса, ўша мажлис бир байрамдек бўларди. Афсуски, бундай байрам кам бўларди, лекин — бўларди. Бундай нутқлар, одатда, жамоатчилик ҳаётида унутилмас воқеа бўлиб қоларди. Одамлар нутқини иштиёқ билан эшитадиган, кейин йиллар давомида тиллардан тилларга ўтиб дoston бўлиб юрадиган нотиқлардан бири Абдулла Қаҳҳор эди. Абдулла Қаҳҳорни одатдаги маънода «нотиқ» дейиш мумкин эмасди — чунки у минбарни унча хушламас, ҳар мажлисда нутқ ирод қилиб, ўзини кўрсатишга сифа интилмас эди. Аммо сўзлашга тўғри келиб қолса, шундай сўзлардики, унинг гапига лоқайд қоладиган бўлмасди. Унинг нутқида учта хислат бўларди. Биринчидан, у ҳамиша жуда қисқа гапирарди. Одамлар, одатда, 10—15 минут гапирган жойда Абдулла Қаҳҳор нари борса 5 минут билан кифояланарди. Унинг бирон марта белгиланган вақтдан чиқиб, нутқини регламентга сиғдиролмаганини эслолмайман. Иккинчи-

дан, унинг ҳар бир нутқида ҳаётнинг қай бир долзарб масаласи кўтарилар, шу нутқни тутиб турган ўзак масала ажралиб турар, кишини ўзига ром қиладиган теран фикр бўларди. Абдулла Қаҳҳорнинг фикрларига қўшилиш ёки қўшилмаслик мумкин эди, лекин ҳеч қачон уларга бефарқ қараб бўлмасди. Унинг нутқи ҳамиша тингловчиларни бойитарди. Учинчидан, Абдулла Қаҳҳорнинг ҳар бир нутқида, албатта, биронта ривоят, латифа, хотира ёхуд шунчаки образли ибора бўлардики, айти шу нарса нутқни таъсирчан қиларди. Шу образлари туфайли одамлар унинг нутқини йиллар мобайни гапириб юришарди. Масалан, бир нутқида адиб журналнинг феъли тор муҳарририни танқид қилиб, уни қўқонлик бир пакана домлага ўхшатганди — пакана домла ҳовлисининг эшигини ўзининг бўйи-бастига мослаб курган экан, бу эшикдан домланинг ўзидан бошқа ҳеч ким киролмас экан. Бошқа бир нутқида Абдулла Қаҳҳор бир амалдор ёзувчини туяқушга ўхшатган. Туяқушдан «Нега учмайсан?» деб сўрашса, «Мен ҳайвонман» деркан, «Унда нега ҳайвондай қилиқ қилмайсан?» деб сўрашса, «Мен — қушман» деркан. Шунга ўхшаш бояги ёзувчидан «Нега асар ёзмайсан?» деб сўрашса, «Мен амалдорман» деркан. «Унда нега ишларнинг мазаси йўқ?» дейишса, «Мен ёзувчиман» деркан. Абдулла Қодирийнинг 70 йиллигига бағишланган кечада Абдулла Қаҳҳор оёқларидан темир кишани олиб ташланган филнинг эркисизлиги ҳақидаги ривоятни келтирган эдики, бу ривоят адабиётшунос ва мунаққидларнинг тафаккур бобида кўникилган ҳалқаларни ёриб чиқиб кетолмаганини жуда яхши ифодалаб берганди. Абдулла Қаҳҳорнинг ўз юбилей оқшомида Алишер Навоий театрида сўзлаган нутқи ҳам ўттиз йилдан бери одамлар хотирасидан кўтарилгани йўқ. «Мен партиянинг оддий солдати эмас, онгли аъзосиман, шунинг учун ҳар қадамда честь бериб туролмайман» деган гапи учун Абдулла Қаҳҳор расмий доиралардан, коммунистик мафкура соҳибларидан қаттиқ дакки еган эди. Ҳаёт адибнинг ҳақлигини кўрсатади. Ҳўш, Абдулла Қаҳҳор қандай қилиб нутқларининг бу қадар ёрқин ва таъсирчан бўлишига эришарди? Бунинг битта изоҳи бор — у ўз қадрини яхши биларди, у теран ички ғурурга эга эди ва ҳамиша ўз «маркаси»ни жуда юқори тутишнинг гамини ерди. У адибнинг ҳар бир асаригина эмас, оғзидан чиқадиган ҳар бир сўзи ҳам салмоқли бўлиши

Ва одамлар юрагида ўт ёқиши керак деб ҳисобларди. У нутқлари учун зиммасидаги масъулиятни чуқур ҳис қиларди. Шунинг учун ҳар бир нутқи учун ҳафталаб тайёргарлик кўрарди. Абдулла Қаҳҳор учун қаерда сўзлашнинг аҳамияти йўқ эди — у Марказий Комитет Пленумидами ёхуд пахтакорлар қурултойдами, Ёзувчилар уюшмасининг йиғинидами ёки мактабдаги учрашувдами, шаҳар зиёлилари мажлисидами ё талабалар даврасидами — қаерда гапирмасин, барибир, гапини узоқ вақт ўйлаб пишיתיб юрар, ортиқча жумлаларни, эзмаликка йўйиладиган жойларини олиб ташлар ва ҳатто кўнгли тортган одамларга айтиб, уларнинг назаридан ўтказиб оларди. Мен кўпчилик олдида оғзидан чиққан ҳар бир сўз учун шунчалик масъулият ҳис этиб иш юритган бошқа бирон одамни билмайман. Шунинг учун ҳам унинг нутқлари тингловчилар учун чинакам бадий асардек ардоқли тухфа бўларди. Мен Абдулла Қаҳҳорнинг ўзим эшитган нутқларидан бири ҳақида ҳикоя қилмоқчиман.

1956 йил. Нима деганингизда ҳам, 1956 йил мамлакатимиз тарихида алоҳида ажралиб туради. Ўша йил мамлакатимиз осмонида узоқ муддат мобайнида ҳукм сурган зулматли тун ёриша бошлагандай — уфқда тонг шафақлари йилтиллагандай бўлганди. Қолаверса, 1985 йилда бошланган ошкоралик ва қайта қуриш дегани илк бор ўша йили куртак чиқарган. Ўша йили партиянинг XX съезди бўлди. Съездда Н. С. Хрушчев биринчи марта Сталин шахсига сиғиниш иллатини баралла гапирди. Бу нутқ мафкуравий ҳаётимизни алғов-далғов қилиб юборди. Бирдан аён бўлдики, мақталган социалистик жамиятимизда кўп йиллар мобайнида зулм ва зўравонликка асосланган якка ҳукмронлик тузуми мавжуд экан, демократия деган нарса буткул йўқ экан, буйруқбозлик, дўқ-пўписа, таъқиб ва тазйиқлар авж олган экан. Буларнинг бари фикрлашдаги эркинликни йўққа чиқарган, ижодий тафаккурни бўғиб қўйган, адабиёт ва санъатда дабдабозликни, ҳамма нарсани бўяб-бежаб, пардозлаб, ялтиратиб кўрсатишни авж олтирган. XX съезд аввалига мамлакатимиз ривожидан янгиланиш палласи бошланаётганидан дарак бергандай бўлганди. Янгиланиш, биринчи навбатда, ўтмишнинг оғир юкидан халос бўлмоқдир. Бу эса жуда қийин иш. Негаки, ўтмиш юки, одатда, елкада бўлмайди — шундоқ бўлганда уни улоқтириб ташлаш осон кўчарди —

ўтмиш юки одамлар юрагига уя қурган, онгини эгалла олган бўлади. Эски шароитда йиллар давомида шаклланган, амал қилган муносабатлар, алоқалар, меъёрлар шу даражада сингишиб кетган бўладики, уларни рад этиш эмас, ҳатто танқидий таҳлил қилиш ҳам жуда катта шижоат ва жасоратни талаб қилади. Бунинг қийин томони шу билан изоҳланадики, муносабатлар, алоқалар, баҳолалар, одатда, муайян одамлар томонидан амалга оширилади. Муайян одамларнинг манфаати, хотиржамлиги, ҳузур-ҳаловати, фароғати эски тартибларнинг барқарорлигига боғлиқ, шунинг учун улар эски тартибларни сақлаб қолишга тиш-тирноқлари билан уринадилар. Бинобарин, ҳар қандай янги тамойилларнинг бемалол ривожини таъминлаш учун эски тартибларни рад этиш, танқидий таҳлил чиғиригидан ўтказиш керак. Бунинг учун эса ўша тартибларнинг ҳомийлари ва ҳимоячиларини, яъни отдан тушса ҳам ҳамон эгардан тушмаган, ҳамон жиловни қўлида маҳкам тутиб турган одамларнинг моҳиятини очиб ташлаш керак. Бунинг нақадар қийинлигини тасаввур қилаоласизми? Ривоят бор: мушукнинг зулмидан тўйган сичқонлар бу азобдан қутулиш йўлини излашпти. Бир доно сичқон таклиф қилипти: «Мушукнинг бўйнига қўнғироқ осиб қўйиш керак. У яқинлашаётганида қўнғироқ жаранглаб, хавфдан огоҳ этади. Ҳаммамиз қочиб, яшириниб оламиз». Маслаҳат ҳаммага маъқул бўлипти — фақат «Қўнғироқни ким осадиган?» деган масала қўндаланг бўлганда, бу юмушни бажарадиган мард топилмапти. Ҳаётда ҳам энг кескин, ҳал қилувчи дақиқаларда кўпинча «қўнғироқ осадиган» азамат топилмай қолади.

Бироқ бу гал XX съезд тикилиб ётган булоқнинг кўзини очиб юборгандай бўлди — ҳамма жойда баҳслар, мунозаралар авж олди, ҳатто Ўзбекистонда ҳам санъат ва адабиёт ҳақидаги ҳақиқатни очиқ айтишга интилган мақолалар пайдо бўла бошлади. Шу жараёнда анча-мунча ғалати нарсалар маълум бўлди. Масалан, биз кўп йиллар мобайнида адабиётимизнинг марказий масалаларини аллақачон узил-кесил ҳал қилинган, кундай равшан деб ҳисоблаб келар эдик. Ҳолбуки мутлақо ундай эмас экан, XX съезддан кейин кўп ўтмай, СССР Фанлар академияси ва СССР Ёзувчилар уюшмаси биргаликда адабиётда реализм масалаларига бағишланган Бутуниттифоқ мунозарасини ўтказди.

Москвада мингдан ортиқ адабиётшунос, санъатшунос ва файласуфлар иштирокида бир ҳафта давомида ўтган бу улкан анжуманда маълум бўлдики, мактаб талабасидан бошлаб академик адабиётшунослар ҳамма ҳар кунини ўнлаб марта «реализм» деган истилоҳни қўллаб юрган экан-у, лекин реализмнинг ўзи нима эканини ҳеч ким билмас экан. Мунозарада — реализм нима? У қачон пайдо бўлган? Реализм оқимми ёки методми? Унинг чегаралари борми? Реализмнинг бошқа методларга, жумладан, модернизмга муносабати қандай? Реализмда ҳаётни акс эттиришдаги асосий шакллар ва воситалар қанақа?» деган жуда оддий саволлар ўр-тага қўйилди, лекин биронтасига ҳам қониқарли жавоб берилгани йўқ. Мунозара бизнинг илмий тафаккуримиз шубҳадор даражада қотиб қолганини намойиш қилиш билан бирга, бунинг сабабларини ҳам очиб берди — ҳаердаки жиддий илмий тадқиқот, теран таҳлил ўр-нига, қатъий белгилаб қўйилган штамплар, қўйма қо-липлар, маънисиз ақидалар асосида иш юритилса, ҳаердаки илм-фан ва санъат-адабиёт ҳукмрон мафкура-нинг, жорий сиёсатнинг малайига айлантириб қўйилса, ўша ерда ўсиш тўхтайдди, фикрий турғунлик, таназзул ва ҳатто чириш бошланади.

Асосий мавзумиздан биров чалғиганимиз учун узр — ўша йиллардаги шароит ҳақида умумий бўлса-да тасаввур ҳосил қилмай туриб, ҳикоямизни давом эт-тириш қийин эди. Мавзуга қайтайлик.

1956 йилнинг 6-7 июль кунлари Ўзбекистон Ёзувчи-лар уюшмасининг III Пленуми бўлди. Уша пайтда Ёзувчилар уюшмаси Биринчи май кўчасидаги кўрим-сизгина уйда жойлашган эди. Унинг биринчи қаватида уч-тўртта хона бўлиб, иккинчи қавати — чоғроққина мажлислар залидан иборат эди. Уша кунини юз-юз эллик киши сиғадиган залда ўтиргани жой топилмади — қа-торлар ораллигида ҳам, деворлар ёқалаб ҳам одамлар зич эди. Саратон. Кун иссиқ. Унинг устига торгина зал-га тегилиб олган одамларнинг тафти нафас олишни қийинлаштиради. Қўйлақлар чилп-чилп баданга ёпиша-ди. Биров рўмолчаси билан, биров қўлидаги газета би-лан тўхтовсиз елпинади. Президиумдагилар босиб-бо-сиб сув ичади. Шундай бўлса-да, ҳеч ким зални тарк этгани йўқ. Чунки масала жуда муҳим эди. Гарчи кун тартибига қўйилган масала XX съезд муносабати билан Ўзбек ёзувчилари олдида турган вазифалар ҳақида

булса ҳам, одамлар адабиётдаги аҳвол ҳақида, Шаҳсга сифинишнинг фожей таъсири ҳақида, ижод эркинлиги ва уни бўғаётганлар тўғрисида ҳақиқат айтилишини кутишарди. 50-йилларнинг бошларида қатағонга учраган ва ҳар хил муддатларга кесилиб, бадарга қилинган Саид Аҳмад, Шайхзода, Шукрулло, Шухрат, Ҳамид Сулаймон ва бошқа ёзувчилар бўшаб келишган эди. Уларнинг бир қисми ўзларининг қамалишида роль ўйнаган «ёзувчилар» билан бирга залда ўтиришарди. Бу ҳам Пленумга одатдагидан бошқачароқ тус берганди. Одамлар «беғуноҳ қамалган ва бугун бутунлай оқланган адиблар Пленумда нималар деркин?» деб кутишарди. Пленумда Шароф Рашидов доклад қилди. Докладда одатдагидек, партиямизнинг раҳнамолигига мадҳи-санолар ўқилди, XX съезднинг тарихий аҳамияти тушунтирилди. Адабиётимизнинг ютуқлари саналди. Шундан кейин камчиликлар ҳақида одатдагидек зарур миқдорларда танқидий гаплар айтилди. Меъёрдаги қарсақлардан сўнг музокара бошланди. Икки кун давом этган музокарада анчагина одам сўзга чиқди. Бу ўринда уларнинг ҳар қайсиси нималар деганини; қандай масалаларни кўтариб чиқиб, қандай таклифларни ўртага ташлаганини батафсил ҳикоя қилишнинг имкони йўқ. Ушанда бадарга жойларидан қайтганлар ҳам сўзлади. Масалан, бир адабиётшунос сўзга чиқиб, ўзининг қамалишига сабаб бўлган бир адабиётшуносни жазолашни, ишини терговга ошириб, ўзини қамоққа жўнатишни талаб қилди. Бошқа бир шоир эса батамом бошқача нутқ сўзлади — у қамоқхоналарда тортган азобларидан гапирмади, ноҳақ қамалганини айтиб, ҳамманинг кўзини ёшлантирмади, душманларини жазога мустаҳиқ қилишни талаб қилмади. У адабиёт ҳақида, нималар қилиш лозимлиги ҳақида гапирди. Жуда қисқа гапирди. Гапининг охирида Ёзувчилар уюшмасининг раҳбарларига мурожаат қилиб деди: «Озодликка чиққанимдан бери ўтган муддат ичида Тошкент ҳақида дoston ёздим. Шунини муҳокама қилиб кўрсанглар. Маъқул бўлса, босиб чиқаришга ёрдам берсанглар». Шундай деб нотик Президиумга қоғоз папкага солинган қўлёзмани узатди. Нотик — Шайхзода, дoston эса «Тошкентнома» эди. Кўп ўтмай дoston босилиб чиқди ва китобхонлар ўртасида машҳур бўлиб кетди. Одамлар эса Шайхзоданинг ички маданиятига, олижаноблигига, турмушдаги икки-чикирлардан юқори

туришига, кекчи эмаслигига яна бир бор тан беришди.

Шу тарзда Пленумда музокаралар бир кўтарилиб; бир пасайиб ўз интиҳоси томон кетиб бормоқда эди. Сўз Абдулла Қаҳҳорга берилди.

Абдулла Қаҳҳор адабиётимизнинг аҳволини анча чуқур таҳлил қилиб берди, унинг ютуқлари кўнгилдагидек бўлмаётганди, ўзбек ёзувчиларининг донғи Оренбургдан нари ўтмаётганини таъкидлади ва бунинг сабабларини очишга уринди. Нотиқнинг фикрича, бундай вазиятга бош сабаб — Ёзувчилар уюшмасида ҳақиқий ижодий муҳитнинг йўқлиги. Ижодий муҳит шунинг учун йўқки, айрим шахслар ҳар хил йўллар билан ёзувчилар орасига нифоқ солишга, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйишга, обрўсизлантиришга ҳаракат қилади. Бундай одамлар кўпинча демагогик йўллар билан, дўқ-пўписалар билан мақсадларига эришади ва юзага келган бўғиқ муҳитдан ўз манфаатлари йўлида фойдаланади. Абдулла Қаҳҳор шахсга сиғиниш йилларида кўлайиб кетган бир тоифа одамларнинг умумлашган образини чизади. Улар совет ҳокимияти номидан, партия номидан гапиришга ўзларини ҳақли деб билади, совет ҳокимиятини ҳимоя қилиш ҳам фақат уларнинг маҳрига тушган. Уларнинг тасаввурида улардан бошқа ҳамма шубҳали, яширин душман, сиёсий ишончсиз одамлар. Шунинг учун улар ҳушёрлик билан ҳокимиятни ҳимоя қилишлари керак, билъакс ҳокимият гупиллаб йиқилиши ҳеч гап эмас. Энг даҳшатлиси шундаки, уларнинг турли-туман минбарлардан оғиз кўпиртириб тарқатган иғво ва бўҳтонлари оқибатсиз қолиб кетмайди, шу демагогик нутқлар асосида катта-кичиқ комиссиялар тузилади, тафтишлар ўтказилади, нутқларда номи тилга олинган одамлар устидан ҳукмлар чиқарилади.

Абдулла Қаҳҳорнинг танқиди кучайгани сари залдаги одамларнинг диққат-эътибори ҳам зўрайди. Одамлар залнинг димлигини ҳам унутиб юборгандек, бутун вужудлари қулоққа айланиб нутқни тинглашмоқда. Ниҳоят, Абдулла Қаҳҳор одатда мажлисларда қўлланмайдиган бир иборани ишлатди: «Бундай одамлар ўзбек адабиётининг жаллодларидир».

Мажлис бир қалқиб тушди. Гарчи кимнинг жаллод экани айтилмаган бўлса-да, бунақа гапни айтиб бўлмасди — бу гап учун жавоб бериш керак эди. Ундан ташқари, умуман, мавҳум тарзда «адабиётимизнинг

жаллоди бор» деб ҳам бўлмасди — мабодо бу гапни айтиш керак бўлса, унинг кимлигини, жаллод сифатида нима қилганини аниқ айтиш керак. Шунинг учун Абдулла Қаҳҳорнинг «жаллод» сўзи чиқиши билан залда ўтирганлардан кимдир чидамай қичқирди: «Ким экан у? Фамилиясини айтинг?!» Абдулла Қаҳҳор овоз чиққан томонга қаради-да, «айтаман, шошилманг» деди ва хотиржамлик билан нутқини давом эттирди.

Шундан сўнг нотик ўзбек адабиётининг жаллоди кўп йиллар мобайнида пашшадан фил ясаб, ёзувчиларга сиёсий айблар қўйиш билан шуғуллангани, уларни «миллий маҳдудлик»да айблагани, ифво ва бўҳтонлар билан уларни ижод қилиш имконидан маҳрум қилгани ҳақида гапирди. Нотик бу даъвосини неботлаш учун Ойбекни касал қилганларини, Асқад Мухтор ва Туроб Тўлаларнинг қувғин қилинганини, Шайхзода, Саид Аҳмадларнинг гуноҳсиз қаматилганини эслатиб ўтди.

Залнинг тоқати тоқ бўлди — «жаллод»нинг жиноятлари чакана жиноятлар эмасди — чиндан ҳам унинг қўли тирсагигача қон, қўлидаги ойболтаси ҳам қон... Ким экан бу даҳшатли жиноятчи? Яна залнинг у ер-бу еридан «Ким у? Отини айтинг!» деган ҳайқириқлар эшитилди. Президиумда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Қотибаси Зоя Раҳимовна Раҳимбобоева ўтирган эди. Шу пайтга қадар янги расм бўла бошлаган таомилга амал қилиб бўлса керак, нотикнинг сўзини бўлмаётир ўтирган эди. Қараса, бўлмаётир, нотик ҳаддан ошиб кетди, гаплари борган сари қалтис бўла бормоқда. Қотиба кескин оҳангда нотикқа дакки берди:

— Ўртоқ Абдулла Қаҳҳор! Бунақа мавҳум гапларни қўйинг. Конкрет гапиринг! Айтинг ўша жаллоднинг фамилиясини! Акс ҳолда, бу гапларингиз учун партия олдида жавоб берасиз.

Абдулла Қаҳҳор шунда ҳам пинагини бузгани йўқ:

— Айтаман. Албатта, айтаман. Драмаларда ҳам конфликт охирида ҳал бўлади-ку!

Шундан кейин яна 2-3 дақиқа ўша жаллоднинг хунук башарасини тўлдирувчи чизгиларни айтди-да, «Мен Владимир Мильчаков ҳақида сўзладим» деб нутқини тугатди.

Албатта, залда қарсак янгради. Бироқ бу қарсак одатдагидек ҳар қайси нотик сўзини тугатганда шун-

аки илтифот юзасидан чалинадиган қарсақдан ҳам айфроқ эди. Чамамда нутқ охирида айтилган фамилияни эшитиб, одамларнинг кўпчилиги гарангсиб қолди. Ҳозирги ёшлар, албатта, Мильчаковнинг номини эшитмаган, уни билмайди. Лекин у пайтларда Мильчаков Ёзувчилар уюшмасининг худоларидан эди. Уюшманинг иқлими, оби-ҳавоси Мильчаков ва унга ўхшашгина уч-тўртта одамга боғлиқ эди. Тўғри, унинг қанақа Ёзувчи эканини, нималар ёзганини кўпчилик яхши билмасди, лекин ундан ўлгидай кўрқишарди. Мен ўша кезларда унинг разведка ҳақидаги битта қиссасини ўқиган эдим. Қисса жуда ночор, жуда ғариб бир асар эди. Эҳтимол, унинг личоққа илинадиган бошқа биронта асари бўлгандир. Бундай десам, шундай бўлса, у, албатта, тилга тушган бўлар ва уни, албатта, ўқиган бўлардик. Ҳар ҳолда баланд бўйлик, кенг пешоналик, сочи жингалак, бурнининг учи думдумалоқ, чағир кўзлари кишини тешиб юборадигандек қадалиб турадиган бу барваста одам уруш йилларида Ёзувчилар уюшмасида пайдо бўлган ва ўшандан бери бу ерда ҳар хил мансабларни эгаллаб келарди. У партия ташкилотининг котиби бўлди, кейин анча вақтгача рус тилидаги «Звезда Востока» журнаliga муҳаррирлик қилди, ўша кезларда русийзабон ёзувчилар секциясига раҳбар ҳам эди, шекилли. Бироқ Мильчаков мансаби билан эмас, дўқ-пўписалари билан, андишасизлиги билан, туппа-тузук ёзувчилар устига ахлат ағдаришлари билан, шаллақилиги билан ном чиқарган эди. Масалан, у Ёзувчилар уюшмасида ишлаб юрганида уюшманинг ташкилий ишлар бўйича котиби Жуманиёз Шарипов билан ҳар куни жанжаллашар экан. Ҳар куни жанжал даҳанаки жангдан бошланиб, росмана сўкишларгача етиб бораркан. Уюшма раиси Ойбек эса уларни тинчитолмай, уларнинг сўкишларига тоқат қилолмай, бошини чангаллаганича хуноб бўлиб ўтирар экан. Ҳарбий гимнастеркасини елкасидан ташламаган Мильчаков ҳар мажлисда шаллақилик қилиб, ёзувчиларни кўрқитиб, зир қақшатган. Кўп ҳолларда у ўзининг хавфсизлик органларига дахлдорлигини пеш қилишдан ҳам тоймаган. Мильчаков органларнинг айғоқчиси бўлганми-йўқми, у ердан маош олиб турганми-йўқми—буни аниқ билмайман. Лекин унинг қай бир тарзда органлар билан алоқада бўлганига, уларга ахборотлар ва маълумотлар бериб турганига, қай бир ёзувчилар-

нинг устидан чақувлар уюштирганига шубҳа йўқ. У Ёзувчилар уюшмасида ўзини хавфсизлик органларининг мухтор вакилидай тутган. Мен Мильчаков фаолиятини бошидан-охиригача баён қилиб бермоқчи эмасман — фақат битта мисол келтираман. Бу маълумотни мен Ўзбекистон Марказий Давлат архивининг 2356-фонд, 1-описидаги 150-ишдан олдим.

1948 йил 15 март куни Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг мажлиси бўлган. Унда уюшмага янги аъзолар қабул қилинган. Навбат Миркарим Осимга келган. Таомилга биноан уюшма котиби Жуманиёз Шарипов унинг ҳужжатлари ҳақида маълумот беради. Миркарим Осим ҳали катта китоблар ёзмаган бўлса-да, тарихни яхши биладиган, ўзбек тилини нозик ҳис қиладиган одам сифатида таниқли эди. У В. Яннинг «Чингизхон» романи таржимасини жуда яхши таҳрир қилган — романни ўқисангиз, XIII аср муҳитига киргандай бўласиз. Бир-иккита ихчам ҳикоялари ҳам бу одамнинг бақувват истеъдод эгаси эканидан далолат беради. Эҳтимол, шунинг учун бўлса керак, унга Ҳомил Ёқубов, Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор тавсиянома берган. Хуллас, уни уюшмага қабул қилиш керак. Бироқ Мильчаковнинг ҳокимона овози янграйди: «Қани, Осимов, айтинг-чи, сизда ҳеч вақт чет элга кетиб қолиш нияти бўлганми?» Ҳамма ҳанг-манг бўлиб қолади, чунки у пайтларда «чет элга кетмоқчи» бўлиш совет ҳукумати, партияга хиёнат деб қараларди. Бундай одам ватан хонни қаторига қўйиларди. Миркарим Осим жавоб беради — унинг жавоби мажлис иштирокчиларини яна баттар ҳанг-манг қилади: «Ҳа, бир вақтлар менда шундай ният бўлган, лекин мен бу фактни ҳеч қачон яширган эмасман, ҳамма вақт анкеталарда ва автобиографияларимда қайд қилиб келганман».

Воқеа бундай бўлган экан: Миркарим Осим 17-18 ёшларида, яъни 1924-25 йилларда Педагогика билим юртида ўқиб юрган кезларида уларга адабиётдан Эҳсон афанди деган одам дарс берган. Эҳсон афандининг миллати ўзбек, лекин ўзи ашаддий туркпараст бўлган. Билим юртида Миркарим Осим билан яқиндан танишиб, унинг бағоят истеъдодли эканини кўргач, қандайдир мақсадларда уни Туркияга олиб кетмоқчи бўлган. Шу мақсадда у Миркарим Осимни роса мақтаган, «ҳозирги Туркиянинг ҳар қандай ёзувчисидан ҳам ўтқирсан» деб ишонтирган ва зўр бериб Туркияга кетишга даъ-

ват қилган. Порлоқ келажак орзусида бир-биридан гўзал манзараларни хаёлидан кечириб юрган йигит лаққа тушган-у, Туркияга кетишга кўнган. Улар Батумида чегарадан ўтиб кетишаётганда қўлга тушган. Маъмурий органлар Эҳсон афандини қай бир муддатга кесиб юборган. Миркарим Осимни эса ёшлигини ҳисобга олиб, икки ярим ойдан кейин қамоқдан озод қилиб, юртига жўнатган. Бор гап — шу! Ушандан кейин Миркарим Осим иккинчи марта Эҳсон афандини кўрган эмас. Мана, энди орадан йигирма уч йил ўтгач, қанчадан-қанча сувлар оқиб кетгач, дунё неча айланиб, қанчадан-қанча алғов-далғовлардан ўтгач, Миркарим Осим ёшликдаги бир «хатоси», эҳтиётсиз қўйилган бир қадами, ёшлик ҳаю-ҳавасларига жиндай эрк бергани учун жавоб бермоғи керак. Унинг ёнидаги учта қора курсига эса шундоқ ишончсиз одамга тавсия бергани учун Ҳомил Еқубов, Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор ўтказилади. Шу йўл билан (буни руслар «шантаж» деб атайди) зўр-зўр ёзувчиларнинг тили қисиб олинади. Мильчаковнинг ўзи эса хон, кўланкаси майдон бўлиб қолади, адабиётда истаган одамига кўрсатма беради, истаган одамининг бошини силайди, истаган одамининг орқасига тепади. Албатта, бу ишлар асносида ўз манфаатларини ҳам зинҳор-базинҳор унутмайди. «Йўғ-е, унчалик эмасдилов» дейсизми? Мана, кўринг. Мильчаков муҳаррирлик қилган кезларда «Звезда Востока» журналида фақат муҳаррирга маъқул келган одамларнинггина асари босилган, бўлар-бўлмас асарларга кенг йўл очиб қўйилган, муҳаррирнинг ижоди кўкларга кўтариб мақталган. 1950 йил 28 май куни «Правда» газетасида «Мақтанчоқлик минбари» деган мақола чиққан — унда В. А. Мильчаков муҳаррирлик қилган «Звезда Востока» журналида муҳаррир В. А. Мильчаков ижодини мақтаб кўкларга кўтарган мақола босилгани танқид қилинган. Ана шундай одам 1948 йилнинг 15 март куни Миркарим Осимнинг 23 йил аввалги «жиноятини» очиб ташлаб, сиёсий ҳушёрлигини намойиш этган ва Ёзувчилар уюшмасини катта бир балодан — жиддий сиёсий хато қилиш «хавфи» дан асраб қолган. Шу ўринда бир савол туғилади: қизик, Мильчаков Миркарим Осимнинг 23 йил аввал қилган «жиноятини» қаёқдан билақолди? Яна айни Миркарим Осим уюшма аъзолигига қабул қилинадиган кунларда-я? 1924-25 йилларда Мильчаков Ўзбекистон-

дан жуда узоқда эди-ку? Бу воқеа ҳаммининг эсидан чиқиб кетган эди. Эсида сақлаган бўлса, фақат хавфсизлик органлари эса сақлаган...

Абдулла Қаҳҳор «мен Владимир Мильчаков ҳақида сўзладим» деб нутқини тугатганда ана шундай бир рақибга — Ёзувчилар уюшмасида реал ҳокимиятга эга бўлган, қайга борса сўзи ўтадиган, ҳеч нарсанинг андишасига бормайдиган, ўз сиймосида улуғ оғамизнинг раҳбарлик ролини тажассум этган бир одамга қақшатғич зарба берди. Жиндай-жиндай илиқ шабадалар эсиб қолган бўлса-да, ҳали у замонда оврупалик бирор раҳбарни «жаллод» деб аташ тўғридан-тўғри «миллатчилик» деб баҳоланарди. Шунинг учун ҳам ўша кунини Ёзувчилар уюшмасининг залида тўпланган одамлар Абдулла Қаҳҳорнинг жасоратига лол қолишди — ёзувчи бу гаплари учун бошига тушиши мумкин бўлган балоларни билмаган бўлиши мумкин эмас — у келажакни ўйлаб иш қиладиган одам эди. Шундоқ экан, демак бу ҳақиқатни гапиришни ва шу йўл билан адабиётга фойда келтиришни ўзининг хотиржамлигидан афзал кўрган. Албатта, маданий-адабий ҳаётда бу нутқининг таъсири жуда катта бўлди, ўшандан кейин жаллодларнинг фаолияти батамом барҳам топди деёлмаймиз, лекин шу билан бирга бу нутқ бутунлай беташсир кетди десак ҳам тўғри бўлмайди. Ҳар ҳолда, Мильчаковга ўхшаш жаллодларнинг башарасидан ниқоб сидирилди, ўзбек ёзувчилари ўзларини ҳимоя қилишни билишлари маълум бўлди, ҳар хил ғийбатчилар, адабиёт атрофида ўмаланиб юрадиган қаланғи-қасанғилар анча вақтгача попуклари пасайиб, орқолдиларига қараб иш юритадиган бўлиб қолишди. Ошқоралик, қайта қуриш давлари етиб келгунча ҳар хил шанғиларнинг уни анча ўчиб юрди.

Бироқ Абдулла Қаҳҳор нутқининг тарихи шу билан тугагани йўқ. Абдулла Қаҳҳор нутқидан сўнг одатда Пленумлар сўнгида айтиладиган расмий сўзлар айтилди, ҳеч ким ёлчитиб кўлоқ солган бўлмаса-да, резолюциялар ўқилди. Сўнг Пленум ёпилди.

Мажлис ёпилиши билан Марказком котибаси гурс-гурс қадам ташлаб, виқор билан зални тарк этди. Секин-аста одамлар ҳам тарқалди.

Уч-тўрт кун ўтгандан кейин Абдулла Қаҳҳор нутқида айтилган гаплар бўйича Марказкомнинг комиссияси тузилди деб эшитдик. Сўнг бу масала Марказ-

ком бюросида кўрилипти. Табиийки, мен Бюрода иштирок этганим йўқ — унда ким нималар деганини, воқеа қандай кечганини айтолмайман. Абдулла Қаҳҳорнинг Бюродан кейин гапириб берганига қараганда мажлисда унга Мильчаковдан узр сўрашни ва «жаллод» деган сўзни қайтариб олишни таклиф қилишган. Абдулла Қаҳҳор жавоб берган:

— Мен узр сўрайдиган ҳеч қанақа гуноҳ қилганим йўқ — фақат бу одамнинг қилмишлари ҳақида гапирдим, холос. «Жаллод» сўзи сизларга унча маъқул бўлмаётган бўлса, майли, «жаллод» қолақолсин-у, «ўзбек адабиётининг қотили» бўлақолсин.

Бюрода Абдулла Қаҳҳорга навбатдаги хайфсан (выговор) беришди. Айтганча, Мильчаков ҳам жазосиз қолгани йўқ — унга ҳам выговор беришди. Бироқ бу икки выговор ўртасида осмон билан ерча фарқ бор эди.

«Жаллод» деган сифат шу-шу Мильчаковга ёпишиб қолди — имонли одамлар унга қўл бериб кўришишга ҳазар қилиб қолишди. Мильчаков бундай хўрликка чидаёлмади, орадан кўп ўтмай кўч-кўронини кўтариб, Ўзбекистонни тарк этди. Бир неча йил ўтгач, унинг Россиянинг қай бир овлоқ шаҳарида оламдан ўтганини эшитдик...

Абдулла Қаҳҳорнинг сўзлаган бир нутқининг тарихи шунақа...

АБДУЛҲАМИД СУЛАЙМОН УҒЛИ ЧЎЛПОН

(1897—1938)

Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон кўп қиррали истеъдод соҳиби эди. Биринчи навбатда у ҳассос шоир сифатида танилган ва ўзбек шеърлятида том маънода янги уфқлар очган. Айни чоқда, унинг ўзбек театри ва драматургияси, янги ўзбек реалистик насри, бадий таржима, публицистика, танқид ва адабиётшунослик соҳасидаги хизматлари ҳам беқиёсдир. Чўлпон эҳтиросли ва ёниқ асарлари билан ўзбек халқининг миллий онгини уйғотишда, унинг янгича маънавиятини шакллантиришда катта роль ўйнади ва чин маънода умумхалқ шоири, миллий санъаткор даражасига кўтарилди. Афсуски, Чўлпон ҳам халқимизнинг бошқа кўпгина асл фарзандлари каби Сталин қатағонининг ноҳақ қурбони бўлди — у 1938 йилда «халқ душмани» сифатида отилди, асарларини нашр этиш, нашр этилганларини ўқиш ва, умуман, Чўлпон номини тилга олиш қатъиян таъқиқланди. Фақат 1956 йилда Сталин шахсига сиғиниш ошкора қоралангандан кейингина Чўлпон оқланди, лекин шундан кейин ҳам яна 30 йил мобайнида унинг асарлари нашр этилмади, ижоди ўрганилмади, уни адабиётдаги ўз ўрнига қайтариш иши пайсалга солиб келинди. 80-йилларнинг ўрталарида мамлакатда қайта қуриш ва ошкоралик жараёни бошлангач, ўзбек халқи яна бир бор миллий уйғониш палласига қадам қўйгач, айниқса, Ўзбекистон мустақилликка эришгач, Чўлпонга нисбатан йўл қўйилган адолатсизлик барҳам топа бошлади. Қисқа муддатда унинг «Бухорони соғиндим», «Яна олдим созимни», «Адабиёт надур?» деган китоблари, уч жилдлик сайланмаси босилди, театр сахналарида драмалари қўйила бошланди. «Кеча ва кундуз» романи асосида видеофильм яратилди, шоир тўғрисида турли-туман мақо-

лалар ва рисолалар эълон қилинди, унинг ҳаёти ва ижодини ёритувчи ҳужжатли фильм дунёга келди, мунтазам бўлмаса ҳамки Чўлпон кунлари ўтказила бошланди. Чўлпон ижодининг турли қирралари ҳақида диссертациялар ҳимоя қилинди, Абдулла Қодирий ва Фитрат билан бирга Чўлпон ҳам Алишер Навоий номидаги республика давлат мукофоти билан тақдирландики, бу ҳам халқимизнинг улуғ санъаткор хотирасига катта эҳтиромидан нишонадир.

Чўлпоннинг қайтиши адабиётимиз тарихидаги катта кемтикни тўлдиради, унинг асарлари эса адабиёт босиб ўтган мураккаб йўллар ҳақидаги тасаввуримизни бойитибгина қолмай, бугун ҳам бизга жуда катта эстетик завқ бағишлайди. Улар инсоний мазмуннинг тераклиги, умумбашарий ғояларни баланд пардаларда куйлагани билан бир қаторда, чинакам санъат намуналари сифатида ҳам биз учун ғоят ардоқлидир.

* * *

«Чўлпон», «Қаландар», «Мирза Қаландар», «Андижонлик», «Қ» каби таҳаллуслар билан ижод қилган Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон 1897 йилда Андижонда туғилган. Онаси Ойша ая ўқимаган, уй бекаси бўлса-да, зеҳни ўткир, фаросатли, халқ ижодини яхши биладиган аёл эди. Отаси Сулаймонқул Мулла Муҳаммад Юнус ўғли эса газламафуруш баззоз сифатида танилган одам бўлган. Айни чоқда, у жуда батавфиқ, художўй, ўқимишли бўлган ва «Расво» таҳаллуси билан тасаввуфона ғазаллар ҳам ёзиб турган. Чўлпон эски мактабда савод чиқаради. У болалигиданоқ билимга ташналиги, ҳар нарсага қизиқувчанлиги, зеҳни ўткирлиги билан ажралиб турган. У эски мактабда ўқир экан, араб ва форс тилини пухта ўрганadi. Қуръони каримни ёд олади, ислом тарихи ва ислом фалсафасини ўзлаштиради, шарқ адабиётини чуқур эгаллайди, кейинроқ эса турк тили билан турк адабиётини ўрганadi. Замона зайлини яхши тушунган Сулаймон ота ўғлини Андижондаги рус-тузем мактабига ҳам беради. Чўлпон бу ерда рус тилини ва рус адабиётини мукамал ўзлаштиради, рус тили ёрдамида эса Европа маданияти ва адабиёти ҳақида ҳам кенг тасаввурга эга бўлади. Шундай қилиб, Чўлпон 15-16 ёшларидаёқ бир нечта тилни пухта ўзлаштирган, ҳар томонлама чуқур

маълумотга эга бўлган, ҳаётга синчков назар билан қарай оладиган, очиқ фикрли, янгилик изловчи йигит бўлиб етишган. Отаси ўғлининг мударрис бўлувини, руҳонийлар сафидан ўрин олмоғини истаган эди, аммо Чўлпон бу йўлдан боришни хоҳламайди — у «Ўзбек миллий ёзувчиси» бўлишга аҳд қилади ва Андижонни тарк этиб, Тошкентга келади; бу ерда мақолалар, шеърлар, ҳикоялар ёзиб, газета ҳамда журналларга юбора бошлайди. 1914 йилнинг 18 апрель куни «Садон Туркистон» газетасида Чўлпоннинг «Туркистонли қариндошларимизга» деган шеъри босилади; орадан 11 кун ўтгач, шу газетанинг ўзида «Қурбони жаҳолат» деган ҳикояси эълон қилинади. Шундан кейин Чўлпоннинг «Адабиёт надир?» деган мақоласи, «Доктор Муҳаммадёр» ҳикояси ва яна бошқа асарлари эълон қилинади. Шу тарзда Чўлпон 1914 йилдан бошлаб янги ўзбек адабиётининг истеъдодли ёш вакили сифатида танила бошлайди. Баъзи бир замондошларининг эслашича, унинг асарлари Оренбург, Уфа, Қозон ва ҳатто Боқчасаройда чиқадиган газета ва журналларда ҳам босилиб турган. Аммо, афсуски, адабиётшунослар ҳозирча Чўлпоннинг ҳар хил нашрларида сочилиб ётган асарларини топиб, бир жойга тўплаб, эълон қилишга улгурганлари йўқ. Бу иш келгусининг муҳим вазифаси бўлиб турибди.

Чўлпон ижодининг илк давридаги асарлар бир муштарак хусусиятга эга — улар қайси жанрга мансублигидан ёхуд бадний савиясининг қай даражада эканидан қатъий назар, жадиҳчилик ғоялари билан суғорилган асарлардир. Бу — табиий бир ҳолдир. Чўлпон 16 ёшида (!) ёзган «Адабиёт надир?» мақоласида адабиётнинг жамият ҳаётидаги ўрни ҳақида фикр юритар экан, адабиёт миллатни тараққий эттириш воситаси, унинг маънавиятини таъминловчи омил деган ғояни олға суради. Чўлпон бу хулосанинг чинлигига шу қадар ишонганки, мақолада эътирозга ўрин қолдирмайдиган қатъият билан «адабиёт яшаса — миллат яшар» дея хитоб қилади: «Ҳа, тўхтамасдан ҳаракат қилиб турган вужудимизга, танимизга сув, ҳаво нақадар зарур бўлса, маишат йўлида ҳар хил қора кирлар билан кирланган руҳимиз учун ҳам шул қадар адабиёт керакдир. Адабиёт яшаса — миллат яшар. Адабиёти ўлмаган ва адабиётнинг тараққиётига чолишмаган ва адиллар етиштирмаган миллат охири бир кун ҳиссиёт-

дан, ўйдан, фикрдан маҳрум қолиб, секин-секин инқироз бўлур».

Бугун ҳам қимматини йўқотмаган теран мулоҳаза. Табиийки, ёш мунаққид бундай хулосага жадидчилик мафкурасининг таъсирида келган.

XX аср бошларида Туркистонда улуғ Уйғониш шабадалари эса бошладди. Уша кезларда тарих майдонига кириб келган, кейинчалик «жадидлар» деб ном олган фикри очиқ, тараққийпарвар зиёлилар бу Уйғонишни ҳаракатлантирган асосий куч бўлди. Улар мустамлакачилик сиёсати туфайли Туркистон забун аҳволга тушиб қолганини, халқ жаҳолат ва нодонлик қўйнида, эрксизлик бўйинтуруғи остида мислсиз зулм исқанжаларида эзилиб ётганини чуқур англадилар. Улар буни англабгина қолмай, бундай ҳаётни ўзгартириш, янгилаш ғояларини олға сурдилар. Улар халқни маърифатли қилишни, маданий савиясини кўтариб, оққорани танийдиган қилишни янгиланишнинг бирламчи шарти деб билдилар ва шу олижаноб ниятни амалга ошириш учун фидойилик билан ишга киришдилар. Бинобарин, зоҳиран қараганда жадидлар маориф ва маданият соҳаларини янгилаш талаби билан чиққан ислоҳотчилардек кўринса-да, аслида миллатнинг тақдирини ўйлаган, унинг келажагини эркил ва бахтиёр кўришни истаган, бунга маориф ва маданият тарқатиш орқали, яъни халқнинг кўзини очиб, ўзлигини танитиш ҳамда англаш орқали эришишни ният қилган инқилобий кучлар эди. Айни шу фазилатлари учун шўролар замонида жадидлар «буржуа мафкурачилари, миллатчилар» сифатида узлуксиз қораландилар ва қатағон қилиндилар. Хўкмрон коммунистик мафкуранинг тасдиғига кўра, гўё маърифат ва маданият тарқатиш йўли билан жамиятни янгилаш ғояси самарасиз реакция ғоя эмиш, негаки бу ғоя синфий курашни инкор этар эмиш. Маълумки, большевиклар синфий курашни ўзлари сиғинадиган илоҳга айлантриб олишган ва ҳаётдаги ҳамма нарсани фақат «синфий кураш» қаричи билан ўлчар эдилар. Синфий кураш мафкураси эса хар қандай муаммони ҳал қилишнинг ягона йўли деб фақат зўравонликни, куч ишлатишни, миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритадиган қонли курашлар йўлини тан оларди. Тарих бу йўлнинг мислсиз фожеаларга олиб келишини неча марта лаб исбот қилди. Ва тарих яна шунини кўрсатдики, дарё-дарё қон тўкмасдан,

зўравонлик қилмасдан, зулмга қарши куч ишлатмасдан ҳам мустамлака кишанларини парчалаб ташлаш, ижтимоий зулмга барҳам бериш, жамиятни янгилаш мумкин экан. Масалан, қўшни Ҳиндистон Махатма Ганди ва Жавоҳарлал Неру каби буюк раҳбарлари етагида кураш олиб бориб, ўз ўлкаларини инглизлар асоратидан халос этишга муваффақ бўлганлар. Бинобарин, жадидлар маърифатпарварлик йўлини танлаган экан, бу уларнинг заифлиги ёки чекланган томони эмас, балки донолигидан далолат эди. XX аср бошидаги шароитда Туркистонда халқни мустамлакачилар ҳукмронлигига қарши қонли курашга отлантириш қўйни қўл-оёғидан боғлаб, бўри олдига ташлашдан ўзга нарса эмас эди. Бу йўл миллионлаб одамларнинг ҳаётига завол етказиш йўли эди. Тарих жадидлар йўли ҳам тўғри эканини тасдиқлади. Улар ҳар хил таъқиб ва таъйиқларга қарамай, маданий қийинчиликларни енгиб, мактаблар очдилар, дарсликлар яратдилар, газеталар чиқардилар, нашриётлар ташкил этиб, китоблар чоп этдилар, хайрия жамиятлари туздилар. Хуллас, қисқа муддат ичида жадидлар миллатнинг садоқатли ишчан ходимлари сифатида танилдилар ва кенг маънода истиқлол фидойилари бўлиб қолдилар.

Чўлпон шу улуғ маърифатпарварлик ҳаракатининг қанотларида ижод майдонига кириб келди. У юксак маданий-маърифий савияга эга бўлгани учун 15-16 ёшларидаёқ жадидчилик ғояларини қабул қилишга ҳар жиҳатдан тайёр эди. Шунинг учун ҳам у ёшлигига қарамай, Туркистон тақдири тўғрисида, ўлканинг истиқболи ҳақида чуқур қайғуриш билан ўйлай бошлади. У ҳам жадидларга эргшиб, халқни жаҳолат ва нодонлик ботқоғидан қутқариб олишнинг бирдан-бир йўли маърифат деган эътиқодга келади. Миллатни равақ топтириш учун, биринчи навбатда, уни мустамлака асоратидан холос этмоқ керак, бунинг учун эса халқ ўзини ўзи таниган бўлмоғи, ҳаммани бирлаштирадиган, яқдил қиладиган миллий ифтихор туйғусига эга бўлмоғи керак. Чўлпон шу олижаноб тилакларни рўёбга чиқариш йўлларини излайди ва адабиёт энг самарали воситадир деган тўхтамга келади. Шунинг учун ёш мунаққид, юқорида айтилганидек, ҳатто миллатнинг яшашини адабиётнинг яшашига боғлиқ қилиб қўяди.

«Адабиёт надир?» мақоласининг яна бир муҳим томони шундаки, Чўлпон адабиётнинг образли табиатига

ҳам алоҳида урғу беради. Чўлпон учун адабиёт қуруқ ғоялар йиғиндиси эмас, балки инсоннинг руҳий дунёси билан, эҳтирослари, туйғу ва ҳаяжонлари билан боғлиқ ҳодисадир. У одамларнинг шууригагина эмас, ҳис-туйғуларига ҳам таъсир этиши, уларни ҳаяжонлантириб, қувонтириб ё маҳзун ҳолатга солиб, шу орқали зиммасидаги вазифани ўтамоғи керак. «Адабиёт чин маъноси ила ўлган, сўнган, ўчган, мажруҳ, ярадор кўнгилга руҳ бермак учун, фақат вужудимизга эмас, қонларимизга қадар сингишган қора балчиқларни тозалайдурган, ўткир юрак кирларини ювадурган тоза маърифат суви, хиралашган ойналаримизни ёруғ ва равшан қиладурган, чанг ва тупроқлар тўлган кўзларимизни артуб тозалайдурган булоқ суви бўлганликдан бизга ғоят керакдир».

Кўринадики, Чўлпон адабиётнинг янги ғоявий мазмуни учунгина эмас, унинг юксак бадиияти учун ҳам курашди. Бунинг амалий аҳамияти ҳам бор эди. Негаки, XX аср бошларида жадидлар яратган адабиёт турфа хил мазмунга эга бўлса-да, ҳар хил сабабларга кўра бадиий савияси ҳамма вақт ҳам кўнгилдагидек бўлавермасди. Шунинг учун бўлса керак, Чўлпон адабиётни санъатга яқинлаштириш йўлларини излади ва мазмун билан бадииятнинг чамбарчас боғлиқлиги ҳақидаги ғояни ўртага ташлади. Муҳими шундаки, Чўлпон бу ғояни эълон қилиш билан чеклангани йўқ, балки бутун ижоди давомида уни ўзи учун дастуриламал деб билди.

Чўлпоннинг илк ижодида «Доктор Муҳаммадёр» ҳикояси ажралиб туради. Бу ҳикоя ҳам «Садои Туркистон» газетасида 1914 йилнинг иккинчи ярмида эълон қилинди ва ўзбек маърифатчилик адабиётида катта воқеа бўлди. Тўғри, ҳикоя бадиий жиҳатдан бекаму кўст эмас — унда тасвир ўрнига баёнчилик устун, қаҳрамонлар мустақил характерлар даражасига кўтарилган эмас, ғоялар асар мағзига сингдириб юборилмаган ва кўпинча яланғоч шиорлар, хитоблар, мурожаатлар ёхуд лирик чекинишлар тарзида ифодаланган. Ҳар ҳолда, ҳикоянинг кўпгина саҳифаларида муаллиф қаламининг ҳали тажрибасизлиги, инсон руҳиятини тасвирлашда ожизлиги сезилади. Лекин шунга қарамай, ҳикоянинг алланечук жозибаси бордек туюлади. Туркистон тақдири ҳақида ёниб, ўртаниб ўйлаш, халқни жаҳолат ботқоғидан нодонлик исканжа-

Бидан қутқарувчи нажот йўлини излаш ҳикояга алоҳида жозиба бахш этган.

Муаллиф ҳикоя бошида қаҳрамони Муҳаммадёр билан таништиради — у болалигида онасидан ажраб, ота қўлида етимликда ўсган. Отаси Ҳожи Аҳмад фақиргина бўлиб, «Ҳожи сартарош» деган ном билан шуҳрат топган. У 15 ёшида отаси билан ҳажга боради, аммо отаси ҳажда вафот топгач, «ёлғиз ўзи Миср, Истамбул, Фас-Марокаш, Булуҷистон, Бағдод, Эрон, Афғонистон томонларни ва икки Русияни ўн йиллар қадар саёҳат қилиб» қайтади. Унинг бу сафардан топган фойдаси шу бўлдики, «форсча, арабча, русча ва инглизча тилларда» сўзлашишни ўрганади. Бироқ саёҳати давомида омиллиги туфайли кўп азиятлар чекади, ҳисобсиз хўрликлар кўради, камситилади. Шунинг учун халқ назарида «газета ўқийдиган ва етмиш икки тилни биладиган Ҳожи сартарош» сифатида танилган бу одам жаҳолат ва нодонликни ёмон кўради. Шунинг учун у ёлғиз ўғли Муҳаммадёрни Уфада мадрасаи Олияни битириб келган бир муаллимга ўқишга беради. Муҳаммадёр ғайрат билан ўқиб, бир йил давомида аҳкоми ислом, тарих, жўрофия каби илмларни мукамал эгаллайди. Сўнг отаси ўқишни давом эттирмақ учун уни ҳукумат мактабларига бермоқчи бўлади, аммо бунинг учун маблағи етишмайди. Ҳожи сартарош ёрдам сўраб, шаҳарнинг мўътабар одамлари ҳузурига боради, бироқ улар Ҳожи сартарошнинг юзига эшик ёпадилар. Ҳикоянинг шу нуқтасидан бошлаб, муаллиф ўзини қийнаган муаммоларни ўртага ташлайди. Нима учун ўзига тўқ, мўътабар одамлар Муҳаммадёрнинг ўқишига ёрдам беришдан бош тортди? Маблағ йўқмиди? Улар ночор аҳволда эдими? Йўқ. «Шаҳарда катта тўйлар бўлмоқда, қиморбозлар, мастлар» бисёр. Бироқ шаҳардаги бирдан-бир шогирдларга ёрдам жамияти «оқчасизликдан тўхтаган эди». Бунинг сабаби шуки, одамлар маъфиратдан узоқ, ҳамма жойда жаҳолат ҳукмрон. Ҳикояда жаҳолат туркистонликларнинг мусулмонларнинг тараққий топишига халақит бераётган асосий омил сифатида кўрсатилган. Муаллиф бевосита ҳаётий манзараларда батафсил тасвирламаса-да, турмушдаги жаҳолат хуружларини Муҳаммадёр назаридан бирмабир ўтказди: болалар, айниқса, бойвачча болалар ғайрат билан ўқиш ўрнига қимор ўйнашади, ичкилик

ичишади, фоҳишалар билан маишат қилишади, қимор-
бозлар пул талашиб, муштлашади. Янги шаҳарда «Ич-
килик ва унинг ваҳший натижалари» деган ибратли
бир томоша кўрсатилади, аммо шу ернинг ўзида, боғ-
ида икки бойнинг ўгли қарта ўйнаб ўтириб, бир-бири-
ни отиб қўяди. Шаҳарнинг бошқа жойларидаги аҳвол
ҳам бундан бешбадтар. Масалан, вокзалда «бир му-
сулмон хуржун йўқотган. Бири боратурғон стансасини
билмай, бошқа стансага билет олиб қўйган..» Вагон
ичида ҳам «бир мусулмон бириси билан уришиб, бур-
ни қонағон, бир мусулмонни поезд маъмурлари тутиб
олиб урадурлар». Жаҳолат оқибати бўлмиш бундай
юхуш ҳодисалар ҳар қадамда учрайди ва бутун жа-
миятнинг ғоят аянчли ҳаёт манзаралари кўз ўнгимизда
равдаланади. Муаллиф бу ғариб аҳволга маърифатли,
маданиятли юртлардаги аҳволни қарши қўяди. Маса-
дан, Боку, Петроград каби шаҳарларда, Швецияда
аҳвол бутунлай ўзгача — Боку зиёлилари «Жамияти
кайрия» ёрдамида Муҳаммадёрнинг ўқишига ёрдам
беришади; у гимназияни битиргач, Петроград универ-
ситетига боради, бу ерда ҳам курсдош дўстларнинг ёр-
дамида ўқишни ниҳоясига етказиб, билимини ошириш
учун Швецияга йўл олади. Муаллиф Муҳаммадёр-
нинг ғайрат билан ўқиганини, вақтини бўлар-бўлмас
беҳуда ишлар билан ўтказмаганини, маишату ишратга,
кайфу сафога сарфламаганини бот-бот таъкидлайди.
Муҳаммадёр ғоят қобилиятли йигит, у ўқиб юрган кез-
ларидаёқ миллатнинг кўзини очишга, туркистонлик-
ларнинг оғир аҳволига бошқа миллатлар эътиборини
қаратишга ҳаракат қилади. Шу мақсадда у Петроград-
да «Умрлик шогирдлар» деган роман ва «Пойтахт меҳ-
монлари» деган «театру китоби» ёзади, уларни ўзи рус-
чага таржима қилиб нашр эттиради ва саҳнага қўяди.
Шундай қилиб, муаллиф жаҳолат ва маърифатсизлик-
ни қоралаб, улардан қутилиш йўли фақат ўқимоқ ва
ўқимоқ эканини тасдиқлайди. Бу ғоя асарнинг бир
неча жойида ифодаланган. Масалан, ҳикоя аввалида
маст қиморбозлар Ҳожи сартарошни пичоқлаб ўлдири-
шади. Муҳаммадёр муаллиф ёрдамида бу жиноятни
қилганлар уч-тўртта қиморбоз эмас, балки жаҳолат
эканини англаб етади. Отаси ҳам ўлими олдидан ўғ-
лига шу маънода васият қилади: «Жаҳолатга қарши
тўп, милтиқ, тўппонча, ханжар, ўқ-дору — ёлғиз ўқув,
ўқув!»

Муҳаммадёр Ватан тақдири ҳақида изтироб билан ўйлайди — бундай ҳолларда кўнглидан ғоят аламли фикрлар кечади: «Эй, ватандошларим! Қачонгача бу ғафлат! Нимага бунча хушёқмассизлар? Ахир, сизлар ҳам одам-ку! Одам-ку! Одамлардек ҳаракат қилингизлар! Кўз олдингизга келиб турғон илм ва маърифат мевасидан фойдаланмасдан нимага оғизларингизни очиб турасизлар? Уйқудан кўз очинглар! Уйқудан кўз очинглар! Вақт етди, балки ўтди!»

Ҳикоянинг кўп ўринларида Муҳаммадёр ватанини бошқа юртлар билан чоғиштиради ва унинг табиат гўзалликлари Швецарияникидан қолишмаслигига, ҳосилдорликда тупроғи Американикидан афзал эканига ишонч ҳосил қилади. Юртининг ўтмиши, тарихи ҳам мақтанса мақтангулик — фақат бугун бу ўлка ғафлат уйқусидан уйғонгани йўқ, «илмсиз бойлари», жоҳил «олимлари», ёлғон эшонлари ва инсофга кон бўлуви ила ҳеч бир нарсага ўхшамас эди».

Хўш, нима қилмоқ керак? Бу аҳволдан қутулиш чораси қандай? Муаллиф бу саволга аниқ ва қатъий жавоб беради — бунинг учун ҳар бир шаҳарда Муҳаммадёрга ўхшаган зиёлиларни кўпайтириш керак, улар эса миллат учун хизмат қилмоқни олий мақсад деб билиб, бу йўлда аҳиллик ва фидокорлик ила чолишмоқлари керак.

«Доктор Муҳаммадёр» ҳикоясининг яна бир эътиборли томони — ўша пайтда кўплаб пайдо бўла бошлаган «роман» ва ҳикоялардан ажралиб турадиган хусусияти шундаки, Муҳаммадёр фақат гап сотадиган, турли-туман оқ-воҳлару нола-фиғонлардан нарига ўтмайдиган, ночор, ожиз, сентиментал зиёли эмас, балки иш одами — у ўз идеалларини амалга ошириш йўлида астойдил фаолият кўрсатади. Тўғри, биз бу фаолиятни батафсил бадий манзараларда кўрмаймиз, лекин шундоқ бўлса-да, унинг анча-мунча хайрли ишлар қилгани билан танишамиз — таҳсилни тугатиб, ватани Туркистонга қайтгач, Муҳаммадёр хусусий ши-фоҳона очиб, «фақирларни пулсиз даволай бошлайди», ёнига 5-10 миқдори зиёлилардан олиб. «Жамияти хайрия» очди, мусулмон қироатхонаси ташкил қилди. «Ватан» журнали билан «Хабар» газетасини нашр эттира бошлайди, муаллимлар курси очади. Шу ишлари туфайли Муҳаммадёр «ходими миллат» тарзида шух-

рат топади, «ходими миллат» эса жадидлар учун энг ардоқли, энг фахрли унвонлардан бири эди.

«Доктор Муҳаммадёр» ҳикоясининг мухтасар таҳлилидан аён бўладики; Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон ижод оламига қўйган биринчи қадамлариданоқ жадидчилик мафкурасининг эътиқодли тарғиботчиларидан бири сифатида кўринди — у ватани Туркистоннинг заволли аҳволи учун чуқур қайғурди, унинг бахтли истиқболини орзу қилди, буни таъминловчи нажот йўлини излади. Чўлпон 16-17 ёшданоқ оташин ватанпарвар, эътиқодли ва эҳтиросли миллатсевар зиёли сифатида фаолият кўрсатган эди. Кейинги йиллардаги ижодида унинг бу хусусияти кучайса кучайдики, асло сусаймади. Шунинг учун Чўлпоннинг ўзини ҳам 1914 йилдан бошлабоқ том маънода «ходими миллат» бўлди десак мутлақо хато қилмаган бўламиз. Шундай қилиб, Чўлпон ижодининг илк қадамлариданоқ бутун куч-қувватини Ватан истиқболига бағишлаган, ўз элу юртини озод қилиш йўлида фидокорлик билан курашган ўзбек зиёлиларининг олдинги сафидан ўрин олди.

* * *

Орадан кўп ўтмай, суронли 1917 йил етиб келди. Биринчи жаҳон урушида кетма-кет мағлубиятларга учраган чор ҳукумати, 1917 йил февралда ағдарилди. Ҳокимият Муваққат ҳукумат қўлига ўтди. Аммо 1917 йилнинг октябрь ойида большевиклар зўравонлик билан ҳокимиятни тортиб олди. Тарихда «Октябрь тўнтариши», «Октябрь инқилоби» деган номлар билан шуҳрат топган бу ҳодиса Россия империяси таркибига кирган халқлар ҳаётида чуқур из қолдирди.

Чўлпон бу йилларда авжи навқирон ёшда бўлганидан фаол ижод қилиш билан бирга, ижтимоий-сиёсий ҳаётда ҳам ғайрат билан фаолият кўрсатди. У бир неча муддат Оренбургда истиқомат қилади ва у ерда янги бошқирд ҳукуматининг маҳкамасида котиб бўлиб ишлайди. Сўнг Тошкентга қайтади ва 1920 йилгача ТуркРосТада хизмат қилади. Айни чоғда, журналист сифатида самарали ишлаб, вақтли матбуотда кўплаб шеърлар, мақолалар, фельетон ва хабарлар эълон қилади.

Чўлпон илмий-маърифий ишлар соҳасида ҳам жонкуяр тарғиботчи сифатида шуҳрат қозонади. У Абду-

рауф Фитрат ташкил этган «Чигатой гурунги» тўғарагининг фаол аъзоларидан эди ва ўзининг нутқлари, мақолалари билан янги ўзбек адабиёти ҳамда тилининг ривожига салмоқли ҳисса қўшган. 1920 йилда Бокуда Шарқ халқларининг қурултойи бўлади. Ўзбекистон вакиллари қаторида Чўлпон ҳам қурултойда иштирок этади. Қурултой Чўлпоннинг улғайишида катта таъсир кўрсатади, унда ватанпарварлик эътиқодининг янги босқичга кўтарилишига олиб келди ва ижодида сезиларли акс-садо берди.

1920 йилда Чўлпон Абдурауф Фитратнинг таклифи билан Бухорога боради ва ўзбек тилида чиқадиган «Бухоро ахбори» газетасига раҳбарлик қилади. Бу ерда бир йилча ишлагач, Тошкентга қайтиб, адабиёт ва маданият соҳасидаги фаолиятини давом эттиради. Бу йилларда Чўлпон энди оёққа туриб келаётган ўзбек профессионал театрини ташкилий жиҳатдан мустаҳкамлашда, репертуарини бақувват асарлар билан бойитишда ҳам катта роль ўйнади. 1924 йили Чўлпон Москвага кетади ва бир неча йил мобайнида у ерда очилган ўзбек драмстудиясига раҳбарлик қилади. Табиийки, бу ерда Чўлпон Москванинг адабий муҳитидан кўп баҳра олади, театр соҳасидаги янги изланишлардан, чунончи атоқли режиссёр Меерхольднинг ижодий тажрибасидан кўп нарса ўрганади.

20-йиллар Чўлпон учун бадий ижодда ҳам жуда самарали бўлди. Айни шу йилларда унинг серқирра ижоди барқ уриб гуллади. У драматургия соҳасида ҳам адабиётшунослик ва танқидчиликда ҳам, бадий публицистика ва таржимада ҳам талай бақувват асарлар яратди. Аммо уларнинг салмоғи ҳар қанча зўр бўлмасин, Чўлпон бу йилларда биринчи навбатда ўзига хос, беназир шоир сифатида танилди. 20-йилларнинг биринчи ярмида Туркистонда нашр этилган газета ва журналларнинг деярлик ҳаммасида Чўлпон шеърлари босилган. Булардан ташқари «Ўзбек ёш шоирлари» (1923) мажмуасида чоп этилган ўн тўрт шеър, «Гўзал ёзғичлар» (1925) ва «Адабиёт парчалари» (1926) тўпламларидан ўрин олган асарлар ҳам Чўлпон истеъдодининг фавқуллодда қудратидан дарак беради. Даврий матбуотда босилган шеърлар ва турли мажмуалардаги асарлардан ташқари 20-йилларда Чўлпоннинг учта шеърӣ тўплами босилган. Булар — «Уйғониш» (1922), «Булоқлар» (1923) ва «Тонг сирлари» (1926).

Муболағасиз айтиш мумкинки, ўша давр адабий ҳаё-
тида катта ҳодиса бўлган бу тўпламлар янги ўзбек
шеърляти учун том маънода пойдевор бўлди. Уларга
ёзилган тақризларда Чўлпон «ўзбек шеърлятига янги
тўн кийгизган»и таъкидланди, нафис лирика бобида
ўзбек шеърляти янги босқичга кўтарилгани қайд қи-
линди. Чўлпон шеърлятининг жозибаси шу қадар куч-
ли эдики, унинг сеҳрига асир бўлмаган китобхон то-
пилмас эди. Ёш шоирлар ҳам хоҳ ихтиёрий, хоҳ беих-
тиёр унинг оҳангларини, рангларини, ташбеҳларини
такрорлашарди. 20-йилларда Ойбек, Ғафур Ғулум, Ҳа-
мид Олимжон, Миртемир, Уйғун каби шоирлар ўзла-
рини Чўлпоннинг шогирди деб ҳисоблашган ва бу би-
лан фахр қилишган. Айни чоғда, Чўлпон шеърляти ўз-
бек халқининг янгича маънавиятини барпо этишда,
миллий онғни шакллантиришда ҳам катта роль ўй-
нади. Аммо етмиш йил мобайнида ҳукмронлик қилиб
келган коммунистик мафкура Чўлпон шеърлятининг
айни шу фазилатлари учун шоирни ёмонотликқа чи-
қарди. Бунда аён кўриниб турган фактлардан кўз юм-
ган ҳолда Чўлпон совет воқелигини тушунмаган, янги
тузум ютуқларини кўролмаган буржуа миллатчиси си-
фатида таърифланди. Айниқса, уни Октябрь инқилоби-
ни қабул қилмасликда, унга салбий муносабатини ош-
кора ифодалашда айбладилар. Ҳолбуки, буларнинг
бари бошдан-оёқ туҳмат эди. Гап шундаки, Чўлпонда
Октябрь инқилобини душманлик билан кутиб олиш
учун реал асос йўқ эди. Чунки инқилобни амалга
оширган большевиклар урушни тугатиш, деҳқонларга
ер бериш, мустамлака асоратидаги мазлум халқлар-
ни озод қилиш, жамиятда адолат ва тенглик ўрнатиш
ҳақидаги ғоят жозибадор шиорлар билан иш юритиш-
ган ва ҳатто бу масалаларда икки-учта декрет ҳам
эълон қилишган эди. Чўлпон бошда ана шундай ялти-
роқ шиорларга алданади ва шўро ҳукуматини мазлум
халқларнинг халоскори деб ўйлайди. Нима бўлганда
ҳам, Чўлпон 1918-1920 йилларда инқилобни муборақ-
бод этган, шўро ҳукуматига ижобий муносабатни ифо-
далаган бир қатор асарлар ёзади. «Қизил байроқ»,
«Қизил байналминал», «Бу кун», «Париж коммунаси»
каби шеърлар, «Шўро ҳукумати ва саноеъ нафиса»
деган мақоласи шулар жумласидандир. Бироқ орадан
кўп ўтмай, Чўлпон большевикларнинг ҳақиқий қиёфа-
сини кўрди, уларнинг ваъдалари билан амалий ишлари

орасида осмон билан ерча фарқ борлигига ишонч ҳосил қилди. Масалан, большевиклар Туркистон халқига миллий озодлик ваъда қилишган эди. Ҳатто Ленин Туркистон меҳнатқашларига йўллаган мактубида «Турмушингизни миллий урф-одатларингизга, ўз хоҳиш-истакларингизга мувофиқ қайта қураверинглар» деб маслаҳат ҳам берган эди. Аммо амалда миллий озодликка эришиш йўлидаги биринчи қадамлароқ қонга ботирилди. «Қўқон мухторияти» уч ой умр кўрар-кўрмас тарқатиб юборилди ва фақат Қўқонгина эмас, бутун Фарғона қатағонга учради. Гуллаган, яшнаган водий бир зумда вайронага айланди... Табиийки, бундай шароитда биронта ҳам ҳалол, виждонли одам халқ фожеасининг бефарқ томошабини бўлиб қололмасди. Ўзларини халқ фарзанди деб ҳисоблаган ўзбек зиёлилари ҳар хил шаклларда норозиликларини изҳор қилди. Чўлпон бошқа шоирлар ва адиблар билан бирга ўз норозилигини бадий асарларда ифода эта бошлади. Шундай қилиб, 20-йилларда Чўлпон ижодида янги давр бошланди.

20-йилларда Чўлпон инқилоб туфайли майдонга келган тузумга, большевиклар олиб борган сиёсатга нисбатан оппозицияга ўтди ва бу қарашларини яширмай, шеърларида ошкора куйлади. Бунинг учун коммунистик мафкура муҳиблари Чўлпонни миллатчига чиқариб қўйдилар, уни аксилинқилобчи, мафкуравий бузук, халққа ёт, душман деб эълон қилдилар, унинг шеърларидан ўтдан қўрққандай қўрқдилар. Хўш, Чўлпон ҳақиқатан ҳам халққа қарши борган миллатчи шоир бўлганми? Бу саволга жавоб беришдан аввал миллатчиликнинг ўзи нима эканлигини аниқлаб олиш керак. Миллатчиликнинг маъноси ва моҳияти нима? Унинг муайян чегаралари борми? Ўз ватанини севиш, ўз халқи ҳақида қайғуриш, унинг истиқболи, эркини ўйлаш билан одам миллатчи бўлиб қоладими? Йўқ, албатта. Дунёнинг биронта маърифатли мамлакатида «миллатчилик» деган истилоҳ салбий маънога эга эмас, аксинча, «ватанини мажнун бўлиб севадиган» фидойи одамларни эҳтиром билан «миллатчи», «миллатпараст» деб атайдилар. Аммо, афсуски бизнинг мамлакатимизда аҳвол бутунлай бунинг акси бўлиб келди. Коммунистик мафкура муҳиблари айни ватанпарвар одамларни миллатчига чиқардилар, ўз халқининг тарихини, миллий анъаналари, турли-туман ёдгорликлари, ма-

данияти, адабиёти ва санъати билан фахрланиш ҳам миллатчиликка йўйиб келинди. Хуллас, шўро замонида миллатчилик ҳаққи-ҳуқуқини талаб қилганлар, инсонлик ғурурини талаб қилганлар бошига, мустақил фикрлашга интилганлар, аҳволнинг яхшилиги-ю, танланган йўлнинг тўғрилигига шак келтирганлар бошига бот-бот тушиб турадиган тўқсон ботмонлик гурзи бўлди. Бу гурзи коммунистик тузум ижодкорларининг сўянган тоғи эди. Унинг ёрдамида 30-йилларда ҳам, 40- ва 50-йилларда ҳам анча-мунча одамнинг ёстиғи қуритилди. Бу гурзи зиёлиларни қўрқув асоратида тутишнинг, мутелик ва итоатда сақлашнинг ишончли воситаси эди. Аслида эса, миллатчилик бир миллат бошқа бир миллатни тобе қилиб олганда, унинг устидан ҳукмбардорлик қилган шароитда туғилади. Миллатчилик ҳукмрон халқнинг шовинистик сиёсатига қарши мазлум халқнинг акс реакцияси. Миллатчилик билан шовинизм эгиз оғайни, бир дарахтнинг икки шохидир. Шу нуқтаи назардан Чўлпон ижодига ёндошилса, унда ўзбек халқини идеаллаштириш, бошқа халқлардан устун қўйиш йўқ. Чўлпоннинг биронта асарида бошқа халқлар шаънига айтилган таҳқир ва камситишлар учрамайди. Аммо шоирнинг жуда кўп шеърларида миллатпарастлик, яъни миллатни севиш, уни эркин ва бахтиёр кўриш иштиёқи мавжуд. Табиийки, Чўлпон шеърларидаги ватан озодлигини эҳтирос билан куйлаш, ҳар қандай қулликка, ҳар қандай зулмга нафрат билан қараш собиқ Туркистонда янгича мустамлака сиёсати юритган хўжаларга сира ёққан эмас, шунинг учун улар Чўлпоннинг ўзининг ҳам, асарларининг ҳам танқид гурзисининг зарбаларидан бир зум-да бенасиб қолмаслиги тўғрисида алоҳида қайғурганлар.

Чўлпонни миллатчиликда айблайдиганлар даъволарини исботлаш учун асосий далил сифатида «Бузилган ўлкага» шеърини келтирадилар. Чиндан ҳам бу шеърда янги шўро воқелигини мадҳ этиш йўқ; большевиклар олиб бораётган сиёсат тўғрисида, уларнинг қўли остида гуллаб-яшнаган ўлка ҳақида баландпарвоз оҳангларда ҳайқириб куйлаш йўқ. Лекин шунга карамай, уни халққа қарши қаратилган, мафкуравий бузуқ шеър деб бўлмайди. Аксинча, у том маънода ватанпарварлик туйғуси билан сўғорилган шеър. Шоир шеърида кўм-кўк ўтлоқлари янчилган, подачилари

осилган, шарақ-шарақ булоқлари қайнашдан тўхтаган, тоғу тошларда ўйин қилган, чопинган гўзал қизлари, ёш келинлари ғойиб бўлган бахти қаро бир ўлканинг аянчли, хароб ҳоли тасвирланган. Бу шеърда ўтмиши, тарихи буюк, табиати гўзал, жаннатмонанд ўлка учун ифтихор туйғуси ҳам, унинг ёлғиз қон бўлмиш улуши учун аламли изтироб ҳам жуда теран ифодаланган. Шоир буларни ўта ҳаяжонли тарзда ифодалайдиган таъсирчан сўзлар, ёрқин ранглар топади ва, айниқса, бу улуғ ўлка бошига тушган фожеалар, ҳақсизликларга, адолатсизликка қарши, она юртнинг эрки ва озодлиги учун курашга ундаган мисраларда унинг эҳтиросли хитоблари китобхон юрагини ларзага солувчи оташин ҳайқириққа айланади:

Сенинг эркин тупроғингда ҳеч ҳаққи йўқ хўжалар,
Эгасини бир қул каби қизғанмасдан янчалар.
Нега сенинг қалин товшинг «кет» демайди уларга?
Нега сенинг эркин кўнглинг эрк бермайди қўлларга?
Нега тагин тапларингда қамчиларнинг кулиши?
Нега ёлғиз қон бўлмишдир улушинг?

Қўлпоннинг мазмунан «Бузилган ўлкага» шеърига яқин турадиган яна бир шеъри бор. У 1921 йилда ёзилган ва ўз вақтида жуда машҳур бўлган «Гўзал Фарғона» шеъридир. Унда 20-йиллар бошида Фарғона устига ёпирилган фожеалар шу қадар содда ва самимий ифодаланганки, оқибатда шеър миллионлаб одамларнинг юрагига сингиб кетди. Унда ўлкасини жонжонидан севган шоирнинг ўз Ватанига фарзандлик туйғулари, унинг фожеаларидан чеккан адоқсиз аламлари теран бир инсоний жозиба билан кўрсатилган. Шеърни ўқишингиз билан ундаги интиҳосиз юрт қайғуси сизни ҳам ўртай бошлайди, унинг нафис ва лекин ёниқ мисралари сизнинг ҳам юрагингизга кириб, бутун вужудингизни забт этади:

Гўзал Фарғона, сенга на бўлди?
Саҳар вақтида гулларинг сўлди?
Чаманлар барбод, қушлар ҳам фарёд,
Ҳаммаси маҳзун, бўлмасми дил шод?

Шундан сўнг шоирнинг қуллик ва асоратни ёндиришга чақирган, ўз Ватанининг боғларида эркин яйраб-

яшнашга ундаган хитоблари ҳам юрак-юрагингизга
етиб боради ва унда изсиз йўқолиб кетмайди:

Ол байроғингни, қалбинг уйғонсин,
Қуллик, асорат — барчаси ёнсин.
Қур янги давлат, ёвлар ўргансин,
Усиб Фарғона қаддин кўтарсин!

«Бузилган ўлкага» ва «Гўзал Фарғона» шеърларидаги ёниқ эҳтирос, муросасизлик, эрк иштиёқи Чўлпоннинг 20-йиллардаги шеъриятида асосий оҳангни ташкил қилади. Унинг лирик қаҳрамони ўзининг юксак идеалга (амалига) эга бўлган, бироқ замон қуюнлари қўйнига тушиб қолиб, саросима ичида безовта бўлаётган, йўлсизликда йўл излаётган, нажот қидираётган бир инсон. Чўлпонни замонни тушунмасликда айблаш осон. Бироқ 15 ёшидаёқ ҳаётнинг чигал жумбоқлари устида фикр юритишга қурби етган, кўп масалаларда кишини лол қолдирадиган теран мулоҳазалар айтган Чўлпон нега энди 20-21 ёшига кирганда замонни тушунмайдиган даражага тушиб қолсин? Йўқ, гап замонни тушуниш ё тушунмасликда эмас. Шоир ҳаёт ҳақида куйлар экан, унинг устидан ҳукм чиқариб, манави туркум ҳодисалар яхши, манавилари эса ёмон дея пучагини пучакка, сарагини саракка ажратиб бермайди. Шоир замон бўронларига рўпара келиб хазон парчаси янглиғ чирпирак бўлиб учаётган ёки унинг зарбаларига дош бериб, изтироб чекаётган ўз юрагининг поэтик кардиограммасини чизади. Биз — китобхонлар эса бу кардиограмманинг мағзини чақиб, шоир қалби билан танишамиз ва шоир ҳақида ҳам, замон ҳақида ҳам мулоҳаза юритамиз, ҳукм чиқарамиз.

Чўлпон мислсиз алғов-далғовлардан, интиҳосиз қирғинлардан, ақл бовар қилмайдиган зўравонликлардан маъно ва мантиқ топмай, изтиробга тушган эди. Унинг лирик қаҳрамони ҳаётнинг носозлигидан ғоят безовта бўлаётган, ўзини қўярга жой топмай, азобланаётган, ўзи кўниккан қадриятларни, эзгу тилакларни йўқотиб надоматлар чекаётган одам. Шундай мураккаб кайфиятни ифодалаган энг яхши шеърларидан бири 1921 йилда ёзилган «Амалнинг ўлими»дир. Лирик қаҳрамон эрксизлигидан безовта, унинг юрагини аламли ўйлар ўртайди. Унинг назарида қалбидаги эзгу

тилаклар тутдек тўкилиб бўлган, чунки ўлка мангу тутқунликка киргандек. Чиндан ҳам қуйидаги мисралар чинакам шоирона башоратга ўхшайди:

Кенглик хаёллари учдими кўкка?
Бутун умидларни ёвларми кўмди?
Мангу тутқунликка кирдими ўлка?
Хаёлда порлаган жойларми сўлди?

Лирик қаҳрамон юксак юлдузлар билан суҳбатда ўзини қийнаган жумбоққа жавоб топгандай бўлади — бу дунёда инсон учун энг қадрли нарса — эрк. Эрк — ҳамма нарсанинг ибтидоси, бирламчи замини. Ҳатто эрк ватандан ҳам юқори, эркисиз-юрт — чинакам Ватан бўлолмайди. Шоир қалбида жўш урган туйғуларни ғоят кўтаринки пардаларда қуйлайди:

У бир из кўзимнинг нурларидан ҳам
Юксакдир — мен уни ўпмак истайман.
Агар топилмаса, бу юртлардан ҳам
Кечиб йироқларга кетмоқ истайман.

Эркинлик масаласи Чўлпон шеърларининг кўпчилигида марказда туради. Шоир эркинликни инсоний қадриятларнинг туб моҳиятини ташкил қилувчи омил деб ҳисоблайди. Унинг 1922 йилда ёзилган ва:

Кишан, гавдамдаги излар букун ҳам битгани йўқдир,
Темир бармоқларингнинг доғи буткул кетгани йўқдир, —

деган мисралар билан бошланадиган «Кишан» шеърда «башар тарихининг ҳар саҳфасида қора доғ» қолдирган, «юмилмас кўзларининг ҳар бири бир элни қаҳр этувчи», «борлигининг ўзи билан бутун борлиқни захарловчи» кишаннинг умумлашган образини яратган. Кишан шеърда қулликни англатувчи рамзий образдир. Аммо лирик қаҳрамон шу мудҳиш ва манхус кишан қаршисида қўрқувдан дағ-дағ қалтирамайди, балки унга нафратини ошкор этиб, ундан буткул қутулмоққа ишонч билдиради. Чўлпоннинг бошқа шеърларида ҳам кишан образи тез-тез учраб туради. Масалан, мазлум халқлар тилидан ёзилган, улар устидан бир умрга хўжа бўлмоқ истаган афандиларга қарата ҳайқирикдек жаранговчи «Қўзғалиш» шеърда ҳам

кишан зулм ва ҳақсизлик тимсоли сифатида тасвирланган. Бироқ эндиликда бу кишанлар занг босган, унинг узилиши, парчаланиши муқаррар!

Кишанларнинг занг босгандир, сергак бўлдим, узилур,
Томиримда қўзғолишнинг ваҳший қони кўпирди —
Эски фикр, анъаналар энди буткул узилди,
Ё битирман, ёки сенинг салтанатинг бузилур.

Чўлпоннинг яна бир шеърида кишан ҳақида гап кетади. Бу — 1922 йилда ёзилган «Кўнгил» шеъридир. Шоир унда «кишанлар бирла дўстлашган ва сустлашган» кўнгилга мурожаат қилади. Бу «дўстлашиш»нинг оқибати шу бўлганки, кўнгилнинг на охи, на фарёди қолган. Бу ўринда ҳам кишан, яъни эрксизлик инсон қадрини ерга урадиган, уни таҳқирлайдиган омил сифатида кўринади. «Кишан киймоқ» билан «одам бўлмоқ» бир-бири билан сира чиқишмайдиган, бир-бирини рад қиладиган тушунчалардир. Хўрлик — инсонийликнинг биринчи белгиси, белгисигина эмас, бирламчи шарт. Хўр инсон ўзининг инсоний ғурурига эга бўлмоғи керак ва бу инсоний ғурур бошқалар томонидан ҳамшиша ардоқланиши шарт. Шоир шеърда инсонни мағрур бўлишга, бошини баланд кўтариб яшашга, «кишан киймасликка» ундайди:

Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсан.
Кишан кийма, бўйин эгма-
Ки сен ҳам хўр туғилгансан!

Шоирнинг дардманд юрагидан отилиб чиққан бу оташин сатрларни 20-йиллардаги ўзбек эрксевар шеъриятининг шоҳ мисралари деса бўлади. Шу ва яна бошқа кўплаб шеърларида Чўлпон том маънода эрк куйчиси сифатида кўринди. Инсоний қадр-қимматни эъзозлашга, адолатсизликка бўйин эгмасликка, эркин бўлишга чақириш шеърият учун ғоят табиий, жуда жўн ва осон кўчадиган нарсадай кўринади. Бироқ бу тарихда ҳеч қачон ҳеч қайси шоир учун осон кечмаган. Негаки, шоир эркинлик ўрнига қуллик ҳукм сурган, адолат топталган, инсон хўрланган ва камситилган бир шароитда озодлик жарчиси бўлиб майдонга чиқади, ўз сози билан одамлар юрагида истиқлол оловини ёқа-

ди. Бу эса ҳеч қачон ҳеч қайси замона зўрига хуш келган эмас. Шунинг учун бундай шоир ҳамиша таъқиб остига олинган, бадарға қилинган, ўлмай туриб ўлдирилган. Қизиги шундаки, 20-йилларда Чўлпондан бошқа ҳам шоир кўп бўлган, лекин уларнинг ҳеч қайсиси Чўлпончалик жасорат ва фидойилик билан, Чўлпончалик эҳтирос ва маҳорат билан эрк қўшигини куйлаган эмас. Шунинг учун ҳам Чўлпон XX аср шарқ шеърийатининг энг ёрқин юлдузларидан бўлиб қолди.

Кўринадики, Чўлпон лирикасида даврнинг ижтимоий муаммоларига кенг ўрин берилган, уларда публицистик руҳ жуда кучли, бевосита китобхоннинг юрагига қараб айтилган хитоблар, даъватлар кўп. Шу билан бирга Чўлпон хассос лирик шоир сифатида қалам тебратишдан тўхтаган эмас. Унинг шеърий меросида инжа санъат билан яратилган соф лирика ҳам катта ўрин тутди. Бу лириканинг катта бир бўлаги адабиётнинг мангу қўшиғи — муҳаббатга бағишланган, қолганлари эса табиат мавзуида ёзилган, кўпинча фалсафий йўналишга эга бўлган шеърлардир. Бундай асарларда шоир ҳаётда учраган бирор ҳодиса ёхуд бирор тасодифий буюм ёрдамида қалбидан кечган мураккаб туйғуларни ифодалайди. Чўлпоннинг шоир сифатида буюклиги шундаки, бундай чоғларда у инсон руҳиятининг энг ички қатламларигача кириб, унинг пинҳона сирларини, улардаги тўхтовсиз алмашилиб турувчи ҳолатларни, табиат ва руҳият уйғунлигини очиб беради. «Ваҳм», «Исташ», «Бинафша», «Сирларинг», «Қаландар ишқи», «Галдир», «Суйган чоғларда», «Баҳорни соғиндим» каби шеърлар шулар жумласидандир.

Чўлпон лирикасининг нақадар инжалигини, айниқса, «Гўзал» шеърида яққол кўриш мумкин. «Гўзал» — энг нафис, энг сеҳрли ва, айни чоғда, энг сирли шеърлардан биридир. Унинг сирлилиги шундаки, шеърнинг нима тўғрида эканини узил-кесил аниқлаб олиш амри маҳол. Бир қарашда бу шеър муҳаббат ҳақида ёзилгандек, шоир интиқлик билан излаётган, лекин васлига етолмаётган ёрининг шоирона таърифини бераётгандай кўринади. Бу таъриф чиндан-да бениҳоя нафис — шоирнинг суюқлиси ҳар қандай афсонавий гўзаллардан гўзалроқ. У тушда ҳам, ўнгда ҳам, оққа кўмилганда ҳам, кўмилмаганда ҳам гўзал; у юлдуздан-да, ойдан-да, кундан-да гўзал, ҳатто ой ҳам, кун ҳам, юлдуз ҳам ҳавас қилади, унинг қаршисида ўзларига ўз-

лари хунук кўришиб кетишади, андишага тушишади, уялишади... Суюклигининг бунчалар гўзаллиги эса ошиқни — ер одамини алланечук хавотирга солади, жавобсиз мужмал саволлар уни ўртади:

Мен йўқсил на бўлиб уни суюбмен?
Унингчун ёнибмен, ёниб куюбмен.
Бошимни зўр ишга бериб қўйибмен.
Мен суюб... Мен суюб, кимни суюбмен?
Мен севган суюкли шунчалар гўзал!
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!

Дарҳақиқат, ким ўзи у шоирни шунчалар ўртаган, ёндирган, куйдирган, лекин ҳар гал унга тутқич бермай чап бериб кетган ситамкор? Шеърни қайта-қайта ўқиймиз — ундан фақат битта жавоб оламиз — шоирнинг суюклиси энг ёруғ юлдуз билан суҳбат қуради. ойнинг ҳузурига оққа кўмилиб боради, уларнинг тушларига киради, тонг шамолига рўпара келиб, уни йўллардан оздиради, гўзаллиги билан кунни ҳам хижолатга солади. Яна савол берамиз — ким экан бу таъриф-тавсифга сизмайдиغان гўзал — малакми, инсон фарзандими? Ситамкор ёрми ё... бошқа нарсами? Қизиқ, шеърнинг бирон жойида шоир «ёр» сўзини ишлатмайди, бирон ўринда реал ер қизининг сифатларини эслатувчи белгиларни тилга олмайди. Нега шундай? Эҳтимол, шеърда шоир ер қизини эмас, балки ер қизидан-да ортиқ, муҳаббатдан-да юксак, ойдан-да, кундан-да гўзал, тез-тез кўз ўнгида пайдо бўлиб турадиган ва яна бир зумда самоларда ғойиб бўлиб кетадиган аъмолини, юксак идеалини тасвирлаётгандир? Эҳтимол, бу идеал элу юрт муҳаббатидир, унинг кейинги шеърларида бутун бўйи-басти билан кўринадиган озодлик ишқидир? Бор-йўғи 30 мисрадан иборат бўлган қисқагина шеър ана шундай кўп қатламли мазмунга эга. Бироқ шеърнинг мўъжизакор кучи фақат мазмунининг теранлиги билан белгиланмайди. Унинг ажиб бир ички мусиқаси бор, юрагингизни чулғаб оладиган ажиб ришталари мавжуд, оддий тил билан баён қилиб бўлмайдиган жозибаси бор. Буларнинг бари бирлашиб, унга бетақдор сеҳр-жоду бағишлайди. Худди шундай шеърлар туфайли биз чинакам шоирлик санъатини юракдан ҳис қилиш имконига эга бўламиз.

Чўлпон шеърлятида табиат мавзуси ҳам кенг ўрин

тутади. У баҳор ва ёз, куз ва қиш ҳақида, тун ва кундуз, юлдузлар, тоғлар, чашмалар, майсазорлар тўғри-сида ёзади. Шоир табиатнинг тилини яхши билади, шунинг учун унинг шеърларида қор ва ёмғир, шабада ва сукунат, барг ва тиллақўнғиз тилга киради. Унинг шеърларини ўқиганда ариқ сувларининг шилдирашини эшитаётгандек, бандидан чирт узилган япроқнинг пилдираб тушаётганини кўраётгандек бўласиз. Шоир буларнинг барини шунчаки бир шоирона манзара яратиш учун тасвирламайди. Табиат шоир учун энг яхши дўст, тирик мавжудот, у ҳис қилади, ўйлайди, шодланади, изтироб чекади. Шоир табиат билан инсонни ўзаро рақобат қиладиган кучлар сифатида, ўзаро ҳаёт-мамот жанги олиб борадиган ёвлар тарзида кўрсатмайди, аксинча, табиат ва инсон ўртасида етук бир уйғунлик бор, улар биргаликда мукамал яхлитликни вужудга келтиради. Чўлпон табиатни шундай илиқ рангларда, жонли манзараларда, жонли сифатларда тасвирлайдики, улар бизнинг туйғуларимизга жуда кучли таъсир қилади:

Кўклам ойим йўлга чиққим, кўклам ойим қўзғалган,
Кўк кўйлакнинг битишига унча ҳам кўп қолмаган.
Кўклам ойнинг ипак кўйлак этаклари судралиб:
Қора ернинг бошларини силаб-сийпаб келадир.
У силашдан, у сийпашдан қувват олиб, куч олиб
Қора ер ҳам кўксидagi олтинларни берадир.

Чўлпон шеърӣй техникани мукамал эгаллаган тенгсиз маҳорат эгасидир. У ўзбек шеърӣятини бобида чинакам инқилоб ясади. У ўзбек шеърӣятининг икки дунёсини—баркамол тартиб берилган, асрлар мобайнида буюк шоирлар томонидан сайқалланавериб тугал тус олган аруз билан халқ ижодида эркин дарёдай ёйилиб оққан, ўрнида баҳор тошқинидай шиддатли, ўрнида оғир ва сокин, рангларга, жилоларга бой бармоқ вазнини бир-бирига қўшишга муваффақ бўлди. Бунда у ҳеч қайси шеърӣй система устидан зўравонлик қилгани йўқ, уларнинг ички қонуниятларига хилоф иш тутмади. Аксинча, у ҳар қайси шеър системасининг ички имкониятларида кенг фойдаланиб, имкони бор ўринларда уларнинг шаклларини чатиштириб, шеър техникаси бобида катта ютуқларга эришди. У шеърӣят тилидан китобийликни, сунъийликни қувиб чиқарди, иборалардаги ташқи безак-

лардан, жимжимадорликдан, баландпарвозликдан воз кечди. Чўлпон шеъриятининг тили классик шеъриятимиз тилидаги образлиликни, лутфни, маънодорликни йўқотмаган ҳолда, халқ тилидаги соддаликни, ҳаётийликни касб этди. Халқ тилининг рангларини, нозик товланишларини чуқур ҳис этган Чўлпон шеърларида ҳар бир сўзнинг энг тиниқ, энг нафис жиҳатларидан фойдаланишга ҳаракат қилди. Унинг шеърларида энг оддий сўзлар ҳам жавоҳир тошларидек кутилмаган қирралари билан ярқираб кетади.

Чўлпон шеърларининг образлар системаси ҳам жуда ранг-баранг ва бетакрор. Шоир муболаға, истиора, ўхшатиш, сифатлаш каби тасвир воситаларидан ҳам, тазод каби классик шеър санъати намуналаридан ҳам жуда кенг ва ғоят маҳоратли фойдаланади. Бу ўринда унинг биргина шеърини эслайлик. Бу—«Шафтолига» шеъри. Одатда шоирлар шафтолини қизларнинг бетига қиёслаш билан уларнинг гўзаллигини очадилар. Чўлпон эса, аксинча, шафтолини қизларнинг бетига қиёслайди. Натижада нозик юмор билан суғорилган бетакрор бир поэтик образ майдонга келади:

Ун саккизга кирган қишлоқ қизларининг юзидек
Қип-қизарган юзларингдан бир ўлич бер, шафтоли.

Чўлпон шеърияти мазмуни теран, рангларга, мавжларга бой бир уммон. Унинг ҳамма бойлигини очиб бериш учун катта-катта тадқиқотлар яратиш керак. Юқоридаги мулоҳазалар ёрдамида биз «Чўлпон шеърияти» деган бетакрор эстетик бойлик устига ёпилган пардани жиндай кўтардик, холос.

* * *

Чўлпон ижодининг илк қадамлариданоқ драматургияга қизиқди. Бу қизиқиш унинг бутун фаолияти давомида заррача сусайгани йўқ—у ўнга яқин драма яратди, уларнинг деярли ҳаммаси саҳнага қўйилди. Шунга кўра Чўлпон нафақат ўзбек драматургиясининг ривожига, балки ўзбек театрининг тараққиётига ҳам салмоқли ҳисса қўшди. Айрим тадқиқотчилар Чўлпоннинг 1914 йилдаёқ, яъни 16—17 ёшида «Бой» деган драма ёзганини айтишади. Бироқ бу асар бизгача етиб

келган эмас. Бундан ташқари бу фикр қандай ҳужжатларга ёхуд қанси манбаларга таяниб айтилаётгани ҳам номаълум. Аммо буни ҳисобга олмаганда ҳам, унинг ўзбек театри ва драматургияси соҳасидаги ишларига юксак баҳо бермаслик мумкин эмас. Чўлпон 1916 йилдаёқ ўзбек театрининг бўлғуси етакчи арбоблари Уйғур, Аброр Ҳидоятлов, Етим Бобожоновлар билан танишиб, ҳамкорлик қила бошлайди. Кейинчалик — 1921 йилнинг кузида янги ташкил қилинган ўзбек драма театри Эски шаҳардаги янги бинода ўзининг биринчи мавсумини Чўлпоннинг «Ёрқиной» деган драмаси билан очгани маълум. Умуман, Чўлпоннинг бу театр билан ижодий ҳамкорлиги жуда мустаҳкам бўлган — унинг деярлик ҳамма драматик асарлари шу театр саҳнасида дунё юзини кўрган. Булар «Халил фаранг» (1921 йилда саҳнага қўйилган), «Чўрининг исёни» (1926), «Яна уйланаман» (1926), «Муштумзўр» (1928), «Уртоқ Қаршибоев» (1928), «Хужум» (1928) каби асарларидир. Кўринадики, ўша кезларда Чўлпон бошқа ўзбек муаллифларининг ҳаммасидан кўра кўпроқ асарларини Ҳамза номидаги театрга манзур қилолган ёзувчидир. Агар буларнинг ёнига Ҳамза театри саҳнасида Чўлпон таржимасида ўйналган «Маликаи Турандот» каби буюк асарларни ҳам қўшсак, унинг хизматлари нақадар катта бўлгани яққолроқ кўринади.

Чўлпоннинг драматургия соҳасидаги муваффақиятларининг бир сирини шундаки, у жаҳон театри ва жаҳон драматургиясини жуда яхши билган, бу борада мукамал назарий билимга эга эди. 1923—1926 йиллар мобайнида Чўлпон Москвада очилган ўзбек драмстудиясига раҳбарлик қилади. Иш жараёнида у студия жамоасига турли-туман драма асарларини таржима қилиб беради. Бу билан чекланмай, унинг ўзи Москва театрларининг ўша кезлардаги қайноқ ҳаёти билан яқиндан танишади, улар билан ҳамкорлик қилади. 20-йилларда Чўлпоннинг театр санъатига бағишланган бир қатор мақолалари эълон қилинган. Бу мақолаларнинг мавзуй турли-туман. Бир мақолада Чўлпон XX аср театрининг энг жасоратли ислохотчиси Меерхольд ҳақида гапиради, унинг ижодий принципларини таҳлил қилади. Меерхольд новаторлигини қўллаб-қувватлайди. Бошқа бир мақолада итальян халқ театри тўғрисида, итальян масхараовозлари ва уларнинг театр санъатининг ривожигаги роли ҳақида батафсил тўх-

тайди. «Мей-Фан-Лан» деган мақолада эса Чўлпон хитой театрининг ўзига хос томонларини яхши билишини намойиш этган. «Икки турк санъаткори» деган мақолада у турк театр санъатининг анъаналари ҳақида гапиради. Буларнинг барчаси Чўлпоннинг театр санъати борасидаги билимлари том маънода қомусий характерга эга бўлганидан далолат беради. Табиийки, бундай билимдонлик унга юксак қимматга эга бадий асарлар яратиш имконини берган. Юқорида айтганимиздек, Чўлпон қисқа муддатда 10 га яқин драматик асар ёзган ва уларнинг кўпчилиги театр саҳнасида қўйилган. Лекин таассуфлар бўлсинки, бу асарларнинг анча-мунчаси бизгача етиб келган эмас, биз уларнинг айримлари ҳақида ўша пайтларда босилган тақризлар ёки мақоалардангина маълумот оламиз. Масалан, Чўлпон ҳақидаги асарларнинг кўпчилигида унинг «Халил фаранг» деган пьесаси тилга олинади-ю, лекин бу асарнинг мазмуни қандай, қаҳрамонлари ким, асар нима тўғрида — булар ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Ёхуд унинг «Яна уйланаман» деган пьеса ёзганини эшитган эдинг-у, сўнгги вақтларгача бу асар ҳақида ҳам ҳеч нарса билмас эдик. Яқинда Чўлпоннинг 1927 йилда «Ер юзи» журна-лида ёзилган мақоласи топилди. Шу мақола туфайли биз «Яна уйланаман» пьесасининг мазмуни ва ижодий тарихи ҳақида анча тасаввурга эга бўлдик. Чўлпон ёзади: «Юсуфжон аканинг ҳар қаерда неча йиллардан бери айтиб келган бир ҳикояси бор. Унда бир имом-домланинг намоз вақтида ғалати ҳийла қилиб, маҳалладан икки йиллик ҳақини ундириб олгани айтилади. Юсуфжон аканинг сўзлашида бир неча оғиздан ошмаган бу ҳикоя мазмуни ва мавзу жиҳатидан қизиқ ва бойдир. Режани яхши чизиб, бир адабий ҳикояга айлан-тирганда гўзал нарса чиқар эди. Мен шундай қиларман деб ўйлаб юрардим... Свердловин бир мустақил асар қўймоқчи бўлади ва студиянинг кўрсатиши бўйича менга йўлиқади. Мен унга Юсуфжон акам ҳикоясининг қисқагина мазмунини айтиб бердим. Маъқул бўлди ва боши-кетига кўринишлар қўшиб, тезлик билан ёзиб беришни буюрди. Ана шу билан «Яна уйланаман» деган уч парда 7 кўринишли асар майдонга келди».

Мақоладан яна маълум бўладики «Яна уйланаман» 1925 йилда (ёки 1926 йилнинг бошларида) Москвадаги драмтруппа томонидан саҳнага қўйилган ва ҳатто спектакль ҳақида «Правда» газетасининг 1926 йилдаги 92-

сонда театршунос Февральскийнинг илиқ тақризи ҳам босилган.

Чўлпоннинг бизгача етиб келган драмалари билан яқиндан танишгач, унинг драматурглик маҳорати анча юксак бўлганини кўрамиз. Чўлпон Шекспир, Гоцци, Гольдони, Лопе де Вега, Мольер каби драматурглар мактабида таҳсил олган, Тагор, Ҳусайн Жовид каби санъаткорларнинг ижодий лабораториясини синчковлик билан ўрганган. Шунинг учун ҳам Чўлпон драмалари ҳаракатга бойлиги, конфликтларининг пишиқлиги, юморнинг сероблиги, диалог ва монологларнинг рангдорлиги билан ажралиб туради. Баъзи асарларда эса Чўлпон очиқдан-очиқ Шекспир изидан боради ва шекспирона характерлар яратишга интилади. Бу жиҳатдан «Ерқиной» драмаси характерли.

20-йилларда «Ерқиной» томошабинлар ўртасида катта шухрат қозонган. Унинг 7 йил ичида уч марта саҳналаштирилганиёқ фикримизни исбот қилади. «Ерқиной» биринчи марта Уйғур томонидан саҳналаштирилган ва 1920 йилнинг 26 ноябрь куни намойиш қилинган. Иккинчи марта эса «Ерқиной»ни ўша даврнинг таниқли режиссёри татаристонлик Камол 1926 йилда саҳналаштирган. Учинчи марта эса бу асарга яна Уйғур мурожаат қилади ва уни 1927 йилда саҳнага қўяди. Бу гал «Ерқиной» ролини Москвада ўқиб қайтиб келган Замира Ҳидоятова ижро этади.

Романтик бўёқларга бой бўлган бу драманинг бош қаҳрамонлари Ерқиной ва Пўлатдир. Уларнинг тева-рагида Улмас ботир, Нишабсой беги, Қал, Момо хотин, хизматчи қиз Қумри, Хонзода каби персонажлар ҳаракат қилади. Уларнинг ўзаро тўқнашувида муаллиф кишини ўйлашга ундайдиган, қалбини ларзага солади-ган умуминсоний масалаларни қўяди.

Пьесада муаллифнинг диққат марказида Ерқиной билан Пўлат ўртасидаги ишқ-муҳаббат туради, бироқ драматург уларнинг муҳаббатини кўрсатиш орқали кўп асрлар мобайнида халқ оғзаки ижодида ҳам, мумтоз адабиётимизда ҳам кўп қаламга олинган «ишқ достони»га яна битта янги боб қўшмоқчи эмас. Шунинг учун у Ерқиной ва Пўлат севгисини бутун жилolari, қувончу изтироблари, ҳамма товланишлари билан тасвирлаш-ни бош мақсад қилиб қўймаган. Пьесада Ерқинойнинг севгиси жуда жиддий психологик муаммоларни қўйиш-да бир восита, холос. Бу — юрак ва тафаккур, ҳис ва

бурч ўртасидаги муносабатлар, улар ўртасида тез-тез туғилиб турадиган конфликтлардир. Кўп ҳолларда бурч билан ҳисларимиз ўртасидаги зиддият бизни нотўғри йўлларга бошлайди, биз майлларимиз, хоҳишларимиз, туйғуларимизнинг гапига кириб, уларга имон-ихтиёри-мизни бериб қўямиз-да, бурчимизга хиёнат қилгани-мизни билмай қоламиз. Пьесада ана шу «мангу» муам-мо — туйғу ва бурч ўртасидаги доимий кураш етакчи қаҳрамонлар характерида батафсил таҳлил қилинади.

Драманинг етакчи қаҳрамони — Ерқиной. Унинг характерида Чўлпон тасавуридаги идеал ўзбек аёли-нинг фазилатлари ифодаланган. Чўлпон бу образни яратишда халқ ижодининг айрим анъаналарига амал қилади. Маълумки, ўзбек халқ дostonларида, эртакла-рида аёл образига катта эҳтиром сезилиб туради — уларда аёллар тўрт девор асираси, ночор, муштипар, мунгли кимсалар сифатида эмас, кўпинча ўз тақдирини ўз қўли билан ярата оладиган, ўз бахти учун кураша оладиган ҳатто қўлида қурол билан адолат ва ҳақи-қатни ҳимоя қила оладиган, ҳеч қайси жиҳати билан эркак зотидан кам турмайдиган оқила, тадбиркор, шид-датли, жасур шахслар тарзида тасвирланади. Барчи-ной, Зулфизар, Маликаи Ҳуснобод, Озодачеҳра каби қаҳрамонлар шулар жумласидандир. Ерқиной ҳам шад-додлиги, ақли баркамоллиги, ўз бахти учун дадил ку-раша олиши билан шу қаҳрамонларга ўхшаб кетади. Аммо, аини чоқда, «Чўлпон Ерқиной образини яратиш-да реал ҳаётга таянмаган, бирон реал сиймони асос қилиб олмаган» деган гапни ҳам қатъий айтиб бўлмай-ди. Утмиш ҳаётимизда мардлиги, донолиги, курашчан-лиги билан донг чиқарган аёллар анча-мунча бўлган. Жумладан, асримиз бошларида Фарғона водийсида ва айниқса, Андижон вилоятида Қурбон додҳо деган аёл машҳур бўлган. Халқ ўртасида у «Олой маликаси» деган ном билан доврўқ топган. У зулмга қарши бош кўтарган исёнчиларга бош бўлган, неча марталаб жазо қўшинларини мағлубиятга учратган, ўғлининг қатлида пинҳона иштирок этган ва энг сўнгида «генерал» ун-вонига сазовор бўлган. Чўлпон Ерқиной образини иш-лашда ана шу афсонавий қаҳрамон сиймосини назарда тутган ҳам бўлиши мумкин.

Асарнинг биринчи саҳналариданоқ Ерқиной муста-қил ҳаракат қиладиган, ўз севгиси учун кураша олади-ган аёл сифатида кўринади. У бадавлат хонадондан

чиққан. Унинг отаси Улмас ботир «юртнинг хондан кейинги энг улуғ кишиси». Ерқиной Улмас ботирнинг ёлғиз қизи, уни жуда яхши кўради, онаси вафот этгандан сўнг, қизини ўгай она кўлига қўймаслик учун, иккинчи уйланмайди. Ешлигидан унга қилич ўйнашни ўргатади. Лекин Улмас ботир Ерқинойни ҳар қанча яхши кўрмасин, унинг тақдирини белгилашда эски расм-русумлар, урф-одатлар исканжасидан қутулолмайди — Ерқинойнинг кўнгли билан ҳисоблашмасдан, уни Хонзодага бермоқчи, хонга қуда бўлмоқчи бўлади. Улмас ботир Ерқинойнинг Пўлатга муҳаббати ҳақида эшитишни ҳам истамайди, чунки оддий бир боғбон йигитни ўзига тенг кўрмайди.

Ерқиной эса бу масалаларда отасидан устун туради. Севги Ерқиной учун давлат орттириш ё шуҳратга эришиш омили эмас, биринчи навбатда, ўзлигини тасдиқлаш, ўз инсонийлигини намойиш қилиш воситасидир. Бинобарин, «Ерқиной»да севги шахс эркинлиги масаласи билан боғлиқ тарзда талқин қилинади; Ерқиной «уста қилич чопар бўлатуриб» қўли боғлиқ қул каби «деворлар орасида қолиб кетмоқни» истамайди. У ишқ-муҳаббатда бировнинг фармони билан иш юритишни хоҳламайди. Бунга унинг инсоний ғурури, ички эркинлиги йўл қўймайди. Шунинг учун Хонзода ҳақида гап кетганда Ерқиной: «Мен унақа шаҳзодаларнинг мингтасини қатор чизиб қўйганда отқоровулликка ҳам олмайман», дейди. Ерқинойнинг эрксеварлиги, аёлга паст назар билан қаровчиларга қарши исёни, айниқса, унинг Нишабсой бегига муносабатида очиқ кўринади. Нишабсой беги Ерқинойнинг отаси тенги одам, бир неча хотини бор, хунукликда дунёда битта. Бироқ ўта зўравон, ўта шафқатсиз, нафси йўлида ҳеч қандай ёвузликдан қайтмайдиган одам. Ундан «ҳамма мамлакат кўрқади». У макр-ҳийла билан Ерқинойни тузоққа илинтиради ва унга уйланмоқчи бўлади. Бироқ Ерқиной усталик билан унинг режаларини барбод қилади ва ўзини ўлдиради. Шундан кейин Ерқиной одамларнинг таъна-дашномларидан кўрқмай, севгилиси Пўлатнинг ёнига йўл олади, унинг ёвларини енгилга ёрдам беради.

«Ерқиной» пьесасидаги марказий қаҳрамонлардан бири Пўлатдир. Юқорида биз «Чўлпон шекспирона характерлар яратишда фаол иш олиб борди» деганимизда, айтиш керакки Пўлат характерини назарда тутган эдик. Тўғри, кўлами жиҳатидан, эҳтиросларининг шиддати

жиҳатидан Пўлат Шекспир характерларидан хийла узоқ, лекин у ҳам Гамлет сингари «ё ўлиш, ё қолиш» деган масалани ҳал қилишга мажбур бўлади, яъни севги ва бурч масаласида бир йўлни танлаш зарурати-га рўпара келади, уни танлагунча, ўйланади, изланади, изтироб чекади ва ўзлигини намоён этади. Пўлат Ерқинойнни севади, лекин биринчи саҳнадаёқ Пўлат негадир севгида сустроқ кўринади. Ёшгина хизматкор қиз Қумри унга муҳаббат изҳор қилганда Пўлат «сени севмайман, севолмайман, менинг кўнглимда бошқа нарсанинг севгиси бор» деб жавоб беради. Аввалига китобхон «бошқа нарса» дегани Ерқинойн бўлса керак, деб ўйлайди. Бироқ Ерқинойн билан учрашув саҳнасида Пўлат ўзининг «тоғу тошларга» кетажагини, бу йўлда унга «қиличлар» кераклигини, бошига «ўлимлар таҳдид солажаги»ни айтади. Бинобарин, Пўлат Ерқинойнни севса-да, бу туйғуларига эрк бермайди, ҳисларини жиловлайди ва исёнчиларга бош бўлиб, хонга, унинг қўшинига, Улмас ботирга қарши курашмоқни афзал кўради. Чунки бу кураш унинг бурчи эди. Шундай қилиб, Пўлат зулмга қарши адолат учун курашувчи шахс сифатида кўринади. Хон ҳам, Ерқинойннинг отаси Улмас ботир ҳам Пўлат учун ёвуз, қонхўр одамлар. Бир замонлар Пўлатнинг қариндошлари хон одамларига қиз беришдан бўйин товлаганлари учун, улар бутун қишлоқни ер билан яксон қилишган, бегуноҳ одамларни эса хандаққа кўмиб чиритиб юборишган. Уларнинг ўзбошимчалиги, зўравонлиги ҳозир ҳам давом этади. Шунинг учун уларга қарши омонсиз курашмоқ, адолат ва инсофни, номус ва ҳақиқатни тикламоқ Пўлат учун ҳар нарсадан, ҳатто севгидан ҳам юқори турадиган муқаддас иш ҳисобланади. Шундай қилиб, Чўлпон Пўлат образи орқали худди Ерқинойн образида қилгани каби яна бурчни улуғлайди. Драмадан шундай хулоса келиб чиқадики, инсонни инсон қиладиган бир мунча қадриятлар бор—булар севги, садоқат, меҳр-мурувват. Бироқ дунёда улардан ҳам зўрроқ нарсалар мавжуд—булар номус, мардлик, инсоний ғурур. Бироқ номус ҳам, инсоний ғурур ҳам фақат адолат ва ҳақиқат қарор топган жойдагина мавжуд. Шунинг учун инсон севгиси учун курашишдан олдин адолат ва ҳақиқат учун курашмоғи, зулм ва зўравонликка барҳам бериб, эрк ғалабасини таъминламоғи керак, шундагина муҳаббат салтанатига йўл очилади.

«Ёрқиной» драмасининг сўнгги сахналарида Пўлат тилидан ижтимоий адолат ҳақида бир қатор теран фикрлар айтилган. Узоқ курашлар оқибатида хон қўшинлари енгилиб, тожу тахт Пўлатнинг қўлига ўтади. Бир қарашда Пўлат эндиликда юртни бошқариш ишини бошқаларга топшириши, ўзи бир оз ҳордиқ чиқариши, Ёрқиной билан маишат қилиши мумкин. Аммо Пўлатнинг эътиқоди бунга йўл қўймайди. Тожу тахт Пўлат учун огир юк, бироқ у бу юкни кўтариб юришга мажбур. Негаки, Пўлатнинг ўзи айтганидек, «тожу тахтнинг орқасида юрт бор, эл бор, халқ бор... Уни ўйлаш керак... Унинг ғамини ейиш керак... Сиз менга тожу тахтни бугунги хонлардай эмиб, сўриб ётиш учун олиб берган бўлсангиз, ўзингизга қайтариб бераман. Менга бундай тожу тахтнинг кераги йўқ. Сиз олиб берган тожу тахт юртнинг дардига даво бўлмаса, йўқ...» Шу тарзда Пўлатнинг ажиб бир фазилати намоён бўлади — у Ёрқинойни севади, аммо унинг бу севгисى элу юрт севгиси олдида иккинчи ўринда туради. Ёрқиной Пўлат билан «юрт ишини биргалашиб қилишга ярасагина, Пўлат учун ардоқли. Акс ҳолда...»

Шу тарзда, «Ёрқиной» ишқ-муҳаббат можаросини бир афсона тарзида баён қилувчи романтик эртақ эмас, умумбашарий муаммолар ҳақида баҳс юритувчи, эрк, муҳаббат, адолат, мардлик ва номус масалаларидан нақл қилувчи, кўпгина ғоялари бугун ҳам қимматини йўқотмаган ижтимоий-фалсафий драма даражасига кўтарилган асардир.

Кўрамизки, Чўлпон драматург сифатида ҳам ўзбек халқининг маданий ривожига салмоқли ҳисса қўшган.

* * *

1927 йилнинг бошларида ўша пайтларда республикадаги энг нуфузли газета ҳисобланмиш «Қизил Ўзбекистон»да Чўлпон ҳақида мунозара бўлиб ўтди. Мунозарада Олим Шарафиддинов (тахаллуси — Айн), Усмонхон ва Ойбеклар қатнашди. Айн ва Усмонхон ўз мақолаларида «Чўлпон йўқсул халқнинг шоири эмас. У — миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг шоиридир», «халқни ҳеч қанақа қатламга ажратмасдан» «халқ учун ёнаман» дейиш «мен миллатчиман» дейишдан иборатдир» деганга ўхшаш фикрларни олға суришади. Ойбек бундай қарашларга қарши чиқиб, Чўл-

поннинг санъаткор шоирлигини таъкидлади ва шоир ижодини фақат «ғоявийлик» нуқтаи назаридан баҳолаш мумкин эмаслигини уқтирди. Бироқ бу мунозарада Айн ва Усмонхонларнинг қарашлари устун келди. Айниқса, 1927 йилнинг кузида Самарқандда бўлиб ўтган маданият ходимларининг II Қурултойида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Биринчи котиби Акмал Икромов Чўлпон ҳақидаги мунозарага хотима ясаб, Айн ва Усмонхоннинг фикрларини қувватлагандан кейин, Чўлпонни танқид қилиш кескин кучайди. Акмал Икромов шундай деганди: «Бизда Айннинг Чўлпон ижоди ҳақидаги мақоласи баҳонасида қатор мунозаралар бўлиб ўтди. Айн Чўлпон ижодининг ғоявий камчиликларини тўғри таъкидлади».

Шундан кейин Чўлпон ҳаётининг фожиаларга, хўрликларга, аламли ҳақоратларга тўла йиллари бошланди. Газеталарда мунтазам равишда Чўлпон асарларини қораловчи мақолалар босила бошлади. У қайси жанрда, қандай асар ёзмасин, уларнинг ҳаммаси бенстисно «ғоявий зарарли, миллатчилик руҳидаги» асар сифатида баҳоланди. Ҳатто унинг таржималаридан ҳам миллатчилик унсурларини кўплаб топа бошладилар. Мақолаларда «чўлпончилик», «чўлпонизм» деган атамалар пайдо бўлиб қолди. Чўлпон бошидаги қора бўлутлар қуюқлашди. Шундан кейин Чўлпон Файзулла Хўжаевнинг маслаҳати билан 30-йилларнинг бошида Москвага кетади ва у ерда СССР Марказий Ижроия Комитетида таржимон бўлиб ишлайди. Аммо шунга қарамай, Чўлпон теварагидаги «жинлар базми» тўхтамайди. Айниқса, 30-йилларнинг ўрталаридан Чўлпонни қораловчи мақолалар оқими янада кучаяди. Мақолаларда фактлардан кўз юмган ҳолда, шеърини парчалар ағдар-тўнтар қилиниб бирорта далил келтирмасдан яна ўша эски айб — «Чўлпон миллатчи» деган айб такрорланаверди. Аммо ижодий муҳит ҳар қанча оғир бўлмасин, таҳдид ва ҳақоратлар ҳар қанча кучли бўлмасин, Чўлпон ижод қилишдан тўхтагани йўқ. 1937 йилнинг 6 апрелида—Чўлпон қамоққа олинишидан икки ойча аввал Ёзувчилар уюшмасида унинг иши кўрилади. Ингилишда «сўнгги йилларда Чўлпон ҳеч қандай асар ёзмади, саботаж билан шуғулланди, шу йўл билан совет ёзувчисининг обрўсини тўкмоқчи бўлди» деган тухматни айтишади. Чўлпон бунга шундай жавоб берган: «Менинг Москвадан қайтганимга икки йил бўлди. Шу вақт мобайнида

Горькийнинг «Она» романини, «Егор Буличев» пьесасини, «Дубровский»ни, «Борис Годунов»ни, яна 25 та шеърни, Лоҳутийнинг «Европа сафари»ни таржима қилдим». Булардан ташқари, 1935—1937 йиллар мобайнида Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи, «Соз» деган шеърый тўллами босилиб чиққан. Бутун мамлакат бўйлаб қатагон бўрони қутуриб турган бир шароитда Чўлпоннинг бу қадар фаол ижод этгани унинг темир иродали одам бўлганидан, истеъдоди ҳам фавқулодда қудратга эга бўлганидан далолат беради. Ер бағридаги булоқ ҳеч қандай тўсиқларни тан олмай, юзага ёриб чиққани каби, Чўлпоннинг истеъдоди ҳам теварак-атрофдаги булутлар ҳар қанча қуюқлашиб даҳшатли тус олмасин, зулматни ёриб чиқиб, адибни ижод қилишга мажбур этган.

Албатта, 30-йиллардаги ижодий муҳит Чўлпонга ҳам муайян таъсир кўрсатган. Унинг айрим шеърларида муросасозлик майллари кўринади. Лекин бундай шеърлар унча кўп эмас. Чўлпон, умуман олганда, эътиқодига хиёнат қилгани, имондан воз кечгани йўқ. Бу, айниқса, унинг «Кеча ва кундуз» романида яққол кўринади.

Маълумки, Чўлпон ижодини ҳикоядан бошлаган эди. Кейинчалик ҳам у насрда қалам тебратишдан тўхтагани йўқ. 20-йиллар давомида у 10 га яқин ҳикоя эълон қилди. Буларнинг ҳар қайсиси ҳажман жуда кичкина бўлиб, ўзбек ҳаётининг бирор жиҳатини ифодалаган. Уларда миллийлик кучли, тил жуда пишиқ, образлилик, психологизм устивор. Бу ҳикоялар ичида «Қор қўйнида лола», «Ойдин кечалар», «Новвой қиз» кабилар ажралиб туради. Чўлпон насрнинг кичик жанрларида тажриба орттириб, романга қўл урди.

«Кеча ва кундуз» романини ёзиш нияти қачон туғилган ва Чўлпон қайси йили, қайси ой, қайси кунда бу асарни ёзишга киришган? Ҳозирча бу саволга аниқ жавоб йўқ. Аниғи шуки, Чўлпон асарни 1934 йилда ёзиб тугатган — унинг биринчи боби 1935 йилда «Совет адабиёти» журналининг январь сонида «Конкурсга келган материаллар» рукнида «Ҳамал келди — амал келди» деган сарлавҳа билан чоп этилган. Китоб ҳолида эса «Кеча ва кундуз» 1936 йилда нашрдан чиқди.

Романда адиб ўзбек халқининг XX аср бошларидаги ҳаётини бадий гавдалантиришни мақсад қилиб қўйган ва бунга тўла эришган — у Туркистоннинг зулм-

га, жаҳолатга, адолатсизлик ва ҳақсизликка тўла ҳаётини очиб берган. Айни чоқда, айтиш керакки, Чўлпон катта санъаткор бўлгани учун «ўтмиш — ёмон, бугун — яхши» деган примитив схема асосида иш олиб боролмасди. Бундай қилганда роман аввалдан белгилаб қўйилган ғояларга иллюстрация бўлишдан нарига ўтмас ва бугунги кунда эскириб, қимматини йўқотиб, ҳеч ким ўқимайдиган ҳолга тушиб қоларди. Шунинг учун Чўлпон халқ ҳаётини жамики ранглари, соя ва нурлари билан кўрсатишга интилади. У ижтимоий ҳаётнинг энг чуқур қатламларигача кўз ташлайди, унинг пинҳоний оқимларини кўз ўнгимизда намоен қилади, бу оқимлар қаёққа кетаётганини, ижтимоий зиддиятлар кескинлашиб бораётганини, «империя» дегани ичдан емирилиб келаётганини бадий таҳлил қилади. Шу тарзда роман шунчаки уч-тўрт қаҳрамоннинг саргузаштларидан нақл қилувчи асар эмас, Туркистоннинг тарихий тақдирини бадий ифодалаган асар даражасига кўтарилади. Унда чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати чуқур очилган. Ўзбек халқининг эркинлик, мустақиллик ҳақидаги идеаллари ўз тажассумини топган. Энг муҳими шундаки, романда бу улуғ ғоялар яланғоч ҳолда эмас, балки асар тўқимасига сингдириб юборилган ҳолда тасвирланган.

«Кеча ва кундуз» романининг марказида Зеби, Акбарали, Мирёқублар туради; уларнинг ўзаро муносабатлари, тўқнашувлари, тақдирлари роман сюжетининг асосини ташкил қилади.

Биз романининг биринчи саҳифалариданоқ Зеби билан учрашамиз. Адиб биринчи сатрларданоқ унга нисбатан теран бир муҳаббат билан қалам тебратади: «Зебининг қиш ичи сиқилиб, занглаб чиққан кўнгли баҳорнинг илк ҳовури билан очила тушган, энди устига похол тўшалган аравада бўлса ҳам аллақайларга, дала-қирларга чиқиб яйрашни тусай бошлаган эди».

Шундан бошлаб Зеби кўз ўнгимизда мукамал бир баҳорий тиниқлик соҳибаси сифатида кўринади. Мана, Зеби «бир қўлида супургиси, бир қўли тиззасида: кичкина ҳовли саҳнини супуряпти. Мана, дугонаси Салтанатхон сойдаги Энахонникига меҳмонга айтиб келди. Мана, ҳали отадан жавоб тегмаган бўлса-да, икки дугона қирлар, далаларнинг эркин ҳаволаридан тўйиб-тўйиб нафас олиш иштиёқида хурсанд бўлиб, ҳовлида қиёмат, тўс-тўполон кўтаришади».

Чўлпон асарнинг бошидан охиригача Зеби характеридаги самимиятни, очиқликни энг муҳим белги сифатида кўрсатади. Унинг томирларида навқиронлик жўш уради, кўнглида эса теварак-атрофни қуршаб олганларга, дугоналарига, баҳорга, ҳамма-ҳамма нарсага муҳаббат ҳоким! У ҳали ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўрмаган, ҳали тақдирнинг аёвсиз зарбаларига дуч келмаган, ҳали юракларни зардобга тўлдирадиган аламларни кечирмаган. Зебининг ўн гулидан бир гули энди очилиб келаётган мурғак қалби дунёда разолат ва қабихлик, ёмонлик ва ёвузлик борлигини сиздира олмайди. Ҳатто Зебини ўстириб-улғайтган муҳит ҳам қиздаги ҳаётсеварликни сўндира олмаган, Зеби эса ҳамма ўзбек қизлари сингари тўрт девор ичида кишини димиқтирувчи, эркисиз қилувчи ҳаволардан нафас олиб улғайган.

Зеби ўсиб-унган муҳит кўп ғалати—у алланечук тесқари, инсоний мантиқдан йироқ, тўнтарилган оламга ўхшайди. Одатда ота учун фарзанддан, фарзанд учун отадан азизроқ одам бўлмайди. Улар ўртасида энг илиқ, энг яқин муносабат ҳукмрон бўлади. Зебининг муҳитида эса бунинг тесқариси. Зеби дунёда ҳаммадан кўпроқ отасидан кўрқади, унинг қаршисида зир қақшайди, ҳатто «отам кулмаса экан-да», деб орзу қилади. Раззоқ сўфи эса қизига шундай муомала қиладики, унинг муомаласи қизни «чақмоқ теккан дарахтдай турган жойида қотириб қўяди». У пуштикамаридан бўлган қизини «арзимаган гуноҳи» учун энг шалоқ сўзлар билан сўкишдан ҳам тоймайди. У ёши бир жойга етиб қолганига қарамай, ҳали бир касб пешасини тутган эмас, топар-тутарининг тайини йўқ, рўзгор тебратишни бутунлай хотини билан қизининг бўйнига юклаб қўйган, ўзи эса Эшон бобонинг хонақосидан чиқмайди. Бунинг устига Раззоқ сўфи ўз уйининг қабристонлар қадар жимжит, хонақолар қадар унсиз, ўз кўнгли қадар тунд ва хўмрайган бўлишини истайди. Бироқ у фавқулудда ярамас одам бўлгани учун шундай қилмайди. У ўз эътиқодининг қурбони. Эътиқоди туфайли оилада қамчисидан қон томади, чунки у болалигиданок аёлни одам ўрнида кўрмай, унга паст назар билан қараб ўрганган. Хотин-халаж масаласида унинг ўз маслагаи бор, хотин-халаж олдида тил қалдиратишни раво кўрмайди. «Бу тил,—дейди сўфи,—доим худонинг зикри билан қалдирайди. Бу оғиз ҳамма вақт худонинг

зикрига очилади. Оғиз билан тил банданинг жисмида энг азиз ва табаррук аъзолар. Уларни хотин кишидай паст махлуқ олдида хор қилишадими? Бўлмаса, ҳақтаолонинг бандалари ит билан ҳам гаплашаверсин! Йўқ, хотин кишига жуда зарур гап айтилади, бу тойфа билан зарурат юзасидангина гаплашилади. Вассалом!»

Шу эътиқод тўрт девор салтанатининг асосий қонуни—унга ҳамма—ота ҳам, она ҳам, қиз ҳам, завжа ҳам, эр ҳам бўйсунушга мажбур!

Зеби ана шундай муҳитда ўсиб-ўлғайди. Бу муҳит Зебининг эътиқодини шакллантиради, лекин характерини ўзгартира олмайди. Зеби ҳаётсевар, самий, унинг қилиқларида, хатти-ҳаракатида, дугоналари билан муомаласида баҳор фаслидаги тошқин дарёдек ҳаёт ишқи, яшаш завқи жўш уриб туради. Зеби табиятан исёнкор эмас, у муте, мўмин қиз, у андишалик, иффатли, ҳаёли қиз. Тўғри, у ҳаётида бир марта исён кўтаради—Акбаралининг чангалига тушмаслик учун ўзини тутқаноқ дардига чалинган қилиб кўрсатади. Бироқ бу исён жуда заиф эди. Ночорликдан, ожизликдан бошқа нарса эмас. Шунинг учун ҳеч нарсага эриша олмаган Зеби «исённи» йиғиштириб, тақдирга тан беришга мажбур бўлади.

Зебини ҳаётсевар қилган омиллардан биттаси шундаки, у ноёб истеъдод эгаси—унинг қўнғироқдек жарангдор овози бор, у қўшиқ айтганда, ҳар қандай муз юрак эрийди, ҳар қандай тошбағир одамда инсоний ҳислар уйғонади, инсофсизлар инсофни ўйлай бошлайди, қалблар илиқ нурларга йўғрилади. Хуллас, Зебида ўзбек аёлларига хос фазилатлар жамланган. У поклик ва тозаллик, гўзаллик ва навқиронлик тимсоли. Муаллиф қаҳрамонининг фазилатларини қуруқдан-қуруқ мақтов билан очмайди, уни идеаллаштириш йўлидан бормайди. У Зеби характерини тасвирлашда бирон нуқтада ҳам ҳаётийлик принциpidан чекинмайди, ҳамма жойда меъёрни сақлашга интилади. Ҳатто тасвир бениҳоя нозиклашган, кўтаринкилик ва патетика талаб қилинадиган ўринларда ҳам Чўлпон Зебини «ер қизи» сифатида кўрсатади. Масалан, романда Зебининг қалбида уйғона бошлаган муҳаббат куртақлари тасвирланган саҳифалар бор. Қизлар Улмасжоннинг аравасида манзилга етиб келишади. Аллақачон уйқуга кетган кампирни уйғота туриб, Зеби-

нинг қўли бехосдан Улмаснинг қўлига тегиб кетади. Бу Зебининг умрида биринчи марта эркак кишининг қўлига тегиб кетиши эди. Шу фавқуллода ҳолат романда бениҳоя нафис тасвирда ички бир тиниқлик билан ифодаланган: «Зеби камоли ҳайрон бўлганидан аравакашнинг номаҳрамлигини ҳам унутиб, ҳалиги тангриқош назари билан унга қаради. Бу вақтда ой анчагина юқори кўтарилиб қолган эди. Аравакаш юмшоққина кулимсиради. Ёш йигитнинг бу ёш ва ширин табассумини ой ёруғида алайна кўраолган ёш қиз, бутун баданларидан мулойимгина дуркираш кечганини пайқади ва қизариб тескари қайрилди. У қараш аравакаш йигитчага ҳам таъсир қилган бўлса керак, кампирни туртиб уйғотмоқ учун қўлини юқори узатди. Шунда кампирнинг бошидаги қўл бошқа бир қўлнинг ўзига келиб текканини боягидан кучлироқ бир дуркираш билан сездди. Эркак зоти билан биринчи марта бу хилда учрашган ёш қиз шу пайтда бир оз гангираган эди. Шу учун дарров тортиб олмасдан, ўзига келганидан кейин бирданига жеркиб тортди».

Бу парчада Зебининг ҳолати, ҳар бир хатти-ҳаракати ғоят ҳаққоний кўрсатилганки, бунинг натижасида Зеби кўз ўнгимизда чинакам инсоний қиёфада намоеъ бўлади. Энди суд воқеасини эслайлик. Узундан-узоқ савол-жавоблардан сўнг суд раиси: «Демак, эрингизни ўзингиз ўлдиргансиз» деган хулосага келади. Бунга эса Зеби: «Йўқ!.. Улибманми ўз эримни ўлдириб» деб жавоб беради. Бу жавобда Зебининг табиийлиги яхши ифодаланган. У ортиқ тақдирга тан берган. Акбаралини шаръий эри деб билади, бинобарин у Зебининг ҳақиқий хўжаси. Унинг ҳар бир сўзигина эмас, ҳар қандай хоҳиши ҳам Зеби учун қонун. Хотин эса эрини ўлдиришни хаёлига келтириши бир ёқда турсин, унинг ҳар қандай истагини бажо келтирмоғи, унинг кўнглини олмоғи керак. Бу — хотин киши учун ҳам фарз, ҳам қарз. Шариятнинг йўриғи шундай. Шу тарзда суд раиси билан Зеби ўртасида бўлиб ўтган қисқагина савол-жавобда икки хил дунёқараш, икки хил психология тўқнашади — улар икки хил тилда гапиради ва бир-бирларини тушунмайди. Буларнинг бари ғоят ихчам ва аниқ ифодаланган.

Романда кўп учрайдиган бундай парчалар психологик теранлиги ва ҳаётийлиги билан Зеби характерига алоҳида жозиба бағишлайди, образнинг таъсир ку-

чини оширади. Чўлпоннинг адабиётимизда реалистик принциплар ривожига қўшган салмоқли ҳиссаси аини шундадир.

«Кеча ва кундуз» романидаги марказий қаҳрамонлардан яна бири Акбаралидир. Бу образ ҳам романининг ғоявий концепциясида жуда муҳим ўрин тутати. Романда Акбарали образини яратишда адиб қора бўёқларни аямайди, лекин кўп ҳолларда уларни пичинг ёхуд кинояга йўғриб берадики, натижада тасвирдаги яланғочлик сусаяди. Мана, Акбарали китобхонга биринчи марта қай тарзда рўпара бўлади!

«Акбарали мингбошининг белида сопли қиличи, устида зарбоф чопони бўлмаса, ҳеч ким уни амалдор демайди. Оддий кийимда кўрганлар ё оддий бир қишлоқ бойи, ё Еттисув билан алоқаси бор қўйчи, ё бўлмаса яйлов томон билан иш кўрадиган туячи деб ўйлардилар. Чакка суяклари туртиб чиққан, пешона бўйига тор, энига кенг ва ҳам узун-узун уч чуқур ажинга эга... Бурун ўртача, лекин қаншари паст... Кўз қисилиброқ келган, парда томирларидан икки-учтаси ва ҳам иккала кўзининг бир ёнида жиндай жойи ҳамма вақт қизил; бир кўзида пича шапағлик асари ҳам бор... Ияк кенг, жағ сергўшт. Жуда сийрак бўлган соқол иякнинг ўртасидагина тўпланиб, эчкиники сингари, пастга томон сангиллаб тушган».

Роман давомида Акбаралининг ички ва ташқи қиёфаси тўлароқ очила боради. У бизнинг кўз ўнгимизда ўта маишатпараст, ичкиликка муккасидан берилган, хотинбоз бир кимса бўлиб кўринади. Унинг учта хотини бор, уларга қаноат қилмай, невараси тенги Зебига уйланади. Узини мусулмон деб билса-да, гўё шариятга амал қилиб яшаётгандай бўлса-да, исловатхоналарга бориб туришдан ор қилмайди. Мингбоши сифатида ҳам Акбаралини удабурро ёхуд тадбиркор одам деб бўлмайди. У жиловини тўлалигича Мирёқубнинг қўлига бериб қўйган. Унинг анчаинки майда, хашаки одам эканини, ақл-идроки мингбоши бўладиган даражада эмаслигини, элу юртнинг осойишталигини таъминлашга қурби етмаслигини, саводсизлигини, амални сунистеъмол қилишини Мирёқубгина эмас, рус тўралари ҳам жуда яхши билишади, бироқ уни бирор тузукроқ одамга алмаштиришни хаёлларига келтирмайдилар; аксинча, Акбарали аини шу туришида рус тўраларига маъқул — улар ўзларининг мустахлака-

чилик сиёсатларини шунақа соддадил «сартлар» орқали амалга оширадилар. Ахир, у фикрламайди, гап қайтармайди, ҳақини талашиб-тортишмайди, бунга ақли ҳам етмайди. У ҳоким тўраларнинг оғзидан чиққан ҳар қандай буйруқни сўзсиз бажаради, ўрнига қўйиб адо этади. Ҳоким тўралар худди Акбаралига ўхшаш ичи қалтироқ, усти ялтироқ одамларнинг қўли билан, дунёда ҳар нарсадан кўра ўз амалини яхши кўрадиган, амал йўлида виждон ва номус, иззат-нафс ва инсоний ғурурини сотиб юборишга тайёр турган кишиларнинг қўли билан халқ бошида тегирмон тоши юргизадилар, халқни сиқиб қонини ичадилар. Яна бунинг устига ҳоким тўралар бу амалдорни сариқ чақага ҳам олмайдилар, ундан пинҳона ҳам, ошкора ҳам кулаверадилар. Чўлпон Акбарали образи орқали мустамлака Туркистондаги идора усулини, тўралар ва маҳаллий амалдорлар ўртасидаги муносабатларни яхши кўрсатган. Романдаги бундай саҳифалар жуда кучли фош қилувчи қудрат касб этган. Масалан, суд мажлиси тасвирланган саҳифалар шундай суд протоколида «Акбарали» исми бир жойда «Умарали» бошқа жойда «Амир ўғли», яна бир жойда эса «Қамбарали» деб ёзилади. Бу фактга адиб киноя билан шундай изоҳ беради: «Зотан, бунинг нима аҳамияти бор? Тил келмаган нарсага, қадам қандай келсин? «Акбар» бўлди нима, «Қамбар» бўлди нима — барибир эмасми? Бир сартнинг номи!»

Романда Акбарали чоризм механизмининг бир мурватидай, кичкина бир винтчасидай кўрсатилган. Кичик бир винтнинг ҳеч қанчалик қадри йўқ, лекин шу винтча бўлмаса, машина бир текисда раво ишламаслиги мумкин. Халқ бошида данак чақишда, унинг устидан зулм тегирмони юргизишда Акбаралига ўхшаганларнинг худбинлиги, амалпарастлиги, жаҳолати чоризмга жуда қўл келган. Шундай қилиб мингбоши Акбарали Туркистонда инқилоб арафаларида халқ бошига бало бўлган, унинг оғир аҳволини янада оғирлаштирган маҳаллий амалдорларнинг вакили сифатида кўринади. Бу қора кучлар шунчаки истибдод устунларигина эмас, улар халқдаги жамики соғлом интилишларнинг кушандаси, гўзаллик ва истеъдоднинг душманидир, Зебидай маъсума ва истеъдодли қизнинг Акбарали қўлида «бир озроқ очилмай, бир эркин кулмасдан» жувонмарг бўлиши фикримизни тас-

диқлайди. Айни чоқда, Чўлпон Акбарали образини ишлашда ҳам реалистик принциплардан чекинган эмас. Адиб Акбаралини ҳар қанча ёмон кўрмасин, уни жонли инсон сифатида кўрсатишга уринади. Тўғри, Акбаралида инсоний сифатларни топиш амри маҳол, шундоқ бўлса-да, Чўлпон ундан баъзи чизгиларни топади. Буни қарангки, ҳатто Акбаралидай разил одам ҳам гўзаллик таъсирида жиндай бўлса-да ўзгара бошлайди. У Зебини кўргач, унинг қўшиқларини эшитгач, унда «итлик»дан кечиб, бу маъсума қизга одам қатори муомала қилиш истаги пайдо бўлади. Табиийки, Акбаралидаги «ўзгариш» унинг ишларида, хатти-ҳаракатида ифодаланмайди ҳисоб, асосан, оғзида қолади. Бунда Чўлпон одамларга хос бир нозик психологик ҳолатни ифодалаган — ҳар қандай одам ҳам ўз хатти-ҳаракатини ўзича оқлашга ҳаракат қилади ва охир-пировардида энг ёмон, энг ёвуз ишларини ҳам ўзича юмшоқроқ кўрсатадиган асослар ва далиллар топади. Мингбоши Акбарали ҳам шундай — биринчи навбатда ўз-ўзига боридан яхшироқ — кўринишни истаydi. Ҳар нима бўлганда ҳам, муаллиф томонидан нозик пайқалган шу инсоний сифат Акбарали образининг схемага айланиб кетмаслигига ёрдам берган.

«Кеча ва кундуз» романидаги яна бир марказий қаҳрамон Мирёқубдир. Мирёқуб анча мураккаб образ. Уни шунчаки, мавҳум бир тарзда эксплуататор гуруҳининг вакили деб бўлмайди. У айни XX аср бошларида, яъни капиталистик муносабатлар энди шакллана бошлаган шароитда майдонга кела бошлаган буржуача ишбилармон корчалон одамлар тоифасига мансуб. Мирёқуб аслида саводсиз, газеталардан беҳабар, дунё ишларига кўп ҳам қизиқавермайдиган, рус тилини ҳам тузук-қуруқ билмайди. Лекин шунга қарамай, ишнинг кўзини биладиган ўта тadbиркор одам. Шунинг учун у «эпақа» деган лақаб орттирган. Одамлар ишонадики, Мирёқуб аралашган иш битмай қолмайди. Умумий саводи чатоқ, савияси паст, фикрлаш доираси чекланган бўлса-да, Мирёқуб қаердан пул чиқаришни, қай йўл билан давлатига давлат қўшишни яхши биледи. Бу борада у пул топишнинг ҳалол йўлларини соқит қилмаган ҳолда, турли-туман ҳаром-ҳариш ишлардан ва ҳатто ўғирликдан ҳам тоймайди. Масалан, у Акбаралининг ишончини қозониб, маслаҳатгўйига ва ҳатто баъзи ишларда ҳалоскорга айланиб қолгандан кейин

унинг бойлигига ҳам шериклик қила бошлайди. Бироқ Мирёқубни хашаки бир ўғри деб таърифласак унча тўғри бўлмас эди. Бу ўринда ҳам бир нозик жиҳат бор — эҳтимолки, Мирёқуб янги шаклланаётган буржуа сифатида «пулнинг ҳиди бўлмайди», «пул топишнинг ҳар қандай йўли ҳам гуноҳдан фориғдир» деган эътиқодга эгадир. Ҳар ҳолда, романда Мирёқубнинг ҳаром йўллар билан пул топишига кўпда ургу берилмаган, аксинча, унинг бу борадаги қонуний тадбиркорлиги алоҳида таъкидланади: «Қишлоқда икки баққоллик, битта қассоблик дўкони, гузарда иккита самовари бор. Билган одамлар шу беш муассасадан тўрти Мирёқубнинг кучи билан айланганини сўзлайдилар. Шаҳарда катта йўлнинг бўйига қўрғон ташқарисига — бир янги пахта заводи тушди; заводнинг каттакон бир пахта саройи ҳам борки, пахта териш вақтида уч тарози билан пахта олади. Ана ўша заводга ҳам Мирёқубни шерик дейдилар. Воқеан, унинг икки гилдиракли сариқ фойтунчаси ва сариқ йўрғачаси, аксар, завод олдида боғланган бўлади. Пулларини шаҳардаги катта банклардан бирига ўтказди...»

Мирёқуб характери муайян ички зиддиятларга эга. У бир томондан янги буржуа одамига хос сифатлар эгаси, иккинчи томондан эса ўз муҳитидан бутунлай узилиб ҳам кетган эмас. У художўй, намоз ўқийди, шарият талабларига риоя қилади, бола-чақасининг ҳолидан хабар олиб туради, уларга ювиқсиз рўпара келишга юзи чидамайди. Айни чоғда, бу ишларни у эътиқоди юзасидан виждонининг буйруғига кириб қилмайди. Аксинча, у имкони бор жойда шариятга чап беришга ҳаракат қилади. Мирёқуб айш-ишратдан, маишатдан қочмайди. Айниқса, хотин-қизлар масаласида суяги йўқ. У заррача хижолат бўлмай, андиша қилмай, валинеъмат Акбаралининг хотини билан ҳам, Ноиб тўранинг хотини билан ҳам, шаҳардаги фоҳишалар билан ҳам дон олишаверади. Айни чоғда, унда бошига мушкул иш тушган одамга ачиниш, унга ёрдам қўлини чўзиш туйғуси ҳам бутунлай йўқолиб кетган эмас. Унда ҳали инсоф ва диёнат деган нарсалардан, жиндай бўлса-да, топилади. Ишқ-муҳаббат деган нарса ҳам уни бутунлай тарк этиб улгурган эмас. Буни адиб Мирёқуб билан фоҳиша Мария ўртасидаги ишқий можаролар тасвирида анча ишонарли кўрсатган.

Мирёқубнинг характери, қарашлари, яшаш принциплари анча шаклланиб қолган бўлса-да, у ташқи гаъсир оқибатида тез ўзгариши мумкин. Бу жиҳатдан Мирёқубнинг поездда ўзини жаҳид деб атаган савдогар билан учрашишдан кейинги ўзгариши характерли. Бу учрашув зоҳиран шунчаки ўткинчи воқеадай, эпизодик ҳодисадай кўринса-да, аслида романнинг асосий ғоявий мазмуни ифодаланган саҳнадир. Бу саҳнада Чўлпон маърифат ва илм, маданият ва ҳунар тарқатиш йўли билан тараққий топган ғарб мамлакатларидан ўрганиш туфайли Туркистонни ҳам истиқболли тараққиёт йўлига олиб чиқишни, унинг мустақил бир ўлка сифатида ўзининг ички табиатига мос равишда ривожланишини таъминлашни мақсад қилиб олган маърифатпарварлар программасини кўрсатган. Шу саҳнадаги кўпгина гаплар бу романда миллатчилик ғоялари эмас, аксинча, байналмилалчилик руҳи устун эканини кўрсатади. Уларда ҳаётий мантиқ кучли, халқ манфаатига хизмат қиладиган жиҳатлар кўп. Мана, масалан, болалар тарбияси қандай тасаввур қилинади: «Ибтидоий тарбияни рус мактаблардан бошлаб бўлмайди, уни миллий мактабларда бериш керак. Ўз миллатини танитгандан кейин рус мактабига бериш керакки, ҳунарга, ихтисосга тегишли илмларни ўқисин.. Ундан кейин, Германия, Франция, Англия мамлакатларига, ҳатто дунёнинг нариги чеккасидаги Амриқога юбориб ўқитиш керак».

Мирёқуб — ўзбек адабиётига янги қаҳрамон сифатида кириб келди. Унинг янгилиги буржуа одами экани билангина эмас, фикрловчи, зукко одамлиги билан ҳам белгиланади. Мирёқуб ҳаётнинг кўпгина турфа хил воқеаларига, зиддиятли ҳодисаларига рўпара келади ва ҳар гал уларнинг маъзини чақишга интилади. Ҳаёт унинг қаршисига бири-биридан мураккаб жумбоқларни кўндаланг қўяди. Мирёқуб уларга жавоб излайди. Масалан, у «империя» деган сўзнинг маъносини излайди ва унинг жавобини Ноиб тўрадан қидиради. Албатта, бу ўринда гап биргина сўзнинг луғавий маъносини аниқлаш устида кетаётгани йўқ. Шу муаммога топилган жавоб романнинг асосий ғоявий йўналишини ташкил қилади. Романда Мирёқубнинг «Империя нима» деган саволига жавобан Ноиб тўра ўзининг погонига ишора қилади. Мирёқуб англайдики, «империя» дегани подшо ва унинг таянчи

бўлмиш армия, унинг қурол-аслаҳаси, тўпи-ю тўпхона-си. Бу хулоса Мирёқубни яна янги ўйлар гирдобига бошлайди. Ноиб тўранинг оиласидаги бузуқликни кўрган Мирёқуб «империя дегани шу бўлса, роса ириб кетган экан-ку!» деган хулосага келади. Буни биз романнинг асосий ғоявий хулосаларидан бири сифатида қабул қиламиз:

Мирёқуб романдаги анча мукаммал ишланган образлардан биридир. Лекин шунга қарамай, Чўлпон романида Мирёқуб ҳақида айтиши мумкин бўлган гапларини тўла айтиб улгурган эмас. Мирёқуб ҳам Зеби каби тугалланмай қолгандай кўринади. Ҳатто, у Қримга жўнаганидан кейин шу кўйи дом-дараксиз кетади ва сюжет ривожига фаол қатнашмайди. Чўлпон «Кеча ва кундуз» романини икки қисмдан иборат қилиб ёзишни ўйлаган, лекин бу орзусига эришолмаган. Афтидан, романнинг иккинчи қисми ёзилганда Мирёқуб характеридаги ўзгаришлар унинг табиатида, феъли атворида, реал ишларида намоён бўлиши мумкин эди.

«Кеча ва кундуз» романининг поэтикаси, услуб ва усуллари, адибнинг инсон тасвиридаги маҳорати ҳам етарли даражада ўрганилганича йўқ. Лекин шунга қарамай, комил ишонч билан айтиш мумкинки, насримизнинг навқирон авлоди Абдулла Қодирийдан таълим олгани каби, Чўлпон романидан ҳам тил ва маҳорат бобида кўп сабоқ оладилар. Йўқлик қаъридан тортиб олинган бу асар гарчи кечикиб бўлса-да, асосий вазифасини бажаради — прозамиз ривожига салмоқли туртки бўлади.

Хуллас, Ўзбек романлари эндигина шаклланаётган даврда майдонга келган «Кеча ва кундуз» ҳаётийлиги, миллий рангларга бойлиги, табиийлиги, самимийлиги билан, мазмунининг теравлиги билан, қаҳрамонлар характерининг бутунлиги ва тўқислиги билан реализм тантанасига катта ҳисса қўшди. «Кеча ва кундуз» умрбоқий асарлар сирасига мансуб.

«Кеча ва кундуз» романи босилиб чиққандан сўнг орадан кўп ўтмай — 1937 йил 14 июнь куни Чўлпон қамоққа олинади. Ҳеч қанақа далил-исбот бўлмаса-да, унга «халқ душмани», «миллатчи», «аксилшўравий» деган айблар қўйилади ва 1938 йил 4 октябрь куни отиб ташланади. Табиийки, бундан кейин Чўлпон номини тилга олиш, асарларини ўқиш, ижодини тарғиб қилиш қатъиян ман этилади. Бу аҳвол 1956 йилгача

давом этади. Сталин шахсига сиғиниш фош қилинган-дан сўнг Чўлпон СССР Олий судининг Ҳарбий коллегияси томонидан бутунлай оқланади, аммо шундан кейин ҳам бу улуғ адиб рўшнолик кўрмайди. Негаки, ҳамон ҳукмронлик қилишда давом этган коммунистик партия Чўлпонни, унга ўхшаганларни ўзининг ашаддий мафкуравий душмани деб билар ва улардан ўтдан қўрққандек қўрқарди. Фақат ошкоралик шабадалари эса бошлагандан кейин, ва айниқса, Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгандан сўнггина Чўлпон адабиётимиз сафларига қайтди. Унинг эҳтиросли, жўшқин, теран асарлари бугун қайтадан туғилгандек бўлиб, иккинчи умрини кечира бошлади. Улар Мустақиллик миллий мафкурасига жуда ҳамоҳанг.

АБДУРАУФ ФИТРАТ ВА «ҲИНД САЙЕҲИ» ҚИССАСИ

XX асрда Урта Осиёда етишиб чиққан ижодкорлар орасида энг сараси, энг мумтози Абдурауф Фитратдир десак хато бўлмаса керак. Шоир, адиб, драматург, муаррих, мунаққид, адабиётшунос, тилшунос, санъатшунос, мутаржим, мутафаккир-файласуф, жамоат арбоби, сиёсатчи, педагог — бир ўзида шунча сифатларни жам этган Фитрат маданиятимиз ривожидида ўчмас из қолдирди. Бироқ гап ижодкор билимларининг қомусийлигию шахсиятининг серқирралигида эмас. Муҳими шундаки, Фитрат Ватанини улуғ бир муҳаббат билан севарди ва шу муҳаббат унинг бутун фаолиятини ёрқин нур билан ёритиб турарди. Фитрат ҳам Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Қодирий, Чўлпонлар каби Ватанини эркин ва мустақил кўрмоқни истар, халқининг ўз тақдирига ўзи хўжайин бўлган ҳолда ҳар қандай кишанлар ва бўйинтуруқлардан халос бўлиб яшамоғини орзу қиларди. Шунинг учун у ҳеч нарсадан ҳайиқмай мустамлакачиларга нафратини ҳайқириб айтди, золимларни лаънатлади, халқни уйғонишга ундади, жаҳолат ва нодонлик, бидъат ва хурофот исканжаларидан қутулиб, очиқ кўз, ҳур фикр билан яшашга, ўзлигини танишга чақирди. Шу эрксеварлиги, зулматга душманлиги, зиёга интилиши, элу юрт тақдирини яхшилаш имкониятларини тинмай излагани Фитратни маданиятимизнинг энг ёрқин сиймоларидан бирига айлантирди, унинг шуҳратини қатор Шарқ ва Ғарб мамлакатларига таратди. Бироқ айти шу сифатлари туфайли Фитрат бизнинг «бахтли» замонимизга сиғмади. Сталин барпо этган қизил империяга мустақил фикрлайдиган эрксевар исёнкорлар эмас. ҳамма нарсани «маъқул» деб қарсак чаладиган маддоҳлар, билганини билмасликка, кўрганини кўрмасликка олади-

ган хушомадгўйлар керак эди. Қуюшқондан чиққанлар, ҳукмрон мафкура ақидаларига шак келтиради-ганлар шафқатсиз жазоланарди. Фитрат ҳам бу жазодан бенасиб қолмади. Уни ҳам халқимизнинг кўпгина асл фарзандлари каби аввал «миллатчи» деб таҳқирлашди, «халқ душмани»га чиқаришди, кейин эса судсиз, ҳукмсиз отиб ташлашди. Қизил империянинг содиқ саллотлари бу билан кифоятланмай, унинг асарларини ўқишни, ҳатто номини тилга олишни таъқиқладилар. Улар бошқа «халқ душманлари» қатори Фитратни ҳам тарих саҳифаларидан буткул чиқариб ташламоқчи бўлдилар. Бироқ бу разил ният амалга ошмади. Кечикиб бўлса-да, ҳақиқат юзага чиқди, адолат қарор топди. Бугун Фитрат маданиятимиз тарихида шу пайтгача бўш қолиб келган ўрнига қайтди. 1991 йилда Абдулла Қодирий ва Чўлпон билан бирга Абдурауф Фитратга ҳам жумҳуриятимизнинг олий мукофоти — Алишер Навоий номидаги давлат мукофоти берилди.

* * *

Абдурауф Фитрат 1886 йилда Бухорода туғилган. Отаси Абдурахим савдогар бўлган. Манбаларда унинг ўқимишли, художўй одам бўлгани айтилади. Абдурауфдан ташқари унинг яна Абдурахмон деган ўғли ва Маҳбуба деган қизи ҳам бўлган. Ҳар бир бандани мўмин сингари у фарзандлари олдидаги бурчини ўтаган — уларга тоат-ибодатни ўргатган, ибтидоий мактабга бериб, хат-саводини чиқарган, ўғилларининг қўлини ҳалоллаган. Фитратнинг онаси Мустаф биби зодагонлар оиласидан бўлиб, яхши тарбия кўрган, батавфиқ, ўқимишли, донишманд аёл бўлган. У болаларини ҳам ўқимишли қилишга интиланган, уларга адабиёт ва санъатга ҳавас уйғотишда катта роль ўйнаган. Шундан бўлса керак, Фитратгина эмас, унинг синглиси ҳам шоира бўлиб етишган. Ҳар ҳолда, 20-йилларда Маҳбуба Раҳим қизининг шеърлари матбуотда бот-бот кўриниб турган. Абдурахим ака касбининг тақозоси билан ҳар хил узоқ-яқин шаҳарларга тез-тез сафар қилиб турган. Шу туфайлими ёхуд бошқа бирон жиддийроқ сабаб бўлганми, ҳар ҳолда, бу хонадонда оилавий ришталар унча мустаҳкам бўлмаган кўринади. 1903 йилда Абдурахим ака узоқ муддатга — 15 йилга Қашқарга кетади. Фитратнинг ўғай қизи Севара Ка-

роматиллаҳўжаеванинг эслашича, 30-йилларда Фитрат отаси ҳақида гапиришни унча ёқтирмаган. Унинг онаси Мустаф биби ҳам эрининг номини тилга олишни хушламаган.

Биз ҳозирча Фитратнинг болалик ва ёшлик йиллари ҳақида жуда оз маълумотга эгамиз. Унинг ўзи 1929 йилда босилган «Ёпишмаган гажаклар» деган мақоласида қаерда, қандай ўқигани ҳақида шундай ёзади: «Биринчи тарбияни эски усулдаги диний бир мактабда олдим, мактабдан чиққач, диний бир мадрасага кириб, дарс олдим, намоз ўқидим, мутаассиб бир мусулмон эдим».

Бу парчада тилга олинган «эски усулдаги диний бир мактаб» кимнинг мактаби экани, шаҳарнинг қайси жойида жойлашгани ҳозирча аниқланган эмас. Бироқ «мадраса» Мирараб мадрасаси экани маълум. Мирараб мадрасасининг биноси яхши сақланиб қолган, ҳозир ҳам у ерда диний ўқув юрти жойлашган. Гарчи Фитрат уни «диний» мадраса деб атаб, у ерда мутаассиблик кучли бўлганига ишора қилса-да, баъзи манбаларга таяниб, ундаги вазият бироз бўлса-да, бошқача бўлганини тахмин қилиш мумкин. Садриддин Айний «Эсдаликлар»ида Мирараб мадрасаси ҳақида анча батафсил маълумот берар экан, ўтган асрнинг 90-йилларида бу ердаги талабалар Аҳмад Донишнинг «Наводир-ул вақое» асари билан таниш бўлганини, пана-паналарда унинг тўғрисида баҳслашиб туришганини, мадрасада муайян адабий иқлим яратишда ноёб истеъдод эгаси, ҳаётдан жуда эрта кўз юмган шоир Ҳайрат катта роль ўйнаганини ёзади. Мирараб Бухоро мадрасалари орасида энг яхшиларидан бири бўлгани учун Фитрат бу ерда форс ва араб тилларини мукаммал ўзлаштирган, шарқ тарихи ва адабиётини, айниқса, ислом тарихи ва фалсафасини чуқур ўрганган деб тахмин қилиш мумкин. Бу ҳақда шунинг учун ҳам анча ишонч билан гапириш мумкинки, Садриддин Айний ҳам, Файзулла Хўжаев ҳам Бухоро инқилобига бағишланган асарларида ёзишларича, Фитрат мадрасада ўқиб юрган кезларидаёқ зўр қобилият эгаси экани аён бўлган. У талабалар ўртасида билимга ташналиги, ҳар нарсанинг тағига етишга интилиши, фаҳм-фаросати ўткирлиги билан ажралиб турган. Фитратнинг бу йиллардаги ҳаёти тўғрисидаги маълумотларимиз шу билан чекланади.

Афсуски, биз ҳатто унинг мадрасада қайси йиллар давомида ўқигани, уни битиргач, нима иш қилганини ҳам аниқ билмаймиз. Фитрат неча ёшларидан ижод қила бошлагани ҳақида ҳам аниқ бир ҳукм йўқ, борлари эса кишини унча ишонтирмайди. Масалан, айрим тадқиқотчилар Фитрат ижоди 1908 йилда Истамбулда бошланган, деган мулоҳазани айтишади. Аммо 1908 йилда Фитрат 22 ёшда бўлганини эсласак, бу мулоҳазага нисбатан бироз шубҳа уйғонади. Бундан ташқари Салимий 1914 йилда Тошкентда чоп этилган «Тазкират-ул асҳоб» деган китобида Фитратнинг аввалги таҳаллуси Мижмар бўлганини, шу таҳаллус билан анчагина ишқий шеърлар ёзганини айтади. Эҳтимол, қидирилса, бирор манбада бу шеърларнинг изи чиқиб қолар, эҳтимол, улар XX аср бошларида Бухорода кўплаб пайдо бўлган тазкира ва мажмуаларнинг баъзиларига киритилгандир.

Фитрат биографиясида қўшимча тадқиқотлар олиб боришни тақозо этадиган яна бир масала—унинг чет элга сафари масаласидир. Ҳозирча Фитрат ҳақидаги мақолаларнинг ҳаммасида унинг 1908 йилда (Садриддин Айнийда — 1910 йилнинг баҳорида) Туркияга ўқишга кетгани яқдиллик билан қайд қилинади, лекин Фитрат Туркияга қандай боргани, у ерда қайси ўқув юртида ўқигани ва, умуман, Туркиядан бошқа яна қаерларда бўлгани ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Ҳолбуки баъзи ҳужжатларга суяниб, Фитратнинг анчагина мамлакатларда бўлганини тахмин қилиш мумкин. Жумладан, юқорида зикр этилган Салимийнинг китобида унинг отаси билан Маккага сафар қилгани айтилади. Профессор Б. Қосимов Фитрат ҳақидаги мақоласида Б. А. Пестовскийнинг 1922 йилда «Инқилоб» журналида босилган мақоласини тилга олади. Унда Фитрат «18 ёшларига қадар Бухорода таҳсил кўриб, Шарқда Туркия, Ҳиндистон, Арабистон каби ерларда, Марказий Россиянинг Масков, Петербург каби шаҳарларида саёҳат этган»лиги айтилган. Севара Кароматиллаҳўжаева ҳам Фитратнинг Ҳиндистон ва Эронда бўлганини комил ишонч билан эслайди. Унинг айтишича, оилавий суҳбатларда Фитрат Ҳиндистон ва Эрон ҳаётига доир жонли тафсилотлар, хотираларни кўп келтирар экан. Садриддин Айний ҳам унинг Туркияга Эрон орқали борганини таъкидлайди. Табиийки, бу масалаларга аниқлик киритилса, Фитрат шахсияти ва

дунёқарашининг шаклланиши, ижодидаги ўсиш, ўзгаришлар, у ёки бу асарининг ёзилиш тарихи ҳақидаги талқинларимиз тўлароқ ва ҳаққонийроқ бўлади. Ҳозирча эса шуни комил ишонч билан тасдиқлаш мумкинки, Туркияда кечган бир неча йиллик ҳаёт Фитрат ҳаётида том маънода катта бурилиш ясади — Туркияга «мутаассиб бир мусулмон» тарзида келган бўлса, бу ердан қайтиб Бухорога келганида у дунёқарашини шаклланган, жамият ҳаётини демократик тарзда қайта қуриш ғояларини чуқур сингдирган, жаҳолат ва нодонликка қарши астойдил курашмоққа тайёр бир одам эди. Унинг «Сайҳа», «Мунозара», «Сайёҳи ҳинди» каби асарлари шундан далолат беради. Бу асарлар тўғрисида Фитрат Бухорога қайтгач, нафақат Бухородаги, балки бутун Туркистондаги очиқ фикрли, илғор зиёлиларнинг пешқадамларидан бири сифатида танилди. Шунинг учун Фитратнинг Туркиядаги ҳаёти тўғрисида бироз батафсилроқ тўхтасак фойдадан холи бўлмас.

Фитрат 1908 йилда, яъни 22 яшар чоғида ярим хуфий хайрия жамияти «Бухорои шариф» ширкатининг маблағига Истамбулга жўнаб кетади. Ширкат Фитрат билан бирга яна бир неча кишини Туркияга жўнатган. Бу иш 1908 йилдан кейин ҳам давом этиб турган. Шундай қилиб, 1908—1910 йиллар мобайнида Истамбулда бухоролик ва туркистонлик анчагина ёшлар тўпланиб қолган. Улар ўзаро учрашиб туришган, кўп масалаларни бирга муҳокама қилишган ва ҳатто «Бухоро таълими маориф жамияти»ни тузишган. Фитрат Истамбулда анча фақир ҳаёт кечирган — бўш вақтларида бир ошпазнинг хизматини қилиб ёхуд шаҳар бозорларида тилимлаб қовун сотиб тириклик қилган. Лекин моддий қийинчиликларга қарамай, билим олишдаги ғайратини бир лаҳза ҳам сусайтирмайди ва баъзи бир асарларини ўз ҳисобидан нашр қилишга муваффақ ҳам бўлади.

Бу даврда Туркиядаги ижтимоий ҳаёт жуда зўр шиддат билан кечмоқда эди. Тараққийпарвар Турк зиёлиларининг султон Абдул Ҳамиднинг ҳадсиз зулмига қарши кўпдан бери олиб борган кураши айни 1908 йилда ғалаба қозонганди. Бунинг натижасида мамлакат ҳаётининг кўпгина соҳаларида инқилобий руҳ устивор бўлди. «Сарвати фунун» каби илғор журналлар, «Ганж қаламлар» каби адабий уюшмалар халқнинг онгини уйғотишда яна олдинги марраларга

чиқдилар. Айни шу йилларда Номик Камол, Абдулҳақ Ҳамид, Тавфиқ Фикрат, Решад Нури Гунтекин, Яҳё Камол, Зиё Гёк Алп каби шоирлар ва адиблар жаҳолат ва зулм дунёсини кескин қораловчи, ватан истиқлоли учун курашга чорловчи оташин асарлар яратдилар. Синчков ақл эгаси, янги ва илғор ғояларни қабул қилишга тайёр турган Фитрат учун буларнинг ҳеч қайсиси изсиз ўтиб кетмайди. Унинг Истамбулда ёзган ва шу ерда нашр эттирган, кейинроқ Бухоро ва Туркистонда ҳам тарқалган асарлари бу фикримизнинг ёрқин далили бўлаолади. Булар, «Сайҳа» деган шеърлар тўплами, «Мунозара» ва «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» деб номланган насрий асарлардир. Улар босилиб чиқиши биланоқ бухоролик тараққийпарвар зиёлилар ўртасида жуда қизғин кутиб олинди. «Сайҳа»га кирган шеърларда Бухоронинг озодлиги ва истиқболи биринчи дафъа ўлароқ барала куйланган эди. «Мунозара» ҳам ғоятда зўр эҳтирос билан ёзилган бўлиб, унда Бухорони босиб эзиб ётган жаҳолат ва нодонлик балосига қарши ўт очилган эди. Шунинг учун бу асарлар ҳукмрон доираларнинг таъқибига учради ва уларни мутолаа қилувчи одамлар ҳам шубҳа остига олинди. Бу асарлар ҳар қанча қимматли бўлмасин, «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» алоҳида ажралиб туради. Бу асар том маънода юксак бадиий фазилатларга эга бўлиб, ўзининг фавқулодда зўр таъсир кучи билан ажралиб турар эди. У Бухорода ҳам, Туркистонда ҳам ижтимоий фикрни уйғотишда жуда катта роль ўйнади. Чунки унда ўша даврдаги Бухоро ҳаётининг энг чирсиллаб турган, кескин ижтимоий муаммолари қаламга олинган бўлиб, ҳаётда теран ва изчил ислохотлар ўтказиш зарурияти таъкидланган эди. Кўпгина тадқиқотчилар ўз вақтида Фитратнинг бу асарига жуда юқори баҳо беришган. Масалан, Садриддин Айний ўзининг илк бор 1926 йилда эълон қилинган «Намунаҳои адабиёти тожик» деган асарида «Сайёҳи ҳинди» ҳақида ёзади: «Асарда Бухоронинг илмий, сиёсий, иқтисодий аҳволи шафқатсиз, гоҳи ҳажв тарзида танқид қилинган эди. Бу асар ҳам тазйиқ балосига учраб, бир қисми йўқолди. Бухорога етиб келган қисми эса «Мунозара»дан ҳам кучли ва яхши таъсир қилди».

Бухорода XX аср бошидаги ижтимоий фикр тарихи ҳақида анча батафсил ва чуқур тадқиқот яратган Файзулла Хўжаев ҳам Фитратнинг бу китобига алоҳида

урғу беришни лозим кўрган. У ёзади: «Мен бу ўринда Фитратнинг «Сайёҳи ҳинди» деган китоби, айниқса, катта аҳамиятга эга бўлганини қайд этмай ўтолмайман. Бу китоб Бухородагина эмас, ундан ташқарида ҳам кўпчиликнинг эътиборини жалб қилди. Кейинроқ бу китоб рус тилига таржима қилинди».

Дарҳақиқат, «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» икки-уч йил мобайнида Бухоро ва Туркистон жадидлари учун ҳақиқий дастуриламал бўлиб қолди ва бу ҳаракатнинг янада уюшганроқ бўлишини таъминлади. Қисса ёрдамида жадидчилик ҳаракатининг мақсадлари янада аёнроқ бўлиб қолди, жадидчилик эса тор кўламдаги маърифатчилик ҳаракатидан жамият ҳаётини тубдан қайта қуришни кўзлаган кенг қамровли ижтимоий-сиёсий ҳаракатга айлана бошлади.

«Сайёҳи ҳинди»нинг батафсилроқ таҳлили бу фикрни яққол исбот қилади.

Гапни бу асарнинг жанрини аниқлашдан бошлайлик. Илмий жамоатчилик орасида бу асарни роман деб аташга мойиллар ҳам бор. Бу фикрни биринчи марта Садриддин Айний юқорида зикр қилинган асарида айтган эди. Лекин ўйлайманки, Садриддин Айний бу фикрни чуқур таҳлиллар асосида эмас, асардан олинган эмоционал таъсир оқибатида, унинг юксак бадиий фазилатларини таъкидлаш мақсадида айтган бўлса керак. Аслида эса «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» роман эмас, ҳатто қисса ҳам эмас, балки ижтимоий-сиёсий ва бадиий-публицистик асар.

«Ҳинд сайёҳи» асарнинг бошидан-охиригача давом этадиган, ўз ибтидосига, ривожига, кульминациясига эга бўлган яхлит воқеа асосига қурилган эмас, балки диалог шаклида ёзилгандир. Унда Ҳиндистондан келган бир очиқ фикрли, тараққийпарвар зиёли одам «неча ой давомида Бухоро шаҳри ва бухороликларнинг аҳволини ўрганади ҳамда уларнинг қарийб барча ишларидан хабардор бўлади. Шу ўрганиш давомида у Бухоронинг ҳар хил ижтимоий табақаларга мансуб одамлари билан учрашади ва уларнинг орасида Бухоро ҳаётининг турли соҳалари ва турли муаммолари ҳақида суҳбатлар бўлиб ўтади. Шу суҳбатлар асарнинг мазмунини ташкил қилади. Диалог — XX аср бошида ўзбек ва тожик адабиётлари учун янги шакл бўлган эди. Аммо аслини олганда бу шакл жаҳон адабиётида мелоддан аввалги VII асрлардан бошлабоқ бу шакл

кенг қўлланган. Бу шакл, айниқса, юнон файласуфлари ўртасида энг маъқул шакллардан ҳисобланган — Афлотун, Арасту, Диоген каби буюк олимларнинг анча-мунча асари диалог шаклида ёзилган. Диалог — Уйғониш даврида ҳам, маърифатпарварлар ижодида ҳам, янги даврларда ҳам кўпгина ижодкорлар томонидан самарали фойдаланилган шаклдир.

Фитрат «Ҳинд сайёҳи»ни яратишда жаҳон адабиётининг бой тажрибасига мурожаат қилгани ва ундан озикланганини кўрсатувчи бошқа далиллар ҳам бор. Масалан, жаҳон адабиётида бирор мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти ҳақида мулоҳаза юритиш, танқидий фикрлар айтиш учун бу мамлакат турмушига бошқа бирор мамлакат фуқаросининг кўзи билан қаралган. Ёхуд бирон мамлакатнинг аҳволи кўпроқ тараққий этган бошқа бир мамлакат аҳволи билан таққосланган. Бу ўринда буюк француз маърифатпарвари Шарль Монтескьенинг «Француз мактублари» деган асарини эслаш ўринлидир. Унда Эронда истиқомат қиладиган Ўзбек деган йигитнинг мактублари орқали ҳам Эрон, ҳам француз воқелигидаги жаҳолат, нодонлик қораланади. Бундай усуллар кейинчалик адабиётда жуда кенг қўлланди. Жумладан, буюк озарбайжон классиги Мирза Фатҳали Охундов ҳам «Ҳинд шаҳзодаси Камол уд-давланинг Эрон шаҳзодаси Жалол уд-давллага уч мактуби ва унинг ҳинд шаҳзодасига жавоблари» деган бадий-публицистик асар ёзиб, унда моҳият эътибори билан диалогдан фойдаланади. Диққатга сазовор жойи шундаки, бу асарда ҳам ҳинд шаҳзодаси илғор фикрли тараққийпарвар сиймо сифатида кўринади. У мустабидлик тузумини, зулмни, жаҳолат ва нодонликни, инсон эркининг оёқ ости қилинишини қаттиқ қоралайди. Албатта, бизнинг ихтиёримизда Фитратнинг бу асарларни ўқиганини тасдиқлайдиган аниқ фактлар, ҳужжатлар йўқ. Аммо унинг билимга чанқоқлигини ҳисобга олиб, Туркияда яшаган кезларида бутун шарқ бўйлаб ўлуғ фикрий Уйғониш жараёни кенг қанот ёза бошлаганини назарда тутиб, Фитратнинг бу жараёндан четда қолмаган бўлишини, Оврупо ва Шарқ адабиётида олдинга сурилган эрксеварлик ғояларидан анча-мунча баҳраманд бўлганини тахмин қилиш мумкин. Шу тарзда айтиш мумкинки, «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» қуруқ ерда ҳаводан тушган эмас, балки жаҳон адабиётининг ёрқин

гуманистик анъаналари заминида пайдо бўлган.

Энди «Ҳинд сайёҳи»нинг мазмуни, ғоявий йўналиши масаласига келадиган бўлсак, асарнинг кўзга яққол ташланиб турадиган биринчи фазилати шундаки, у Бухорога нисбатан жуда катта муҳаббат билан ёзилган. Муаллиф Бухоронинг қадимий диёр эканини, бу юртдан кўпдан-кўп улуг одамлар етишиб чиққанини, улар бутун инсоният тарихига сезиларли таъсир кўрсатганини ҳаяжон билан тўнқинланиб ёзади. Фитрат ўз юртини юрак-юракдан яхши кўради, ундан фахрланади ва бу туйғуларини ёрқин ифодалайдиган далил-исботлар келтиради.

«Маълумки, Бухоро қадимдан ўз доно ва зукко фузало аҳлини тарбиялаб, вояга етказган, — деб ёзади Фитрат асарнинг бош қисмида. — Ҳар куни бир Абу Али, Форобий ва бошқаларни жаҳонга ҳадя этиб, шу тариқа ўзининг шарафли довруғини дунё халқларининг қулоғига зирак этиб таққан».

Асарнинг бошқа бир жойида Фитрат янада кучлироқ ифтихор билан Бухорода илмнинг қадри юксак бўлганини, Бухоро мадрасалари ва кутубхоналари том маънода зиё маскани бўлганини ҳикоя қилади: «Бизнинг оталаримиз... илм олишнинг аҳамияти ва даражасини тушуниб етиб, икки юз мадраса, ҳар мадрасада эса ўнтадан ўн бештагача ҳужралар қурганлар. Мударрис ва шогирдларнинг қундалик каражатларини инобатга олган ҳолда йилига тўрт миллион тангадан ошиқ вақф пули ажратганлар. Бу билан ҳам кифояланмай, талабаларнинг ўқишларини тўла таъминлаш учун ўн битта кутубхона қуриб, ўз даврларининг жамики китобларини шу ерда тўплаганлар».

Шу тариқа Бухоро дунёга тўрт юз нафардан ортиқ олимни тухфа этган ва дунё ҳам, ўз навбатида, Бухоронинг хизматларини тан олиб, ундан кўп нарса ўрганган. Фитрат бу фикрини исботлаш учун жуда муҳим ва жуда ноёб тарихий ҳужжатлар келтиради. Фарангистон дорилфунунининг Шарль Санивюс исми муаллими қуйидагиларни қайд этган: «Ўн биринчи асрда Оврупо ва Ислом олами бутунлай бир-бирларига қарши эдилар. Оврупо шаҳарлари кичик ва оддий. кишлоқлари вайрон кулбалардан иборат эди. Йўлда ўлдиришларидан қўрқиб, ҳеч ким ўз уйдан ўн фарсаҳ узоққа боролмас эди. Ислом олами эса Бағдод, Шом

Миср, Андалус сингари бутунлай озод ва кўркем шаҳарлар, мрамр билан безалган саройлар, мукаммал корхоналар, ҳашаматли мадрасалар ва мактаблар, муайян ва озода бозорларга эга эдилар. Далаларнинг ҳар қадамдаги сўлим гўшаларию хирмон-хирмон ҳосилини кўрганнинг кўзи қувонар эди. Испания билан Туркистон ўртасида савдо карвонлари бемалол бориб келарди. Овруполиклар мусулмонлар тараққиётини холис ният билан қабул қилиб, касб ва илм ўрганиш ниятида ислом шаҳарларида таҳсил кўрар эдилар. Оврупо мусулмонлар билан муносабат ва алоқада бўлиш орқали тараққий этган».

Шунинг учун ҳам Бухоро бутун дунёга шунчаки бир кўҳна шаҳар сифатида эмас, Бухорои шариф сифатида танилган. Муаллиф ўтмишда Бухоронинг ҳам бошқа мусулмон шаҳарлари каби илм-фанда, маданият ва маънавият бобида жаҳоннинг йирик марказларидан бири бўлганидан шу қадар фахрланадики, бу ҳақда ўтмишда яшаб ўтган фарангистон олимининг гувоҳлигини келтириш билан кифояланмай, овруполикларнинг катта ғайрат ва қунт билан мусулмон шаҳарларида ўқигани, уларнинг ўқишларига ҳар хил кучлар тўсиқ бўлгани, аммо бу тўсиқлар толиби илмларнинг шаҳдини қайтара олмаганини ҳаяжон билан ёзади:

«Овруполиклар ислом оламидаги ҳайратга солувчи муваффақиятларини кўрганларидан кейин, уларнинг мафтун бўлиб, протестантлар таклифи ва далолати билан Бағдод, Миср, Андалус мадрасаларига бориб, мусулмон мударрисларидан турли илмлар бўйича таҳсил ола бошладилар, попларнинг бу йўлга монев бўлишларига эътибор бермадилар».

Ўтмишдаги шон-шухрат, муваффақият ва парвозлар яхши нарса, албатта! Аммо улар шунақа нарсаки, ҳар бир янги авлод бу шухратга шухрат қўшиб турмаса, эски ютуқлар қаторини янгилари билан бойитиб бормаса, миллатнинг қаноти қайрилиб, парвози сусайиб қолади. Афсуски Бухорои шарифда ва, умуман, Туркистонда шундай бўлди — ҳар хил сабаблар билан ривожланиш сусайди, жамият ҳаётида чуқур таназул бошланди. Жамиятни таназулдан қутқармоғи шарт бўлган пешқадам кучлар ё лоқайдлик ботқоғига ботдилар, ғафлат уйқусига берилдилар, ёхуд маишат тўрига илиниб, ўзларининг ҳузур-ҳаловатлари-

дан бошқа нарсани ўйлаёлмай қолдилар, фаол тadbирлар кўриб, жамият ривожини тўғри йўлга солиб юбора олмадилар.

Афсуски, XX аср бошларига келганда Бухоро ҳам, Туркистон ҳам жуда ғариб ва аянчли аҳволга тушиб қолган эди. Улар қай бир сабабларга кўра жаҳон тараққиётининг катта йўлларида сурилиб, четга чиқиб қолдилар ва ўз қобиқларига ўралиб олдилар, натижада иқтисодий ривожланиш жуда сусайди, аввалги эришилган маънавий юксакликлар бой берилди, олижаноб маданий анъаналар унутила бошланди. Ҳаётнинг ҳамма соҳаларида примитив муносабатлар, бошбошдоқлик, зўравонлик ҳукм сура бошлади. Ривожланишнинг сусайиши жаҳолат ва нодонликни авж олдириди. Оддий халқ бошида зулм тегирмони аёвсиз айлана бошлади. Ўзлигини билмайдиган, ўз ҳуқуқларини танимайдиган халқ борган сари оғир аҳволга туша борди. Халқнинг оғир аҳволи Бухорода XIX аср ўрталаридаёқ илғор фикрли зиёлиларнинг эътиборини жалб қила бошлаган эди. Масалан, буюк маърифатпарвар Аҳмад Дониш «Наводир-ул вақое» деган китоб ёзиб, унда халқ аҳволини ҳаққоний кўрсатган, ҳаётдаги адолатсизлик ва зулмга қарши кескин норозилик билдирган ва улардан қутулиш йўллари ҳақида мулоҳаза юритган эди. XX аср бошларида унинг анъаналарига амал қилган зиёлилар Бухородаги таназул ҳақида янада жиддий ўйлай бошладилар ва ундан қутулиш йўллари астойдил излашга киришдилар. Абдурауф Фитрат қиссасида Бухоронинг ўтмиши ҳақидаги ғурур тўла мулоҳазаларини баён қилганидан кейин, Бухоронинг бугунги аҳволини тасвирлашга ўтади. Бухоронинг шон-шухрати ҳақида кўп гаплар эшитган, унинг гўзалликларини ўз кўзи билан кўриш иштиёқида сафарга отланган ҳинд сайёҳи бу ўлка тупроғига қўйган биринчи қадамиданоқ кўп ғаройиб воқеаларга дуч кела бошлайди. Мана, у аравада қош қорайганда Бухоро дарвозаси ёнига келади. Аммо таомилга кўра, қуёш ботгани учун шаҳар дарвозаси ёпилган экан. На чора? Ҳамма жойда бу одат бор—кечқурунлари шаҳар дарвозалари беркитиб қўйилган. Аммо Бухородаги тартиблар бошқача экан—орадан бир оз ўтгач, «икки-уч аравада арманилар» келади—дарвозабон уларни ичкарига киритиб юборади. Бунни кўрган ҳинд сайёҳининг ҳайрати босилмай, «бир неча

арава тўла яҳудийлар» пайдо бўлади ва улар ҳам ор-тиқча қийин-қистовсиз шаҳарга кириб оладилар. Муҳаммад умматлари эса тунн билан шаҳар ташқарисида қолиб кетадилар. Нега? Нега дарвоза кимлар учундир очиқ, кимлар учундир ёпиқ?.. Бу саволга жавоб йўқ, чунки бу ерда тартиб-интизом йўқ. Бу ерда бирдан-бир ҳоким — дарвозабон — ўзи хон, кўланкаси майдон, хоҳласа дарвозани очади, хоҳламаса ёпиб қўяди. Унга «нега бундай қиляпсан?» дейдиган одам йўқ.

Кўп ўтмай амин бўламизки, бундай ўзбошимчаликлар ва тартибсизликлар шаҳарнинг ҳар кўчаси, ҳар гузари, ҳар майдонида мавжуд. Бухоро ўрта асрлар шаҳари, шунинг учун унинг кўчалари тор, эгри-бугри. Иккита арава бир-бирига дуч келиб қолса, ўтиб кетолмайди. Бу кўпинча аравакашлар ўртасида фақат даҳанаки жанг эмас, ростакам муштлашишларга олиб келади. Бу машмашаларни кўрган ҳинд сайёҳи сўрайди: «Ҳокимнинг одамлари йўқмики, буларни ажратса?» Бу табиий савол бухороликда фақат таажжуб уйғотади: «Ҳоким одамларининг булар билан нима иши бор?». Муштлашиш давом этади ва анчадан кейин томонлардан бирининг енгилиши билан тугайди. Шундан кейин энгилган томон аравасини тисариб, бирор чорраҳада тўхтайдди ва иккинчи арава ўтиб кетади. Савол туғилади — наҳотки бу борада бирон тартиб ўрнатиб бўлмаса?

Ҳинд сайёҳи шаҳарнинг хушманзара жойларини томоша қилади ва у ерларда ҳам жуда нохуш воқеаларнинг гувоҳи бўлади — одамлар шу даражада қолоқ ва онгсизки, сира ўйланиб ўтирмай, ўз манфаатларига, ўз саломатликларига зид ишларни ҳам қилаверадилар. Ҳавзи Девонбеги обод гузар. Ҳовуз теварагида сартарошлик дўконлари, чойхоналар, ҳовузнинг қибла томонида катта масжид. Намозхонларнинг ҳаммаси шу ҳовузда таҳорат қилишади ва шу ҳовузнинг сувидан ичишади.

Ҳинд сайёҳи бухоролик мулла билан мунозарага киришиб, унга ҳовуз теварагидаги машмашалардан норозилигини айтади:

«Бир қаранг, кўллаб одамлар ҳовузда таҳорат қиладилар, оғиз чайқайдилар, бурунларини ювиб ташлайдилар, лой оёқларини тозалайдилар. Агар бу сартарошлик, самовархоналар, калла ва балиқ пиширувчиларнинг чиқиндиларини ҳам ҳисобласак, ҳар куни тах-

мианан ярим ман кир бу ҳовузга ташланади». Ҳолбуки, «бу сув ичиш учундир». Табиийки, мулла ҳинд сайёҳининг ҳақли таънасига ҳеч нарса деб жавоб беролмайди.

Ҳинд сайёҳи Бухоронинг маиший ҳаётида бундай ҳодисаларга яна кўплаб рўпара келади. Қиссада улар жуда ихчам тарзда ифодаланеди, аммо бу ихчамлик ўша ҳодисаларнинг салбий моҳиятини очишга монелик қилмаган. Ҳинд сайёҳини таажжублантирган ва ғазабини қўзғаган омиллар шундаки, у ҳар қадамда «шарофатли жаннат ёнида жаҳаннам дарвозалари» очилганини кўради: «Бу муқаддас мазорнинг ёнида Лут қавмининг розолати пайдо бўлибдур! Одамлар чойхоналарнинг ўртасида беш кишилик-ўн кишилик давра тузиб, давранинг ўртасида биттадан ёш ўғил болани ўтқазишган. У маъсумлик ва уятчанлик билан икки-уч ёдлаган байтини айтиб берар эди. Атрофдагиларнинг ҳар бири, худди шайтондек, унинг атрофини ўраб олишган, ўзларининг шаҳват тўла нигоҳларини бечорага қадаган эдилар!!! Ушбу ваҳимали ва куфрли томошадан бутун вужудимни титроқ босди».

Бироқ энг даҳшатлиси шундаки, у чойхонада «куфрли иш» билан оддий одамлар мащғул бўлсалар, бошқа жойларда бундай разолатларга йўл қўймаслиги керак бўлган, «Қуръоннинг обрў-эътиборига путур етказишга» йўл қўймаслиги керак бўлган мударрису муфтийлар ҳам бесоқолбозлик дардига чалинган. «Бунда кишининг нафратини қўзғовчи ишлар ҳам содир бўлиб турадир. Бу бемазагарчиликларнинг энг каттаси — бесоқолбозликдир. Қундузлари ҳавзи Девонбеги атрофида, раста-ю бозорларда муллабаччалар бир бесоқол ўспиринни ўртага солиб, шўру ғавғо кўтариб, оламга гулгула соладилар... Энг ажиб жойи шундаки, Бухоро уламолари ўзларининг шогирдларини бу ғайри шаръий ифлос йўлдан қайтармас эдилар, балки ўзлари ҳам бевосита шу иш билан шуғулланар эдилар. Шунини айтиш мумкинки, бугун Бухоронинг ҳар бир мударриси ва муфтийси ўзининг чиройли бир шогирди билан ишқибозлик қилади».

Ҳаётда бундай разолат кенг тарқаган бўлса, унинг олдини олиши керак бўлган уламолар бошдан-оёқ риёкорлик ботқоғига ботган бўлса, яъни балиқ бошидан сасиган бўлса, бундай жамият чириб-ириб кетган жамиятдир. Бинобарин, уни даволаш, диёнат йўлига

қайтармоқ учун кескин чоралар керак. Шубҳа йўқки, «Ҳинд сайёҳи»да аёвсиз фош қилинган бундай воқеалар асарни ўқиган одамлар онгида зулмат ва зулмга қарши нафрат уйғотган ва тезлик билан самарали ислохотлар ўтказиш зарурлигига яна бир қарра ишонтирган.

«Сайёҳи ҳинди қиссаси» нинг жуда муҳим жиҳати шундаки, муаллиф биргина Бухородаги аҳволни тасвирлаш билан чекланмайди, аксинча, у Бухородаги нохушликлар, адолатсизликлар, шариатга хилоф ишлар амирликнинг бошқа жойларида ҳам бисёр эканини ёрқин ҳаётий манзараларда очиб беради. Бунинг учун ҳинд сайёҳи мирлик бўйлаб саёҳатга чиқади. Дастлаб у Қаршига боради. «Қарши Бухоронинг катта шаҳарларидандир. Бир вақтлар бу шаҳарнинг тижорати Бухородагичалик экан. Бироқ темир йўл бўлмагани сабабли, савдо анча орқада қолибди. Илм ва маориф ҳам анқонинг уруғи. Кўпчилик ҳатто хат-саводдан ҳам маҳрум». Шундай мухтасар тавсифдан кейин муаллиф Қарши ҳаётининг аниқ манзараларини тасвирлаб беради. Шуниси муҳимки, энди турлитуман манший ҳодисалар ёхуд салбий расм-русумлар эмас, иқтисодий муаммолар, ишлаб чиқаришдаги таъназул ва ривожланиш масалалари қаламга олинади. Бу масалаларда муаллифнинг таҳлиллари билан таънишар экансиз, унинг йирик бир мутахассис иқтисодчидай фикр юритганини, маҳаллий саноат аҳволини беш қўлдай билишини кўрасиз. Муаллиф бу борадаги мулоҳазаларини алача тўқиш мисолида баён қилади. Бунинг боиси шундаки, ўша пайтларда Қаршида аллача тўқиш анча ривожланган ва Қарши алачасининг сифати жуда юқори бўлган экан. Муаллиф қиссанинг қизиқарлироқ бўлишига эришмоқ учун бир воқеани ҳикоя қилиб беради. Бухоро ҳожиларидан, бири бировга ҳадя қилиш учун бир кийимлик алача олиб Ҳожига боришти, бироқ уни совға қилолмай қайтариб олиб келипти. Одессада рус божхонасининг ходимлари ундан алача учун бож ҳақи талаб қилишипти. Ҳожини: «Бу алача Қаршида тўқилган. Унга бож олишга ҳақларинг йўқ» деса-да, божхона ходимлари «ҳали Бухорода бу даражадаги молни тўқийдиган фабрика қурилган эмас. Бу Фарангистон молидир. Сен уни Истамбулдан олиб келяпсан» деб туриб олганлар. Алача тўқиш Қаршида ана шундай юксак даражада

бўлган. Бироқ энг ачинарлиси шунда бўлдики, Қаршида ҳам, Бухорода ҳам ҳеч ким бу соҳанинг келажagini ўйламайди. Эллик-юз йилдан кейин аҳвол қандай бўлиши мумкинлиги ҳақида бош қотирмайди ёхуд алача тўқишнинг иқтисодий негизларини яхшилаш тўғрисида ташвиш чекмайди. Муаллиф масаланинг бу томонларини ёритар экан, биздаги ишлаб чиқариш билан овруполиклар ишлаб чиқаришини таққослайди ва маҳаллий одамлар психологиясига оид жиддий нуқсонлар ҳақида гапирди. Ҳинд сайёҳи Қаршидаги алача тўқувчи устадан сўрайди: «Оврупо халқлари агар бирон ишга қўл урсалар, шу ишларининг ўн йил, йигирма йил, ҳаттоки юз-икки юз йил кейинги ривожини кўзда тутадилар... Шу ҳунарларингизнинг келгуси тақдирини ҳеч ўйлайсизларми?» Бу муҳим саволга қаршилиқ уста ҳақиқий мусулмонга хос беғамлик билан жавоб берди: «Ишимиз ҳозир ҳам ёмон эмас. Бироқ келгусида нима бўлишини худо биледи». Уста келажакни ўйламайди, негаки «эртани ўйлаш олам одоблигининг боис эканини» хаёлига ҳам келтирмайди, у ўзини эртанги куннинг ижодкори сифатида тасаввур қилолмайди, чунки унинг характеридаги етакчи сифат мутеликдир. У тақдирнинг қули, бутун иродасини оқимнинг ихтиёрига бериб қўйган. Шунинг учун улар оғизларидагини овруполикларга олдириб, қараб ўтираверадилар. Қолбуки, ишлаб чиқараётган алачаларининг таннархини арзон қилишни ўйлашса, бунинг учун қўл меҳнатини камайтириб, замонавий фабрикалар очишса, машиналардан кенг фойдаланса, бошқача айтганда, бозорда овруполиклар билан чинакам рақобатга киришишса, ривожланишнинг катта йўлига чиқиб олган бўлардилар. Ҳинд сайёҳи бу масалада ўзининг узил-кесил ҳукмини шундай баён қилади: «Мен шундай хулосага келдимки, агар туркистонлик ҳунармандлар овруполиклар сингари қўл меҳнатига асосланган корхоналарини доимий фабрикаларга айлантирмас эканлар, бир неча йилдан кейин уларнинг шарафли санъатидан ном-нишон қолмайди».

Мазкур сўзлар ёзилганига тўқсон йилдан ошди. Шу муддат мобайнида ҳаёт уларнинг тўғрилигини неча марталаб тасдиқлади. Қиссада башорат қилиб айтилган бундай мулоҳазалар анча-мунча.

Фитрат ҳинд сайёҳининг Қарши сафари ҳақида ёзар экан, яна бир муҳим масалага — деҳқончилик

масаласига ҳам тўхтайди. Ҳинд сайёҳи Қаршининг «экин-полизи ҳам яхши» эканига, айниқса, «тамоку, буғдой ва арпаси бисёр» эканига ишонч ҳосил қилади, аммо Қарши халқининг «ерларининг имкониятларича ҳосил ололмасликлари» уни ўйлантиради. Ҳинд сайёҳи «бу халқнинг деҳқончиликка рағбатсизлиги» сабабларини ўйлайди ва бу борада ҳам ижтимоий адолатсизликнинг, ўзбошимчалик ва бош бошдоқликнинг илдизларини фош қилувчи муҳим мулоҳазаларни ўртага ташлайди. Унинг фикрича, бу рағбатсизликнинг сабаби учтадир:

Биринчидан, ҳукумат одамлари бўлмиш амлоқдорлар деҳқонлардан солиқ йиғар эканлар, бирон қонунга аввалдан белгилаб қўйилган тартибга асосланмайдилар, балки ўзларича, кўнгилларига сиққанича иш юритадилар. Улар нафақат солиқни, балки ўзларининг бутун харж-масрафларини деҳқон ҳисобидан ундирадилар ва ўзбошимчалик қилганлари учун ҳеч қачон ҳеч қандай жазога мустаҳиқ қилинмайдилар.

Иккинчидан, деҳқончилик асбоблари ва экин-тикин усуллари «Одам Атонинг деҳқончилигидан фарқ қилмайди. Бу масалада ҳам ҳинд сайёҳи Оврупо деҳқончилигини ибрат қилиб кўрсатишдан тортинмайди ва улар «йирик шаҳарларда деҳқончиликка оид мактаблар очганини», деҳқон меҳнатини енгиллатадиган машиналардан фойдаланишларини таъкидлайди. Улар хўжалик юритишда шунчалар олға кетгани ҳолда Бухоро халқи ҳамон бир жойда депсиниб турганини ҳинд сайёҳи чуқур бир таассуф билан қайд этади: «Бухоро деҳқонлари эса энг аввало иккита ҳўкизни сотиб оладилар, кейин йил бўйи ем учун кунига ўн тангадан сарфлаб асрайдилар ва баҳор кунларининг бошида катта машаққат билан бир таноб ерни кунлаб шудгор қиладилар».

Учинчи сабаб — қозиларнинг хатти-ҳаракатидир. Улар асл вазифалари шариат ҳукмини жорий этиш бўлса-да, бутун рўзгорларини халқ ҳисобидан тебратадилар. Порахўрлик, халқни талаш—уларнинг касби. Ҳинд сайёҳи бир қози билан мунозарага киришиб, «бизнинг шариатимиз барча мусулмонларни бир-бирига биродар этиб, бир мусулмон молига иккинчи мусулмоннинг ноҳақ эғалик қилишини ҳаром деб уқтиради» дейди. Қози эса унинг бу сўзларидан қаттиқ аччиқланади ва ҳеч нарса деб жавоб бермайди.

Муаллиф қозихонадаги адолатсизликни жуда ёрқин воқеа орқали тасвирлаган: бир аёл нон ёпади. Битта нонни узиб супрага қўяди. Шу пайт боласи йиғлаб қолади-ю, аёл ундан хабар олгани ичкарига югуради. У қайтиб чиққунча, супра устидаги нонни мушук олиб қочади. Буни кўриб, эри хотинини калтаклайди. Хотин қозига арз қилади. Қози эрни қаттиқ уришиб, қамаб қўяди. Бир-икки кун ўтгач, хотин эрсиз кун кечираолмаслигини билиб, қозининг ҳузурига келиб, эрига даъвосидан кечганини айтади ва уни қўйиб юборишни илтимос қилади. Шунда қози «Ундай бўлса, сен эрингга туҳмат қилибсан, бунинг учун 75 дарра ейсан» деб таҳдид қилади. Иш катта кўчадиган бўлади, унга қишлоқ оқсоқоллари аралашади. Лекин улар ҳам ҳеч нарса қилолмайди. Фақат «шариатпаноҳ қози жанобларига икки минг танга», «қози мулозимлари, раис ва ҳокимнинг кишилари ва ўша икки оқсоқолга бир ярим минг танга» ҳадя қилингандан кейингина, қози жаҳлидан тушади ва эр-хотиннинг гуноҳидан ўтади. Шундай қилиб, битта нон устида чиққан арзимас можаро эру хотинга уч ярим минг тангага тушади. Буни эшитган ҳинд сайёҳи қозидан «бу хотин ва унинг эри пулни қаердан топишди экан?» деб сўрайди. Қози эса бу саволга пинагини ҳам бизмай «биз пул олишни биламиз, бошқасига ишимиз йўқ» деб жавоб беради.

Албатта, бундай тартиблар ҳукмрон бўлган жойда халқнинг аҳволи аянчли бўлади.

Ҳинд сайёҳи амирлик бўйлаб саёҳатини давом эттириб, Шаҳрисабзга келади. Шаҳрисабз сайёҳга бошқа жойларга қараганда кўпроқ маъқул бўлади, негаки «Бухоронинг йирик вилоятларидан бўлмиш» Шаҳрисабз «номига муносиб кўм-кўк. Кенг ва фаровон далаларга эга. Айниқса, гуручни кўп етиштиришади. Енгил саноатидан Қитобнинг алачаси ва ироқидўзлиги жуда машҳурдир». Аммо ана шундай гўзал маскан ҳам тараққиётнинг катта йўлидан четда қолган. Бу ерда хўжалик юритиш «ҳамон эски усулда давом этмоқда ва шунинг учун ҳам бугунги кунда таназзулга юз тутмоқда».

Қиссада Шаҳрисабзга бағишланган саҳифалар унчалик кўп эмас, лекин шундай бўлса-да, муаллиф муктасар бир шаклда Бухоро истиқболи учун, қолаверса, бутун Туркистон ривожини учун муҳим бўлган фикрларини шу ерда айтган.

Ҳинд сайёҳи Шаҳрисабзда ҳам қозининг уйига тушади ва уларнинг ўзаро суҳбатларида вилоятнинг умумий аҳволи намоён бўлади. Ҳинд сайёҳининг бахтига бу ернинг қозиси «донишманд ва оламдаги аҳволдан хабардор бир киши экан», шунинг учун энг муҳим масалаларда уларнинг фикрлари бир жойдан чиқади. Масалан, сайёҳ қозининг олдига кескин саволлар қўяди — у Шаҳрисабзнинг Самарқанддан кам жой бўлмагани ҳолда ободончилик бобида ундан анча ортда эканини таъкидлаб, бунинг сабабларини суриштиради. Фақат Шаҳрисабз ва Бухоро эмас, бошқа қўпгина мусулмон олами фалокат томон кетмоқда. Нега шундай? «Муҳаммад умматлари нега фақир ва нодон эканлар? Ислон мамлакатлари нега вайрона ва харобазор бўлиб қолишлари керак?» Сайёҳ бу мулоҳазаларини баъзи бир хорижий мамлакатлардаги аҳвол билан таққослайди ва яна бир қатор муҳим ижтимоий иллатларни ўртага ташлайди: «Қарши ва Китобнинг бирон-бир алача тўқувчиси Фарангистонда яшаса, бошдан-оёқ зар-зеварларга ботар эди. Бу бечораларнинг эса еярга нони йўқ. Агар шу Шаҳрисабз ерлари Епон элида бўлганида эди, зар экиб, зар ундирар эдилар. Бу ерлар нега шўразорга айланган?»

«Донишманд ва оламдаги аҳволдан хабардор» қози Сайёҳнинг қўйган саволларига жавоб беради — у «биз мусулмонлар ҳеч вақт мамлакат ободлиги ҳақида бош қотирмаймиз» деб тан олганидан кейин бу ҳодисанинг туб сабабларини очиб беришга интилади. Қози дейди: «Халқимизнинг фикр доираси тараққий этмаган, улар бу ишларнинг моҳиятини тушунмайдилар. Тафаккури юксак бўлмаган кишилар қўйларга ўхшайдилар, ҳар хусусда чўпонга тобедурлар ва ўз буюмларининг пайровидирлар».

Қозининг бундан кейинги мулоҳазаларида ижтимоий ривожланишга йўл қўймаётган сабаблардан бири очиб берилади. Қози бу сабабни мамлакатни бошқариш тартибларининг номукамаллигида кўради. Унинг фикрича, халқни бошқарувчи ҳокимлар ўз умрларининг «ақалли бир дақиқасини халқимиз осойишталиги ва саодати йўлида сарф этганимизча йўқ. Халқнинг тинчлиги, мамлакатнинг ободлиги каби масалалар биронтамизнинг хаёлимизга келган эмас». Қози «ҳокимият» деган нарса «ватан ва миллат вужудлиги» билан боғлиқ эканини таъкидлайди ва элу

юрт бўлмаса «бизнинг ҳокимлигимиз худди ғуристонга қози бўлишдек маъносиз ва кулгили бўлишини» тасдиқлайди. Шундай экан, бирор юртга, бирон вилоятга ҳоким этиб тайинланган одам эрта-ю кеч шу юрт, шу вилоятнинг ободлигини, ижтимоий ва иқтисодий ривожини ўйламоғи, ҳаётнинг ҳар бир соҳасида ижтимоий адолатни таъминламоғи керак. Афсуски, Бухорода бунинг аксини кузатиш мумкин. Қозининг фикрича, «биз бухороликлар бир шаҳарда ҳоким бўлдик дегунча, мамлакат ва халқ ҳуқуқини бутунлай эсдан чиқарамиз. Ҳатто худони ҳам унутамиз. Вақтимизни подшони шод қилиш йўлида сарф этамиз». Ҳокимларнинг бунақа худбинлиги ва ўзбошимчалиги оқибатида бутун мамлакатнинг аҳволи фақат бир кишига — подшога боғлиқ бўлиб қолади. Аммо подшо ҳар қанча доно бўлмасин, ҳар қанча одил бўлмасин, барибир, бир киши-да! Қози шу ўринда яна бир муҳим ҳақиқатни ўртага ташлайди: «Бир кишининг донишмандлиги ва адолатпарварлиги тўрт миллион кишилик элга таъсир этиши қийин. Тўғри, амири-миз одиллар, бироқ хизматчиларининг кўпчилиги адолат кўчасидан ўтмаган. Шунинг учун мамлакатимиз ҳалигача обод бўлмайди ва аминмизки, агар шу ҳол давом этса, бир умр обод бўлмайди».

Шаҳрисабз қозисининг бу мулоҳазалари жуда муҳим ва жуда теран. Чиндан ҳам давлатни бошқариш тизими энг бирламчи поғонадан, биринчи ҳалқадан бошлаб энг олий ҳалқагача мукамал бўлмас экан, унда тез суръатлар билан ривожланиш мумкин эмас. Бошқариш тизими фақат бир кишининг хоҳиш-иродасига, савиясига, кайфиятига боғлиқ бўлиб қолиши мумкин эмас. Бир одам ҳар қанча юксак фазилатларга эга бўлмасин, барибир, у — бир одам. Ҳар соат, ҳар дақиқада мамлакатнинг ҳамма жойидаги аҳволдан хабардор бўлиб туришга, ундаги воқеаларнинг керакли суръатлар билан содир бўлишини таъминлашга, элу юртнинг эртасини ўйлаб, истиқболнинг заминларини яратиб беришга битта одамнинг қурби ҳам, имконияти ҳам етмайди. Чунки рус мақолида айтилгандек, қучоқ етмас нарсани қучоқлаб бўлмайди.

Хўш, нима қилмоқ керак? Бундай нохуш аҳволдан қутулишнинг қандай иложи бор? Бундан қутулишнинг бирдан-бир йўли шундаки, давлатни бошқарув тизи-

мининг ҳамма ҳалқаларида муқаррар тарзда қонуннинг устивор бўлмоғига эришмоқ керак. Энг катта ҳоким ҳам, энг кичик амалдор ҳам ўзининг кундалик фаолиятида шахсий туйғуларига, кўнгил майлларига, хоҳиш-истакларига қараб эмас, фақат қонун кўрсатмаларига қараб иш тутмоғи шарт. Нафақат амалдор, балки ҳар бир фуқаро учун қонун чизиб берган йўлдан бир кадам ҳам четга чиқилмаслик — энг муқаддас қонун бўлмоғи керак. Албатта, Фитратнинг қиссасида бу гаплар очиқ-ойдин айтилган эмас, лекин унинг юқоридаги мулоҳазаларини таҳлил қилиб кўрилса, мантиқан шундай хулосаларга келиш мумкин.

Бу масалаларда Фитратнинг қарашлари нақадар теран экани яна шунда кўринадики, у Шаҳрисабз қозисининг тилидан айтилган ҳокимлар фаолиятсизлигини мамлакат таназулининг бирдан-бир сабаби деб билмайди. Унинг фикрича, жамият — тирик организмга ўхшайди. Унинг тузилиши анча мураккаб. Ҳоким бу организмнинг боши, аммо ҳар қандай организмнинг бемалол яшаб, бемалол ҳаракат қилмоғи учун на фақат боши, балки танаси ҳам соғлом бўлмоғи керак. Агар «жамият» деб аталган организмнинг танасини «фуқаро» ёхуд «райят» деб ҳисобласак, муаллиф ҳинд сайёҳининг тилидан унинг зиммасига ҳам жуда катта масъулият юклайди. Ҳинд сайёҳи кўп масалаларда Шаҳрисабз қозисининг фикрларига қўшилган ҳолда, бир масалада унга кескин қарши чиқади — у халқни қўйга ўхшатишни сира маъқуллай олмайди, чунки қўйдайд ювош бўлиш, қўйдайд фақат қўйчивоннинг паноҳига сирғиниб яшаш, доқайд ва беҳаракат яшаш «инсон учун ҳусн эмас, балки нуқсондир». Ҳинд сайёҳи шарият нуқтаи назаридан ҳам инсон фаол бўлмоғи, ўз хатти-ҳаракати билан ўз бахтининг пойдеворини яратмоғи керак эканини уқтиради: «Инсон Қуръоннинг ҳукми билан ҳам олий махлуқотдир, у еру осмонга амр берувчидир. «Лайса лил — инсани илла ма саът», яъни инсон ҳар нима топмасин, ўзининг интилишидан топади, интилмас экансиз, ҳеч нарсага эриша олмайсиз».

Ҳинд сайёҳи бу мулоҳазаларидан жуда муҳим хулоса чиқаради: «Бизнинг эътиборлигимиз ва устунлигимиз — билимимизнинг эътибори ва иқтидоримизга боғлиқ. Агар биз ўзимизнинг билимимиз ва иқтидоримиздан фойдаланмасак, наинки эътиборли, устун, бал-

ки энг ёмон ва паст махлуқлардан ҳам пастроқ ва ёмонроқ бўлиб қолишимиз аниқдир».

Ҳинд сайёҳи амирлик бўйлаб сайёҳатини давом эттиради — энди унинг қадами «Хатирчи мулки»га етиб келади. Бу шаҳарнинг аҳволи ҳам Шаҳрисабз ва Қаршиникига ўхшаш, балки у шаҳарларникидан баттарроқдир. Фитрат Хатирчи манзараларини тасвирлар экан, яна деҳқонларнинг аҳволини кўрсатиб беришга алоҳида эътибор қаратади. Энг муҳими шундаки, Фитрат энди иқтисодий зулмнинг янги шаклларини кенг таҳлил қилади. Ҳаётдаги тартиблар шунақа номукамал ва носозки, унда ҳар бир амал эгаси истаган ҳодисадан фойдаланиб, фуқаронинг қонини зулукдек сўради. Фитрат буни конкрет одамлар тақдири орқали жонли тасвирларда кўрсатади: Сафар деган деҳқоннинг қўшниси билмасдан унинг бир қоп гўнгини ишлатиб қўяди. Қўшнилари ўртасида жанжал чиқади. Орадан кўп ўтмай, жанжал катта можарога айланади. Қози «икки юз танга муҳрона, юз танга иш ҳақи» олиб, жанжални ажрим қилиб беради. Раисга ҳам юз танга тўланади. Ҳоким одамлари ҳам бу иш юзасидан икки юз танга ундиришади. Миршабга юз танга тегади. Шундай қилиб, бир қоп ўғит можароси туфайли шўринг кургур Сафар олти юз танга тўлашга мажбур бўлади. Албатта, унинг шунга тўлайдиган пули йўқ, у судхўрдан қарз олишга мажбур — бу қарз эса уни бир йил, икки йил ичида бутунлай хонавайрон қиладди — у ерини ҳам, уловини ҳам сотиб, қарзини тўлайди, ўзи эса буткул қашшоқ бир кул ҳолига тушади. Бундай аҳволни кўрган ҳинд сайёҳининг «худонинг бандалари бундай зулмга маҳкам бўлган мамлакатга оллоҳнинг раҳмати соя ҳам ташламас» дея чуқур таассуф билан китоб қилишдан бошқа иложи қолмайдди.

«Ҳинд сайёҳи қиссаси»нинг сўнги қисми яна ўта муҳим масалага бағишланган. Энди қисса воқеалари вагон купесига кўчади — ҳинд сайёҳи Хатирчидан Бухорога кетиб бормоқда. Унинг купедаги ҳамроҳлари домулла ва икки тужжор. Улар ўртасидаги суҳбатда мамлакатнинг ривож учун тужжорлик, яъни савдосотиқ ишлари нечоғлик зарур экани ҳақида гап боради. Аммо бу масалага ўтишдан аввал ҳар бир мусулмоннинг ўз фаровонлиги ҳақида ўйлаши, бойликка интилиши, тўқчилик ва мўлчилик ичида турмуш кечи-

риши Аллоҳга хуш келадиган нарса экани таъкидланади. Худди шу саҳифаларда Фитратнинг яна бир марта ўта довурақлик билан қалам тебратганининг, том маънода жасорат кўрсатганининг гувоҳи бўламиз. Гап шундаки, Бухоро диндорлари ҳамма вақт ҳам китоб сўзига амал қилавермаганлар. Уларнинг муайян табақалари ўртасида саводсизлик ва жаҳолат ҳукм сурган. Бундай уламолар кўпинча ўзлари тўқиб-бичган ёлғон-яшиқни шариат номидан халққа сингдирмоқчи бўлганлар. Шундай афсоналардан бири қашшоқлик ва бойлик масаласига муносабатга бориб тақалади. Маълумки, Бухоро амирлигида фуқаронинг кўп қисми жуда ночор, қашшоқлик ва фақирлик ичида ҳаёт кечирар эди. Уламолар халқни чалғитиш мақсадида «фақирлик яхши нарса, ҳатто пайғамбаримиз ҳам қашшоқ бўлганлар ва бу билан фахр қилганлар» деган гапларни кенг тарқатганлар. Фитрат қиссасида ана шу сафсатага қарши чиқади, бунинг учун Бухоро уламоларининг қаҳру ғазабига учраши мумкин эканини билса-да, улардан чўчимай, масалани бутунлай бошқача қўяди. «Пайғамбар ҳазратлари ифтихор қилган нарса қашшоқлик эмас, балки Оллоҳ розилиги билан нафсни тийишдир» — деб таъкидлайди сайёҳ. Шундан сўнг «нафсни тийиш» нима экани очилади — бу оч-юпун юриш эмас, балки ичкиликбозлик, фоҳишабозлик, қимор ва шунга ўхшаш нобакорликлардан тийилишдир. Бу масала шунинг учун муҳимки, «мен расулуллоҳнинг умматиман» деб қашшоқликка кўниш, бойиш йўлида ҳаракат қилмаслик, тужжорлардан бири айтгандек, «тижорат ва пулга эга бўлишлик фикрини миллатимиз дилидан сидириб ташламоқ» элв юртининг ривожини йўлида жиддий тўғаноқ бўлади. Сайёҳнинг кўрсатишича, мусулмончиликда «ўз ризқини бошқалардан умид қилишдан кўра» ёмонроқ нарса йўқдир. Фаолиятсизлик, ўз юртини обод ва фаровон қилиш йўлида чолишмаслик, «берсанг ейман, урсанг ўламан» кабилида ҳаёт кечириш мусулмонликка бутунлай ётдир.

Қиссанинг бундан кейинги саҳифаларида ислом динининг тижорат ва давлатдорлик масаласига ижобий муносабати яна бир карра жуда қатъий ибораларида таъкидланади. Ҳинд сайёҳи бу ходисанинг ислоҳ сабабини очишга ҳам алоҳида эътибор беради. «Хўш, нега ислом дини тижоратни қўллаган?» деган масала-

ни қўяди сайёҳ ва ўзи бунга жавоб беради: «Чунки тижорат масаласи башариятнинг ҳаёт-мамот масаласидир». Шундан сўнг сайёҳ Бухоро тужжорларининг аҳволини таҳлил қилишга ўтади. Унинг фикрича, бухороликлар ёхуд туркистонликларнинг бугунги тижоратлари «пайғамбаримиз амр қилган тарздаги тижорат эмас». Сайёҳ бу борада бухороликларни яна бир бор Оврупо тажрибасидан ўрганишга чақирди ва бу масалада ҳар хил ирқий, миллий ёхуд диний тўсиқлардан устун бўлишга ундайди: «Пайғамбаримиз бизга амр этган тижорат бугунги овруполикларнинг тижоратидир».

Ҳинд сайёҳи жамият ривожини учун зарур тижорат гоёсини олға сурар экан, унинг гоёлари замирида жуда теран ватанпарварлик ётганини кўриш қийин эмас. Унинг назарида, жуда тор кўламдаги мақсадларга қаратилган, нафсоний ҳаваслар йўлида қилинадиган тижоратдан элу юртга катта фойда йўқ — бу фақат айрим кимсаларнинг манфаатигагина хизмат қилади. «Сизларнинг савдогарларингизнинг аксарияти, — дейди Сайёҳ, — бугунгача фақатгина фойда кўриш учун эмас, балки ўзларининг нафсоний ҳаваслари туфайлигина бу иш билан шуғулланганлар. Масалан, Бухорода фалон бой олтиш минг тери олади. Нега? Чунки бошқа бир бой ҳам шунчалик тери олган. Бу йил фалон бой тижорат учун Америкага боради. Нега? Чунки кўнгли сайёҳатни тилабдир. Бу ишларни тижорат демайду. Ана шу ўйинларни тижорат деб қабул қиладиган ҳар бир қавм маҳв ва нобуд бўлиши муқаррардир».

«Ҳинд сайёҳининг қиссаси»да тижорат йўли билан элу юртни фаровон ва обод қилиш йўллари ҳақида куйиб-ёниб айтилган мулоҳазалар анча сероб. Бу шундан далолат берадики, қисса муаллифи Фитрат иқтисодиёт масаласида ҳам чуқур замонавий билимга эга бўлган ва масалани ҳар томонлама ўрганган ҳолда унинг моҳиятини очиб берадиган жуда чуқур хулосалар чиқарган. Муаллифнинг маслаҳатлари тўғридан-тўғри Бухоро ва Туркистон ўлкаларининг истиқболини таъминлашга қаратилган. Масалан, у қиссада ҳинд сайёҳи тилидан бухоролик савдогарларнинг «кўп зарар кўрганлари» туфайли, пахта савдоси билан шуғулланмай қўйганини, эндиликда пахта савдоси бегона савдогарлар қўлига ўтиб кетаётганини айтиб, бу ҳо-

дисанинг илдиэларини аниқлашга ҳаракат қилади. Дарҳақиқат, ҳинд сайёҳи айтгандек «Бухоро тужжорлари бухоролик бўлатуриб, ўз шаҳарларининг пасту баландларини бегоналардан яхшироқ билсаларда, нега пахта савдосидан зарар кўрмоқдалар? Бегоналар бегоналигига қарамасдан, Бухоронинг йўл-йўригини билмай, қандай қилиб фойда олибдилар?».

Ана шу табиий саволга жавоб излаш жараёнида бутун миллатнинг психологиясига тегишли, бутун халқ тараққиётига тўсиқ бўлаётган иллатлар ҳақида гап кетади. Бу иллатларнинг илдиэлари ўтмиш тарихимизга бориб тақалгандек, улар бугун ҳам буткул йўқолиб кетганлари йўқ. Ҳинд сайёҳининг хулосасига кўра бухороликларнинг равнақига йўл қўймаётган сабаблар қуйидагича:

«1. Бегоналар ўзаро иттифоқ тузиш ва бирлашиш кучига эга. Бухороликларда эса нифоқ ва бегоналик бор.

2. Бегоналарнинг ўз фабрикалари бор, бухороликларда йўқ.

3. Бегоналар савдо илмини неча йил зўр бериб ўқиганлар ва биладилар, бухороликлар билмайдилар».

Аmmo бу мулоҳазани айтган сайёҳ яхши биладики, «бугун Бухорода сармояси ҳам фабрика қуриб, ҳам тужжорлик қилишга етадиган киши йўқ», шунинг учун бу маслаҳатини қандай амалга ошириш йўллари-ни ҳам айтиб беради:

«Агар ўнта бухоролик сармоядорнинг пули бир жойга тўпланса, тўртта фабрикага эга бўлмоқ мумкин ва бу сармоя эгалари муваффақият билан савдо ишини юрита олади».

Ҳинд сайёҳи тилидан гапираётган муаллифнинг бош мақсади элу юртни чуқур таназзул ботқоғидан тортиб олиб, фаровонлик ва ободлик томон элтувчи йўллари аниқлашдир. У қиссанинг сўнгида «сарват орттириш», яъни фаровонликка эришишнинг йўли фақатгина тижорат эмас эканини таъкидлаб, бошқа йўллар ҳақида ҳам ғоят ибратли ва фойдали мулоҳазалар айтади. «Бошқа йўл «ихрож санъати», яъни ер ости бойликларини чиқариб олиш ва «амал санъати», яъни ускуналар (завод, фабрикаларни) яратишдир... Бухорога тегишли ерларда тилла, мис, темир, кўмир, лампа мойи ва бошқалар кўпдир. Сиз бухороликлар

улардан баҳраманд бўлмаганларингдан кейин, бу бойликлардан нима фойда?» Фитратнинг бу маслаҳати нақадар тўғри ва муҳим эканига ҳеч кимда шубҳа туғилмаса керак. Шу ўринда муаллифнинг тафаккури ўз замонасидан нақадар илгарилаб кетганини кўрсатувчи бир нуқтага эътиборингизни жалб қиламан. Фитрат ер ости бойликларидан фабрика ва заводлар ёрдамида фойдаланиш зарурлигини айтар экан, бир муҳим масалани ўртага қўяди: «Аммо бу бойликлар, рудалардан фабрика ва машиналар ёрдами билан тоза ва озода ҳолда фойдаланиш лозим». Буни қаранг-а, салкам тўқсон йил аввал ҳали экологик муаммолар кун тартибига чиқиш у ёқда турсин, ҳеч кимнинг ҳам хаёлига келмаган бир паллада Фитрат ўз замондошларини бу масалада ҳам огоҳлантириб қўйишни лозим деб ҳисоблаган. Ҳа, биз мутафаккирларимиз, адибларимиз, шоирларимизни қадрлаймиз, уларнинг шаънига олқишлар ёғдирамиз-у, лекин уларнинг маслаҳатларига унча амал қилмаймиз. Афсуски бу, насиҳатлар ва маслаҳатлар қулоғимизга кирмай, ёнимиздан елдай ўтиб кетаверади.

«Ҳинд сайёҳи қиссаси»да ёритилган ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-диний, илмий-фалсафий масалалар дораси фақат юқоридагилар билан чекланмайди. Унинг ғоят қимматли жиҳати шундаки, қиссада жамият ҳаётининг бошқа муҳим жиҳатлари ҳам жуда юксак бир илмий савияда қаламга олинади. Фитрат уларни ёритар экан, ҳар гал масаланинг тарихига ҳам назар ташлашни унутмайди, бугунги аҳволи ҳақида теран танқидий мулоҳазалар айтишдан тортинмайди ва унинг истиқболи ҳақида қимматли маслаҳатлар беради.

Шундай масалалардан бири соғлиқни сақлаш масаласидир. Муаллиф бу масалада ҳам воқеани сайёҳ бошига тушган ҳодиса тасвиридан бошлайди. Ҳинд сайёҳи кунларнинг бирида бетоб бўлиб қолади ва табибга мурожаат қилади. Табиб унинг томирини ушлаб кўриб, «бир оз мушк шарбати, косон арағи ва райҳон уруғидан» беради. Бунақа жўн муолажани кўриб, сайёҳ бетоблиги нимада эканини суриштира бошлайди. Табиб эса, унинг касалини аниқ айтиш ўрнига «қўрқманг, тезда тузалиб қоласиз» дея тасалли беришга уринади. Бемор бунга қаноат қилмай, яна суриштиравергач, «сизни совуқ олган» деб қутулмоқчи бўлади. Бунга ҳинд сайёҳи ўринли эътироз билдиради:

«... биринчидан, мени совуқ ургани йўқ, кейин совуқ урганнинг давоси сиз берган дори эмас. Бу дори-лар икки юз йил аввал ҳам ишлатилган». Шундан сўнг ҳинд сайёҳи кўп мамлакатларда тиб илми юксалиб кетганини айтиб, табибни бундан беҳабарликда, яъни чаламуллаликда айблайди. Табиб мулзам бўлиб чиқиб кетади. Сайёҳ иккинчи табибга мурожаат қилади. У эса «сиз бир оз қўрқибсиз» дейди-да, шунга яраша дори буюради. Бу ҳол ҳам сайёҳни у билан мунозарага киришига мажбур қилади. У табибнинг кимлигини, қайси мадрасада ўқиганини суриштиради. Маълум бўладики, бу табиб Бухоронинг бош табиби бўлиб, ҳар йили Доруш-шифо мадрасасидан ўн икки минг танга моҳиёна олиб турар экан. Лекин у тиб илмини бирор мадрасада ўрганган эмас экан. Унинг раҳматли отаси катта табиб ўтган экан, шу кишидан кўп китоб қолган экан, бизнинг табибимиз шу китобларни ўқиб юриб, шу ҳунарни ўрганиб олган экан. Сайёҳ махсус тиббиёт мактабларида беш-олти йил таҳсил кўрмасдан табиб бўлиш мумкин эмас, деб ҳисоблайди ва иккинчи табибнинг ҳам чаламуллалигини исбот қилади. Бухорода соғлиқни сақлаш ишлари мана шундай аҳволда. Ҳолбуки, бу ерда аҳолининг иккитадан биттаси бирон жиддий дардга чалинган ва малакали тиббий ёрдамга муҳтож. Хўш, нима қилмоқ керак? Қандай қилиб, аҳволни тузатса бўлади? Нима қилиб одамларни турли-туман касалликлар хуружидан сақлаб қолиш мумкин? Ҳинд сайёҳи бу борада ҳам жуда қимматли маслаҳатлар беради. Энг муҳими шундаки, унинг маслаҳатлари шунчаки яхши тилаклар оқибатида туғилган ҳавойи гаплар эмас, балки жуда аниқ ҳисоб-китоблар асосига қурилган муайян режалардан иборатдир. Ҳинд сайёҳи биринчи навбатда, Бухоронинг чаламулла табиблари фаолиятини қоралар экан, уларга «ўрис дўхтур»ни қарши қўяди. «ўрис дўхтур» кўп нарсани биладиган, илми зўр одам. Унинг дориси билан ҳинд сайёҳи икки кунда тузалади.

Аслида «ўрис дўхтур»ни Бухоро аҳлига хизмат қилишга юборганлар, аммо бу эзгу ниятни рўёбга чиқаришга ҳалақит берувчи тўсиқлар кўп. Бу тўсиқлар ичида энг жиддийси — жаҳолат ва диний мутаасибликдир: «Бухорода жуда кўп одамлар борки, «ўрис дўхтур» ўтган кўчадан ҳеч ҳам ўтмайдилар, улар «кофир

дўхтур» мусулмон касалларни ўша заҳотиёқ ўлдиради», деб ишонишади. Шундан сўнг ҳинд сайёҳи билан «ўрис дўхтур» ўртасида аҳволни тузатиш йўллари тўғрисида суҳбат бўлади. «ўрис дўхтур» бу борада Оврупо халқлари ўртасида ишларни гапириб беради. У чизган манзара шу қадар ақлга мувофиқ ва жозибадорки, ундан ҳар қанча ўрганса арзийди: «Оврупо ҳукуматлари ўз халқларининг соғлиғини сақлаш учун пул сарфлайдилар. Кўчаларини бу шаҳар хонадонларидан кўра покизароқ тутадилар, қўйни шаҳар ичида сўймайдилар, ўликни шаҳар ичида кўймайдилар, ҳайвонот ахлатини йўл усти ва ёқаларида қолдирмайдилар. Бизнинг шаҳарларимизда ҳам тиб мактаблари мавжуд бўлиб, ҳар йили гуруҳ-гуруҳ табибларни етиштириб, атрофга юборадилар. Доручилар мактабини битирмагунча дору сотишга йўл қўймайдилар. Мактаб болаларига соғлиқни сақлаш мавзусида дарс ўтилади, донишманд дўхтурлар ҳар куни бу мавзуларда газеталарда ёзиб, саломатлик қоидаларини элга тушунтирадилар».

Афеуски, Бухорода аҳвол бунинг тескараси — амир кўчаларни супуришни амр этганда, аҳоли жоҳиллик билан «Бу кофир кўча супуришни расм этиб. Бухородан хайр-баракани кўтаради» деб норози бўладилар.

Ҳинд сайёҳи аҳоли саломатлигини қайси йўллар билан ҳимоя қилиш мумкинлигини сўрайди — «ўрис дўхтур» унинг аҳволига жавоб бериб, бу иш ҳамма ўйлаганидек унча мураккаб эмас эканини, ҳатто давлат хазинасидан алоҳида пул ажратмай ҳам амалга оширса бўладиган иш эканини айтади. Бунинг учун энг аввало Бухорода дўхтурлар сонини кўпайтириш керак. Йирик мадрасалардан бирини тиббия мадрасасига айлантирмоқ ва унга Петербург ҳамда Фарангистоннинг йирик шаҳарларидан донишманд муаллимларни таклиф этмоқ зарур. Уларни қилиш ва Бухоронинг иқтидорли ёшларини Фарангистонга юбориб ўқитмоқ учун маблағни Бухоро ҳукуматидан эмас, бошқа манбадан олиш мумкин. Масалан, Дор-уш-шифо мадрасасининг бир йиллик вақфи қирқ минг тангача, яъни саккиз минг сўмга тенг. Шундан беш минг сўми ўнта талабани ўқитишга кифоя қилади. Шу йўл билан қисқа муддатда анчагина шифокорларни тарбиялаб етказиш мумкин. Яхши мулоҳазалар, тўғри таклифлар, лекин амалга ошмайдиган гаплар. Негаки, Бухо-

рода «бу гапларни эшитадиган қулоқ қани, эътибор билан қаровчи кўз қани?» Уламолар ҳам, уларга эргашиб фуқаро ҳам кофирлардан илм ўрганишни куфур деб билади, эски расм-русумлардан, урф-одатлардан чекинишни шариатга зид деб ҳисоблайди. Бинобарин, бу масалада ҳам жамиятнинг олға силжишига, илғор мамлакатлар эришган даражаларга етиб олишга жаҳолат ва хурофот халақит бермоқда.

Қисса бошида муаллиф бухороликларнинг маиший ҳаётларидан бир қатор воқеаларни келтириб, аҳвол бениҳоя носоз эканини, халқ ақлга номувофиқ тартиб-қоидалар ичида, сунъий яратилган қийинчиликлар орасида эзилиб, қийналиб яшаётганини кўрсатади-да, ҳинд сайёҳи тилидан «Муҳаммад умматларининг бундай ҳаёт кечиришларига сабаб нимада?» дея хитоб қилади. Бу хитобга бухоролик ўқимишли бир йигит «жаҳолат» деб жавоб беради. Кейин қисса давомида мамлакат ҳаётидаги кўпгина ижтимоий ва маънавий иллатларнинг асосий сабабчиси жаҳолат экани очиб берилади. Табиий савол туғилади — қиссада кўрсатилганидек, Бухоро ўз шонли тарихига эга, кўп асрлар мобайнида бу ер илм-маърифат маскани бўлган. Бухорои шариф дунёга тўрт юзта буюк аллома ва олимларни етиштириб берган. Шундай экан, қандай қилиб бу буюк шаҳар жаҳолат ботқоғига ботди? Қандай қилиб у хурофот ва бидъат уясига айланди, қандай қилиб, бу ерда ривожланиш сустлашиб, ўз қобиғига биқиниб олган бир салтанат пайдо бўлди? Қиссада бу саволларга батафсил жавоб берилган.

Муаллиф қиссанинг кириш қисмида Бухоро аҳолисини уч тоифага бўлади. Булар уламо, умаро ва фуқаро бўлиб, улар орасида энг нуфузлилари ва катта таъсир кучига эга бўлганлари уламодир. Аммо сўнгги икки аср мобайнида Бухоро уламози бошқа кўпгина Шарқ мамлакатларининг уламози каби «лафз-сўзлар маъносини тадқиқ этишдек фойдасиз ишга берилиб, адашдилар». Улар фуқаро ўртасида дини исломнинг улуг ҳақиқатларини тарғиб қилиш ва кенг ёйиш ўрнига шариатга хилоф бўлган кўпгина ишларини расм қилдилар. Бу ишлар дин номидан, диний расм-русумлар сифатида тақдим этилди. Бухоро уламолари халқнинг кўзини очиш, фикрини уйғотиш ўрнига, уни мутаассибликка бошладилар. Бунинг асосий сабаби шундаки, Бухоро уламолари «энг мўътабар мақомга эга бўлган

бир жамоа кишилар» бугунги илмдан мутлақо хабар-сиздирлар. Йигирма йил таҳсил олиб, яна йигирма йил дарс бериб, ундан кейин муфтийлик мансабига эришиб, яна араб китобларини ўқишда қийналадилар, ўзларининг форс тилидаги фикҳ китобларини афзал билиб, оятларни қандай истасалар шундай шарҳлайдилар». Шундан кейин қиссада ҳинд сайёҳи тилидан айрим диний расм-русумларнинг бемаънилиги фош қилинади. Аввало ҳинд сайёҳи Бухорони сайр қилиб, шундай манзараларни кўрадики, бу манзаралар ҳар бир очиқ фикрли одамнинг кўзига ўта бемаъни ва кулгили кўринади.

«Масжид майдонини босиб ўтиб, зиёратгоҳ эшигидан кирдик. Кўрдик: кенг жой, мақбара бўлиб, одамлар уни бот-бот зиёрат этар, таъзим қилар эдилар. ... Қабрнинг ҳар жой-ҳар жойига икки-учта қўй шохини қадаганлар, бошқа икки-уч жойда эса от думининг қилларидан йўғон катта туғлар ясаб, осиб қўйган эдилар. Хўжалар қишлоқлардан келган зиёратчиларнинг ёқаларидан ушлаб, «пиримнинг шохини зиёрат қил» дея, ўша шохларни ўптирар ва шу баҳона улардан пул ундираб эдилар. ... Қабрнинг зиёратидан қайтган ҳар бир киши бошини мазорнинг байроғи кўтарилган чўпга қўйиб, уни ўлиб кўзларига сурар ва йиғлаганча чўпдан бошини олмас, гўё ана шу қуруқ чўпга ўзининг паришон рўзғоридан шикоят этиб, неча йиллардан бери тўплашган ҳожатларини чиқараётгандай эдилар».

Кейин ҳинд сайёҳи билан баъзи бир бухоролик дин пешволари ўртасида бу масалада баҳс бўлиб ўтади. Унда ҳинд сайёҳи кўпгина диний ақидаларни далил қилиб келтиради, турли ривоятларни эслайди, Қуръони Каримга мурожаат қилади ва шулар асосида турлитуман сағаналарга, қабрларга ва ҳатто азиз-авлиёларга сиғиниш бутпарастлик замонидан қолган санамларга сиғинишнинг қолдиқлари эканини исбот қилиб беради. «Қабрларни зиёрат қилиш ўликлар ва қиёматни эслаш учун бўлса, яхшиликдир» деб ҳисоблайди ҳинд сайёҳи, лекин бу зиёратни бутпарастлик даражасига етказиш тўғри эмас. Баҳовуддинни ҳурмат қилиш керак, бироқ бу ҳурмат одамни шарнатдан чекиниб, баҳовуддинпараст қилиб қўймаслиги керак. Дини ислом оламда фақат Аллоҳга сажда қилишнигина буюради.

Қиссада ана шундай маънисиз расм-русумлар би-

пай бир қаторда оддий одамнинг онгини заҳарлашга қаратилган турли-туман ривоятлар ва ҳикоятлар ҳам қораланади. Маълумки, ўтмишда Бухорода ҳам, Туркистонда ҳам маддоҳлар тоифаси кенг тарқалган бўлиб, улар бозор кунлари одамлар гавжум жойларда ҳар хил жангномалар ва пандномаларни ўқишар, уларни дин номидан тарғиб қилишар ва бунинг эвазига мўмайгина даромад қилишарди. Бироқ бу ҳикоятлар бирон-бир китобда йўқ, пуч, ёлғон, бошдан-оёқ тўқиб чиқарилган сафсата:

«Ҳазрат Али бир наъра тортишда ўн олти фарсаҳ ерни ларзага келтириб, гумроҳ ювуқсизнинг белбоғидан олиб, осмонга қараб улоқтирган эдилар, халойиқ кўз ўнгидан бутунлай йўқолди. Бир соатдан кейин осмондан лапанглаб туша бошлади. Яна қўл узатиб, белбоғидан олиб, боши узра айлантириб, ерга қараб урган эдилар, сурма сингари уқаланиб кетдилар».

«Ҳинд сайёҳининг қиссаси»да XX аср бошларидаги Бухоро ҳаётининг яна бир муҳим томони атрофлича ёритилади. Бу — халқ таълими, ўқиш ўқитиш ишлари билан боғлиқ масалалардир. Абдурауф Фитрат ҳар қандай миллатнинг тараққиёти учун илм асосий сабаб эканини яхши билади. Шунинг учун ҳам бу соҳадаги ишларни тубдан яхшилаш зарурлиги ҳақидаги ғояни асарнинг марказий ғояларидан бири сифатида кўрсатади. Тўғри, биринчи қарашда, Бухорода таълим-тарбия ва ўқиш-ўқитиш ишлари жойидагидек кўринади. Бироқ масалага чуқурроқ кўз ташлаш биланоқ аҳволнинг анча ночорлиги маълум бўлади.

Бухорода икки юзта мадраса бор — Бухородек шаҳар учун бу жуда кўп. Аммо бу мадрасаларни мудarrisлар ва пулдорлар эгаллаб олган. Мадрасалар катта вақфга эга. Бироқ унинг ярми «ҳаққул тадрис» номи билан дарс берувчиларнинг чўнтагига, иккинчи ярми эса ҳужраларга бўлинган. Ҳужраларни эса мудarrisлар, муфтийлар ва бошқа давлатманд уламолар сотиб олиб, ўзларининг мулкларига айлантирганлар, мадраса талабалари уларнинг қош-қовоғига қарашга, ўқишдан кўра кўпроқ уларнинг кўнглини олишга мажбурдирлар.

Бухорода кутубхоналар бор, аммо китоб йўқ. Барча китобларни уламолар уйларига элтиб, ўз мулкларига айлантирганлар. Китоблардан бўшаган кутубхоналарини эса саводсиз одамларга берадилар, улар кутубхоналар-

нинг вақфини ўзлаштириб, тирикчилик қиладилар. Бухоро анча-мунча қорихонага эга, аммо бутун Бухорода «аллоҳ» деган буюк сўзни дил-дилидан айтоладиган одам кам топилади. Чунки бу қорихоналарда ҳам масъулият ҳиссидан бутунлай маҳрум бўлган уламолар талабаларга телба-тескари дарс берадилар. Масалан, қуйдагига ўхшаш сафсаталар дини исломнинг асосий талабалари сифатида толибларнинг қулоғига сингдирилади: «ҳар ким таҳорат пайтида ўзининг чап қўли билан оғзини чайқаса ёки оёғини ўнг томондан бошлаб ювмаса, етмиш минг йил дўзах оловида ёнади. Ҳар ким илм аҳлига икки марта салом бермаса, кофир бўлади. Ҳар ким олим одамнинг оёғи теккан кўчадан юрса, ҳисобсиз ва азобсиз жаннатга йўл олади. Осмоннинг тўрттинчи қаватида етмиш минг бошли, ҳар бошида етмиш минг оғиз, ҳар оғзида етмиш минг тил ва тилининг ҳар бири етмиш минг луғат билан сўзлашувчи малоика мавжуд».

Динга мутлақо алоқаси йўқ бунақа сафсаталарнинг маъносизлигига чидаёлмаган ҳинд сайёҳи чуқур истеҳзо билан хитоб қилади: «Худобехабар? Сен Бухорода туриб Самарқанддаги аҳволдан бехабарсан, тўрттинчи осмондан қандай хабар берурсан?»

Мадрасалар, қорихоналар ва кутубхоналардаги аҳвол ана шундай. Аммо ибтидоий мактабларда бундан ҳам оғирроқ вазият ҳукм суради. Бухорода уч юзга яқин ибтидоий мактаб бор, бироқ уларнинг бари «бесавод муаллимларнинг разолатхонасига айланган». Бутун дунёда маблағи бор одамлар эзгу ниятлар билан мактаблар очиб, болаларга билим берадилар, уларни хуш хулқли одамлар қилиб етиштиришга уринадилар. Бухорода эса «уч юзга яқин мактаб бўлатуриб, болаларимиз ўғирлик, бадахлоқлик, разолат ва бечораликка маҳкум».

Бундай аҳвол ўқиш-ўқитиш соҳасида жуда теран ислохотларни амалга оширишни ҳаётий зарурият даражасига кўтаради.

«Ҳинд сайёҳи қиссаси»нинг энг муҳим ва жозибадор томонларидан бири шундаки, у бир томонлама фикрлашдан, юзаки кузатишлардан, энгил-елпи таққослардан маҳрум асар. Муаллиф миллатнинг истиқболи ҳақида ўйлар экан, ривожланишни таъминлайдиган ҳамма омиллар ҳақида гапиради, ҳамма зарур шартларни тилга олиб, улар тўғрисида батафсил фикр ай-

тишга тортинмайди. Муаллиф яхши биладики, жамият-ни ислоҳ қилиш ҳеч қачон осонликча амалга ошган эмас. У қисса давомида жамият ҳаётини яхшилашга қаратилган хилма-хил омилларни таклиф қилса-да, бу омилларнинг ҳеч қайсисини ёлғиз амалга ошириш йўли билан ҳеч нарсани тубдан ўзгартириб бўлмайди. Аниқ самараларга эришмоқ учун ҳамма соҳаларни ўзгартиришга хизмат қиладиган кўпгина тадбирлар тизимини рўёбга чиқармоқ зарур. Бунинг учун маблағ зарур, фуқаронинг ижтимоий фаоллиги зарур ва фуқарога бош бўлган умаронинг саъй-ҳаракати зарур. Муаллиф бу масалага қиссада алоҳида эътибор беради. Аҳволни тузатиш учун энг зарур шартлардан бири шундаки, «бир одил, тўғри фикрловчи амир ва тадбиркор, худодан қўрқадиган вазир керак», аммо афсуски, ҳаётда бундай эмас. Ҳаётда «барча хайр жойлар, ҳисобсиз маблағлар халқ мулкани таловчи бир тўда разолатпеша худобехабарларнинг разолат уйига айланиб, иккита-учта ўз қорнини ўйлайдиган инсофсиз кимсаларнинг фасод тўла қозонини қайнатишдан бошқа нарсага ярамай» қолган. Ҳолбуки, умаро, яъни халқни бошқарадиган, юртнинг бугунги ва эртасини ўйлаши керак бўлган одамлар зиммасида жуда улуғ масъулият бор. Бухорода «бу азизлар» мактаб кўрмаганлар, ҳукмронлик қонунларини эшитмаганлар, маъмурий идоранинг одоб ва қоидаларини билмайдилар. Миллат қандай юксалади, мамлакат қайси йўл билан бойийди, давлатнинг хазинаси қандай тўлади каби масалалар ҳаёлларига ҳам келмайди. «Маълум бир мансабдор ҳокимнинг халқ олдидаги вазифаси нимадан иборат, халқнинг ҳокимга нисбатан ҳуқуқининг даражаси қанчалик» каби фикрларни ҳеч қачон эшитмаганлар.

«Ҳинд сайёҳининг қиссаси»да олдинга сурилган бундай фикрлар тўғридан-тўғри мустабидлик тузумининг бадбашара моҳиятини очиб берарди ва демократик характердаги бошқарувни жорий қилишни тарғиб этарди.

«Ҳинд сайёҳининг қиссаси» ҳақидаги мулоҳазаларимизга яқун ясасак, қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин бўлади:

Биринчидан, «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» ўзининг қамрови кенглиги, ижтимоий моҳиятининг теранлиги, долзарб ҳаётний муаммоларни дадил кўтариб чиққани билан XX аср бошларида на фақат ўзбек ада-

биётида, балки бутун Урта Осиё халқларининг адабиётида ҳам жуда катта ҳодиса бўлди.

Иккинчидан, бу қисса Абдурауф Фитратнинг ҳар жиҳатдан камолга етганини кўрсатади. Қиссанинг ҳар саҳифасида биз муаллифни ҳам тарих, ҳам адабиёт, ҳам ислом фалсафаси, ҳам ижтимоият, ҳам иқтисодиёт бобида жуда чуқур билим эгаси тарзида, чинакамига қомусий билимлар эгаси сифатида кўрамиз. Яна муҳим жиҳати шундаки, Абдурауф Фитрат диний мутаассибликдан ва миллий маҳдудликдан бутунлай холи. У Бухоро ёхуд кенгроқ маънода бутун Туркистон ҳаётидан қандай ҳодисани қаламга олмасин, унинг қай бир жиҳатини таҳлилга тортмасин, ҳар гал уларни жаҳондаги илғор, тараққий этган халқлар тарозиси билан ўлчайди, ҳамма соҳада Оврупо халқларидан ўрناق олишга ундайди. Қиссанинг кўпгина саҳифалари Абдурауф Фитратни на фақат Шарқ ҳаётини, балки Оврупо халқларининг бугунги ва ўтмишини ҳам чуқур билган аллома деб тасвирлашга имкон беради.

Учинчидан, «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» теранлиги ва ҳаётийлиги билан Урта Осиёда бутун жадиличлик ҳаракати учун дастуриламал бўлди. Жадидлар турли ижтимоий ва тарихий сабабларга кўра қиссада олдинга сурилган илғор ғояларни тўла рўёбга чиқара олмаган бўлсалар-да, шу олижаноб мақсад йўлида курашдилар ва халқни уйғотишда катта муваффақиятларга эришдилар. Бундан ташқари, Фитратнинг қиссаси жадидчилик масаласида кўпдан бери мавжуд бир баҳсли фикрга аниқлик киритишга ёрдам беради. Маълумки, баъзи бир тадқиқотчилар кўп йиллар мобайнида жадидчилик ҳаракатини ўз олдига тор мақсадлар қўйган, таълим-тарбия ва мактаб соҳасини ислоҳ қилиш ғоялари доирасидан чиқа олмаган маърифатпарварлик ҳаракати сифатида таърифлаб келдилар. Шўро мафкураси бундай қарашларга таяниб бу ҳаракатни бирон-бир ижтимоий қимматга эга бўлмаган, халқ ҳаётидан узоқ турувчи, синфий кураш ғоясини тан олмаган, шунинг учун халқни зулмдан озод қилишнинг ҳақиқий инқилобий йўлини тарғиб қилмаганликда айблади. Ҳолбуки, жадидчилик ҳаракатини бундай камситиш унинг моҳиятини онгли равишда бузиб талқин қилишдан бошқа нарса эмас эди. Фитратнинг қиссаси жадидчилик ҳаракати том маънода ижтимоий характерга эга эканини кўрсатади. Жадидлар ҳаётнинг бир соҳасини эмас,

бутун ҳаётни, уни тебратиб турган ижтимоий тузумни ўзгартиришни, тубдан янгилашни мақсад қилиб қўйган эдилар. Фақат бу мақсадга жамият ҳаётини тубдан алғов-далғов қилиш билан эришмоқни улар рад қилганлар. Улар биродаркушлик йўлини, жамият бошига мислсиз фожиалар олиб келувчи қирғин-барот йўлини қабул қилган эмаслар. Жаидлар Ақлга таяниб иш юритишни маъқул кўрганлар. Шунинг учун улар илҳотлар йўлини, босиқлик билан амалга ошириладиган тадрижий ривожланиш йўлини танлаганлар. Тарих бу йўлнинг бирдан-бир тўғри йўл эканлигини исботлаб берди. Абдурауф Фитратнинг «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» асари олдинга сурган ғояларининг характерига кўра жаидлар ҳаракатини Урта Осиёдаги миллий-озодлик ҳаракати бўлган деб таърифлаш мумкин.

Тўртинчидан, «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» бадий жиҳатдан ҳам катта фазилатларга эга. У роман ёки қисса эмас, балки бадий публицистик асардир ва шундай асар сифатида жаҳон адабиётининг энг яхши анъаналарига амал қилиниб ёзилган. Асар бугун ҳам катта қизиқиш билан ўқилади ва китобхонга муайян эстетик завқ бағишлайди. Демак, у бугун ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Абдурауф Фитратнинг бу асари XX аср бошида янги ўзбек насрининг туғилиши ва ривожда ҳам катта роль ўйнайди. Чўлпондай улкан истеъдод эгаси бежиз Фитратни ўзининг устози деб айтган эмас.

Шундай қилиб, кўрамизки, Абдурауф Фитрат «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» туфайли XX аср бошидаёқ янги ўзбек адабиётининг йирик сиймолари қаторидан ўрин олган эди.

ЧИНОРЛАРДАН БИРИ...

1966 йил. Машъум Тошкент зилзиласидан кейин кўп ўтмай Гафур Гулом ҳаётдан кўз юмди. Сўнг Мақсуд Шайхзода бандаликни бажо келтирди. 1968 йилда Ойбек оламдан ўтди. Ушанда одамлар «адабиётимизнинг забардаст чинорлари қулади» дея фиғон чекиб, кўп озурда бўлишган эди... Таваллудига 88 йил тўладиган Абдулла Қаҳҳор ҳам ўша чинорларнинг бири эди. «Эди?» «Эдими?» Бугун-чи? Наҳотки, орадан ўттиз йил ўтар-ўтмас бу сифат ўзгариб қолган бўлса? Менимча, ўзгаргани йўқ. Чинор дегани бақувват бўлади, унча-мунча бўрон уни қўпоролмайди. Назаримда, Абдулла Қаҳҳор бугун ҳам адабиётимиз боғида чинордай кўкариб, яшнаб турибди. Бу гапимни маъқул кўрмайдиганлар ҳам топилса керак, албатта. Айниқса, қайта қуриш қозонида обжўш бўлиб, ошкоралик шаробидан эсирган, ўзини янгича тафаккур дулдулини жиловлаб олган моҳир чавандоз ўрнида кўраётган айрим одамлар «домласи тушмагур яна дийдиёсини бошляпти-ку! Қўйинг ўша коммунистик мафкура маддоҳларини!» деб бурун жи-йиришлари мумкин. Албатта, бу эътирозларга кўниб, Абдулла Қаҳҳор ҳақида таваллуд кунини муносабати билан мақола ёзмай қўя қолса ҳам бўларди. Бироқ гап фақат Абдулла Қаҳҳорда эмас-да!

Абдулла Қаҳҳор бировнинг мақтовига ҳам, ҳимоясига ҳам муҳтож эмас. Унинг асарларини ҳолислик билан синчиклаб ўқисангиз, адиб ўз-ўзига мухташам бир ҳайкал яратиб кетганига амин бўласиз. Эҳтимол, унинг шоҳсупаси чирик заминга қурилгани учун, бугун ҳайкал бироз қийшайиб қолгандай кўринар, лекин у ҳамон виқорли ва мағрур... Гап Қаҳҳорда эмас, бошқа нарсада. Гап яқин тарихимизга муносабатимиз ҳақи-

да. Шундай бўляптики, бугун баъзилар шўро замонини қоралаш баҳонасида кечаги 70-йиллик тарихни бутунлай рад этишяпти, унда йилт этган ёруғлик кўринмаяпти. Шу жумладан, уларнинг фикрича, ўзбек совет адабиёти ҳам расво адабиёт, социалистик тузумни мадҳ этишдан бошқага ярамаган адабиёт, ёзувчилар ҳам ҳукмрон мафкуранинг оқсоқоллари, партиянинг югурдаклари, уларни бугуннинг кемасидан аямай улоқтириб ташлаш керак!

Бундай мулоҳазаларда жон бордай кўринади. Чиндан ҳам замон ўзгарди, замон билан бирга ўзимиз ҳам ўзгардик. Чиндан ҳам шўролар замонида сизиниб келган қадриятларимиз, ардоқлаган эътиқодларимизнинг кўпи чиппакка чиқди. Айниқса, мустақилликка минг раҳмат — кўзимиздаги оғир пардаларни олиб ташлади, тафаккуримизни мустамлакачилик кишанларидан халос этди, эркинлик берди. Кечаги тарихни, кечаги эътиқодларни, кечаги одамларни, шу жумладан, ўзимизни ҳам қайта баҳолаш, қайта таҳлил қилиш бугунги куннинг энг муҳим вазифаси бўлиб турипти. Шўролар замонида холислик деярлик йўқолиб кетган эди, ҳамма нарсани ялтиратиб, пардозлаб кўрсатиш қонқонимизга сингиб кетганди. Бугун адабиётимиз ҳақидаги, ёзувчиларимиз тўғрисидаги ёлгон тасавурларга, сохта мақтовларга, ялтироқ пардозларга барҳам бермоғимиз, ҳамма нарсани холис таҳлил чиғириғидан ўтказмоғимиз керак. Аммо қайта баҳолаш зинҳор-базинҳор 70 йиллик тарихни рад этиш, унинг устидан қора тортиш деган маънони англамаслиги керак. Бурунни сассиқ деб кесиб ташлаб бўлмаганидек, яқин тарихимиз ҳар қанча қора ва кир бўлмасин, уни ахлат қути-сига улоқтириб юбориш мумкин эмас. Чунки бу 70 йил ичида мислсиз азоблар ва машаққатлар ичида халқ барпо этган не-не улуғ ишлар бор, зўр тўсиқлар — талофатлар ва ҳатто фожиаларга қарамай яратилган янги маданият, янги санъат ва адабиёт бор, энг оғир шароитларда ҳам ўзининг жуда юксак фазилатларини намоён қила олган, етук ва баркамол шахслар сифатида фаолият кўрсатган ажойиб одамларимиз бор! Уларни унутиш, уларга лоқайдлик билан муомала қилиш сира йўл қўйиб бўлмайдиган бир ҳол бўлур эди. Мен бу ўринда кечаги арбоблардан, шу жумладан, ёзувчилардан ҳам бугун ҳиндларнинг сигирларини ясашга, яъни уларни ҳар қандай танқиддан холи қилиб, фақат

оғиз кўпиртириб мақташга чақираётганим йўқ. Мен фақат шуни айтмоқчи бўляпманки, ким тўғрида фикр юритсак ҳам холис бўлайлик. Кечаги арбобларнинг қу-сурларини гапирганда хизматларини таъкидлашни ҳам унутмайлик, бир хулосага келишдан аввал дўппини олиб қўйиб роса ўйлаб кўрайлик. Чунки маънавий меросимизга, уни яратган аждодларимизга нисбатан адолат ва инсоф билан иш юритиш ҳамиша юксак фазилат бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлади.

Абдулла Қаҳҳор ўз даврининг одами бўлган. Яъни у яшаган даврдаги вазият, шароит, қарашлар, тартиблар ва қондалар унинг ижодида ҳам, шахсиятида ҳам муайян из қолдирган. Аммо кейинги йилларда унинг тўғрисида эълон қилинаётган айрим мақолаларни ўқисанг, шундай таассурот қоладикки, гўё кечаги адабиётимизнинг жаъмики кир ва қора томонлари фақат унинг ижодида мужассам бўлган. Социалистик тузумнинг маддоҳи ҳам—Абдулла Қаҳҳор, замонасозлик қилган ҳам—Абдулла Қаҳҳор, асарлари билан абдуллаеваларни тарбиялаб етиштирган ҳам Абдулла Қаҳҳор, одамларга, қаҳрамонларига меҳрсиз бўлган ҳам Абдулла Қаҳҳор, партияга югурдаклик қилиб, одамларни сохта ғоялар билан лақиллатган ҳам Абдулла Қаҳҳор! Унинг ўзини кўрмаган, гапларини эшитмаган, асарларини кам ўқиган ҳозирги одамлар бу гапларга лаққа ишонади. Ҳолбуки, аҳвол батамом бошқача бўлган. Ва, албатта, кейинги 30 йил ичида замон неча айланган бўлса-да, Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи ўзгаргани йўқ. Абдулла Қаҳҳор ҳамон ўша Абдулла Қаҳҳор! У жуда истеъдодли, донишманд ва ақлли одам эди. У ўз даврининг моҳиятини ҳам, адабиётнинг санъат сифатидаги табиатини ҳам анча-мунча одамдан чуқурроқ тушунган. У ижодда партиявий ёхуд мафкуравий талабларга бўйсунишга мажбур бўлган, лекин ҳеч қачон фақат шу талаблар доирасида қолиб кетмаган, жиндай бўлса-да, шу доирадан чиқишга, умуммиллат манфаатига ҳам хизмат қилишга уринган. Буни у баъзан хуфия, баъзан ошқора тарзда қилган. Шуни ҳисобга олиб унинг шахсиятига баҳо берадиган бўлсак, уни ўша кезлардаёқ истиқлол йўлида фаол курашган ўтюррак адиблардан бири деб аташ керак бўлади. У авжи турғунлик йилларида, ҳали оммавий қатағонлар бирозгина тусини ўзгартириб, аслида моҳиятини сақлаб турган бир шароитда халқни эркин бўлишга, мустақил фикрлашга, ҳар хил «Те-

мир қозиклар»дан нари кетишга чорлашдан кўрқмаган эди. Абдулла Қодирийга бағишланган йиғинда Абдулла Қаҳҳор Ўзбекистонда биринчи бўлиб унинг улуғ адиб эканини, миллий ифтихоримиз эканини баралла айтган ва бу ҳақиқатан тан олишдан чўчийдиганларни танқид қилиб, фил ҳақидаги чиройли рамзий ҳикояни айтиб берган эди: одамлар филни оёғидан темир қозикқа боғлаб қўйишипти — 200 йил давомида занжирлар занг босиб узилиб тушипти. Фил эса яна юз йил нари кетолмай, қозик теварагида айланаверипти. Адиб қиссадан ҳисса чиқариб, «биз нега давр қоқиб кетган темир қозик атрофидан йироқ кетолмаймиз» деб хитоб қилган эди. Бу хитоб одамларнинг юрагига чўғ ташлаган, чунки уларнинг кўпчилиги «Темир қозик» деган мафҳум замирида қандай маъно яшириниб ётганини яхши англаган эди.

Бошқа бир мисол. 1967 йил. Сентябрь ойининг сўлим оқшомларидан бири. Алишер Навоий номидаги театрнинг кўпни кўрган муҳташам зали. Адибнинг олти йиллик тўйи нишонланмоқда. Ҳайъатда партия ва ҳукумат раҳбарлари, атоқли арбоблар, адиблар ва санъаткорлар. Зални лиқ тўлдириб ўтирган одамлар Абдулла Қаҳҳорнинг нутқини кутишяпти. Ниҳоят, унга сўз берилди. У шошилмай битта-битта босиб минбарга чиқди, бафуржа кўзойнагини бурнига қўндирди, ёнидан қоғозини олиб, ёйиб текислади-да, ўзига жуда ярашадиган барқут овози билан нутқини бошлади. Нутқ жуда қисқа эди, лекин шу қисқа нутқ залда бўрон ясади. Кўп ўтмай бу бўрон залдан ташқарига чиқди, шаҳарга, вилоятга, республикага ёйилди. Ушанда адиб нима деган эдики, бу гаплар ҳаммани бу қадар ларзага солган эди? «Мен партиянинг солдати эмас, онгли аъзосиман!» Бу гап залда бомбадай портлади. Қизиғи шундаки, унинг Тошкентнинг қоқ ўртасида туриб кечаси айтган гапи ярим соатда Москвага — Марказий Комитетга ва бошқа тегишли ташкилотларга етган эди. Уша пайтда партия аъзоси юқоридан айтилган ҳар қандай буйруқни солдатдай сўзсиз бажармоғи керак эди. Унинг ўйлаб ўтиришга ҳаққи йўқ эди. Партия раҳбарлари шуни дастак қилиб, «партия солдатлари»нинг қўли билан не-не жиноятларни қилмадилар, неча миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритмадилар, Қизиқ, ўша кезларда ва ундан кейин ҳам бутун Совет

Иттифоқида бошқа биронта ёзувчи буйруқни сўзсиз бажарадиган итоаткор солдат бўлиш ғоясига қарши лом-мим дегани йўқ. Абдулла Қаҳҳор ўша нутқда, аслида инсон эркини, инсон ақлини ҳимоя қилиб ҳайқирган, инсон устидан зўравонлик қилишга қарши норозилик билдирган эди. Шунинг учун ҳам адиб шу сўзларни айтиши биланоқ раҳбарларнинг ранги бўзарди, қовоқ-тумшуғи осилди, кўзларида ғазаб чақнади. Абдулла Қаҳҳор бу нутқидан кейин умрининг охиригача ва вафотидан кейин ҳам анчагача таъна-дашномлардан қутилмади.

Абдулла Қаҳҳор фаолиятидан бундай мисолларни кўплаб келтирса бўлади. Уларнинг ҳар қайсиси бугун эскиргани йўқ. Улар халқнинг онгини тарбиялашда, унинг юрагида эркинлик ва мустақиллик иштиёқларини уйғотишда катта роль ўйнаган. Шунинг учун Қаҳҳор фаолиятининг бу қирралари бугунги кунларимизга ҳамоҳанг дейиш мумкин. Умуман, тоталитар тузум шароитида шундай «куфрона» гапларни тап тортмай айтган одамнинг жасоратига тан бермай илож йўқ. Абдулла Қаҳҳор қирқ йил ижод қилди, лекин шу қирқ йил мобайнида у жуда камдан-кам рўшнолик кўрди. Аксинча, унинг ёзганларининг ҳаммаси ҳукмрон мафкура дарғаларига маъқул бўлган эмас. Улар муттасил танқид қилинган, қораланган, саҳнадан олиб ташланган, сиёсий айблар қўйилиб таъқиқланган. Унинг биринчи романи «Сароб»ни миллатчиликка хайрхоҳлик билан ёзилган асар» сифатида урдилар. 30-йиллардаги ҳикоялар «социалистик реализмдан узоқ, ижобий қаҳрамонлар бўш кўрсатилган» деб қораланди. «Кўшчинор» романи қишлоқдаги синфий курашни кўрсатмагани учун «ғоявий зарарли асар» деб эълон қилинди. Ҳатто «Шоҳи сўзана», «Синчалак» каби асарларидан ҳам кир қидирилди. «Тобутдан товуш» асари ҳам «совет воқелигини бузиб кўрсатган, социалистик жамиятни қоралаб ёзилган асар» сифатида саҳнадан олиб ташланди. Фақат бадий асарлари эмас, унинг публицистикаси ҳам «партиявий танқид»дан бенасиб қолган эмас. Масалан, шапалоқдеккина «Ҳуснбузар» деган мақола расмий доираларни шунақа ғазабга келтирдик, қўяверасиз. Адиб бу мақола учун ҳам анча вақтгача маломат тошларидан қутулолмай юрди. Ажабланидиган жойи шундаки, бунақа маломатлардан у бугун ҳам қутулгани йўқ. Фақат авваллари Абдулла Қаҳ-

ҳорни асарлари билан социалистик жамият манфаатларига яхши хизмат қилмаганликда, партиявий принципдан чекинишда совет воқелигини бузиб кўрсатишда айблаган бўлсалар бугунги кунда худди шу асарлари учун социализмнинг маддоҳи бўлганида, партияга югурдаклик қилишда, коммунистик мафкурага хизмат қилишда айбламоқдалар. Тақдирнинг ўйини шунақа қизиқ бўлар экан-да!

Аммо бунақа айб қўйишдан аввал ҳар томонни пухта ўйлаб иш юритган маъқул. Мен бу ўринда биргина «Синчалак» мисолида айрим мулоҳазаларни ўртага ташламоқчиман. Чиндан ҳам «Синчалак», биринчи қарашда, ўта юксак «ғоявий» асардек кўринади. Лекин, назаримда унинг бундай кўринишига ёзувчи эмас, биз — танқидчилар кўпроқ айбдормиз. Қисса майдонга келгандан кейин унинг тўғрисида юзлаб мақолалар ёзилди. Шу жумладан, мен ҳам бу қисса ҳақида бир неча марта ёзган эдим. Буларнинг ҳаммасида «Синчалак» социалистик реализмнинг энг ёрқин намунаси деб эълон қилинган, ундаги қаҳрамонлар чиннакам коммунистлар, давримизнинг ижобий қаҳрамонлари деб талқин қилинган эди. Бундай яқдилликнинг сабаби шунда эдики, биз танқидчилар вульгар социологизм касалига қаттиқ чалинган эдик ва адабиётнинг моҳиятини ҳам, қаҳрамонлар образларини ҳам социологизм қаричи билан ўлчар эдик. Шунинг учун кўпинча мақолаларимизда асарнинг реал мазмуни бир ёқда қолиб кетиб, унинг қулоғидан тортиб социалистик реализмга ёпиштираверар эдик. Яқинда «Синчалак»ни қайта ўқиб чиқдим ва бир нарсага ҳайрон қолдим — Абдулла Қаҳҳор 1959 йилдаёқ «Бўстон» кўлхози ва унинг атоқли раиси Арслонбек Қаландаров тимсолида тоталитар тузумнинг моделини ифодалаган экан-ку! Энг муҳими — бу тузумнинг ичдан чириганини, чуқур таназзул ҳолини кечираётганини кўрсатган экан. Бу таназзул иқтисодий характерга эмас, ижтимоий-психологик характерга эгаллиги ҳам очилган. Ҳар ҳолда, «Синчалак»ни янги кўз билан ўқилса, унда колхоз тузумининг ички емирилиши тасвирланганига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Саида образига келсак, нима дейиш мумкин? Менимча, Саида ҳам жуда пухта ўйланган, атайин қиссага киритилган, қиссанинг бош ғоясини ўтқазнишга, унинг кескинлигини юмшатишга хизмат қиладиган образ. Чиндан-да Саида образида ҳаётийликка хилоф бир жиҳат

бор — ўша йиллар шароитида бунақа қиз Қаландаров-дек одамга рўпара келиб қолса, албатта, соғ қолмаган бўларди. Қаландаров уни икки ямлаб бир ютарди, хоҳлаган кўйига солиб ўйнатарди, айтган йўлига юрмаса, «қонуний» тарзда қаматиб юбориши ҳам мумкин эди. Абдулла Қаҳҳор реал ҳаётини вазиятни бидмаганми? Менимча, билган ва билиб туриб, асарга Саидани киритган. Бундан мақсад битта бўлган — Саида образида қишлоқда партиянинг раҳбарлик родини «кўрсатиш» орқали тоталитар тузумни фош қилиш ғоясини ўтказиб олмоқчи бўлган. Ахир, «Синчалак» Саидасиз бўлса, унда ёлғиз Қаландаров фаолияти кўрсатилган бўлса, ўша кезларда бундай асарнинг босиб чиқарилишини тасаввур ҳам қилиб бўлмасди.

«Сароб»нинг замонасозлиги, миллатчиликни «фош қилувчи» асар экани ҳақида кўп гапирилади. Лекин чуқурроқ ўйлаб қаралса, романда миллатчиликни фош қилиш руҳи унча сезилмайди. 30-йилларда романи қораланган ёзувчи ҳақида мунаққидлар «адиб Саидага хайрихоҳлик билан қалам тебратади» деб бежиз айтишган эмас. Табиийки, мен бул мулоҳазаларни узил-кесил хулосалар тарзида айтаётганим йўқ, фақат бир нарсага ишора қилипман, кечаги асарларни баҳолашдан олдин бугунги кўз билан янгидан ўқиб чиқиш керак.

Абдулла Қаҳҳор баркамол адибгина эмас, баркамол инсон ҳам эди. Унинг қалби яқинларига, дўстларига нисбатан адоқсиз меҳрга, муҳаббатга тўла эди. Фақат адиб бу меҳрини кўкрагига уриб, ҳайқириб эълон қилмас, шiorларга солиб айтмас, ҳаммани бир-бирини севишга чақирадиган хитоблар айтмас эди, аммо кундалик фаолиятида муайян ишларида унинг меҳри муттасил намоён бўлиб турарди. Миқоллар келтирайми? Марҳамат. Абдулла Қаҳҳор кўп йиллар мобайнида Қибриёхоним билан бирга Жуковский кўчасидаги икки хоналик торгина уйда истиқомат қилган. Ниҳоят, ёзувчиларга бир неча хонадан иборат ҳовлилик участка қурилган-у, шунинг биттаси Абдулла Қаҳҳорга берилган. Абдулла Қаҳҳор эса... уни Маъруф Ҳаким деган ёзувчига берган, чунки унинг болалари кўпроқ, аҳволи жуда ночор экан.

Хўжандда Аширмат деган шоир яшарди. У бетоб бўлиб: кундан-кун оғирлашаверади. Шунда Абдулла Қаҳҳорни кўриб, у билан видолашмоқчи эканини одамлардан айтириб юборади. Албатта, у пайтларда бен-

зин анча арзон бўлган, лекин Хўжанд ҳазилакам йўлда эмас. Бориб-келиш учун камидан икки кун керак. Абдулла Қаҳҳор ҳеч нарсага қарамай, ҳамма ишини йиғиштириб йўлга отланади ва оғир ётган одамнинг кўнглини кўтариб қайтади.

Унинг меҳрибонлигини ёш ижодкорларга муносабатидан ҳам аниқ кўриш мумкин. Шукур Холмирзаев, Улмас Умарбеков, Учқун Назаров, Уткир Ҳошимов каби ёш ёзувчиларнинг ҳаммаси Абдулла Қаҳҳорнинг қаноти остида эди. Уша кезларда Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов дадил қадамлар билан адабиётга қадам қўяётганда, кимдир уларнинг жиловидан тортиб, қанотини қайилтириб қўймоқчи бўлди. Бу икки ёш ноҳақ «партиявий» танқид бўрони остида қолди. Шунда адиб бу икки ёшнинг шеърларидан ҳикоялари учун эпиграф олди. Бундай жўмардлик ёшларни ҳаяжонлантирмай қўймаган. Адибнинг қалби ҳаётда шунчалар меҳр-муҳаббатга тўла экан, бу меҳр асарларига қўчиб ўтмадими? Яқинда бир мунаққид «Ўғри» ҳикоясини таҳлил қилиб, ҳикоя меҳрсиз ёзилган, китобхон Қобилбобога ачинмади, деган маънода гапирипти ва буни адибнинг коммунистик мафкура, ғоя таъсирида бўлгани билан изоҳланди. Менимча, ҳикояда меҳр йўқ деган гапга қўшилиб бўлмайди, фақат бу меҳр яланғоч айтилмайди, ҳикоя тўқимасига сингдириб юборилади. Қобилбобога ачиниш-ачинмаслик ҳар кимнинг ўзига боғлиқ — дийдаси қаттиқ одамга бу шўринг қурғур ночор қариянинг аламли тақдири таъсир қилмаслиги мумкин. Лекин мен ҳикояни ўқиганда кўзлари жикқа ёшга тўлган ўнлаб одамларни кўрганман.

Бугун бу улуғ инсон ва улуғ адибнинг таваллуд кунлари унинг хотирасини ёдлаб ўтириб, бир нарсани ўйлаб кетдим: ҳар қалай, нима учун унинг тўғрисида босиқлик ва холислик билан ёзиш ўрнига хом-хатала гапларни айтяпмиз. Унинг ҳақида бунақа гапларни янги тафаккур меваси сифатида тақдим этияпмиз. Менимча, бу янги тафаккур эмас, аксинча, эски тафаккурнинг тал-васаларидан ўзга нарса эмас. Гап шундаки, социалистик тузум ҳаммамизни ҳам мантиқ қонуниятлари асосида эмас, муайян қолиплар асосида фикрлашга ўргатиб қўйган эди. Биз ҳамма нарсага синфийлик нуқтаи назаридан қарар эдик. Синфийлик эса фақат икки та рангни — оқу қорани, яхши-ю ёмонни тан оларди. Қимки биз билан бўлмаса, у бизнинг душманамиз. Бу-

гун ҳам шу, рангпарастлик ҳақиқатни тугал кўришимизга халақит бермаяптимикин? Ёки Герострат шуҳратига эришиш иштиёқи ғолиб келиб кетадими?

Бугун Абдулла Қаҳҳор хотирасини ёд этиб, руҳини шод этар эканмиз — бир ҳақиқатни унутмайлик — у адабиётимизнинг қудратли, забардаст чинорларидан бири эди. Бу чинорнинг қуюқ соясидан баҳраманд бўлайлик.

ЎТКИР ҲОШИМОВ

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, республика давлат мукофотининг соҳиби Ўткир Ҳошимов 60-йилларда адабиётга кириб келган авлоднинг вакилидир. У кўплаб ҳикоялар, қиссалар, романлар яратди. Мазмунан теран ва гўзал бадий шаклга эга бўлган бу асарларнинг кўпчилиги ёшлар ўртасида ҳам, катталар ўртасида ҳам севилиб ўқилади. Ўткир Ҳошимов ўзига хос, бетакрор публицист сифатида ҳам машҳур. Ҳаётимизнинг долзарб масалаларига бағишланган, ҳаминша юрак қаъридан қайнаб чиққан, китобхонни ўйлашга ундайдиган мақолалар ижтимоий-маданий ҳаётимизда сезиларли воқеа бўлди ва маънавиятимизни бойитди. Хуллас, бугунги ўзбек прозасини Ўткир Ҳошимов ижодисиз тасаввур қилиб бўлмайди. У адабиётда аллақачон ўз ўрнини эгаллаган адиб.

* * *

Ўткир Ҳошимов 1941 йилнинг 5 август куни Тошкентнинг Дўмбираобод деган жойида туғилди. Унинг бобо-сию бобокалонлари зиёли, ўқимишли бўлишган, савдосотиқ билан шуғулланишган, баъзилари дуруст-дуруст ҳунарларнинг эгаси бўлишган. Жумладан, Ўткирнинг аجدодларидан баъзилари Бешёғочдаги Абулқосим мадрасасини қуришда қатнашган. Бу мадрасада Тошкентнинг бир қатор атоқли одамлари қаторида буюк адибимиз Абдулла Қодирий ҳам ўқиган.

Ўткирнинг отаси Атаулла Ҳошимов оддий ишчи бўлган — у умрининг кўп қисмини Тошкент тўқимачилик комбинатида ишлаб ўтказган. «Отам эскича алифбодаги китобларни ҳам, замонавий газеталарни ҳам муттасил ўқиб борар, камгап, ҳийла тажанг, аммо ниҳоят-

да ҳақпараст одам эди... Бирон ноҳақликни кўрса, лов этиб ёниб кетар, «падарингга лаънат», «кўрсатиб қўйиш керак», «Правда»га ёзиш керак», «Секага чиқиш керак» деб шовқин кўтарарди. Отасидаги стихияли ҳақпарастлик кейинчалик фарзандига ўтган бўлса, асарларидаги жиғибийронлик ҳақсизликни ёниб қоралаш, адолатни ҳимоя қилиш шу отамерос ҳақпарастликнинг оқибати бўлса не ажаб?

Ўткир Ҳошимов «Машаққатли сафар» деган таржимаи ҳолида отаси билан боғлиқ бўлган яна бир муҳим ва ибратли ҳолни таъкидлайди: «Отамдан қаттиқ ҳайқар эдик. Отам бирон марта ҳам бир тарсаки урган эмас. Отамни қаттиқ иззат қилишни онам ўргатган. «Ҳозир аданг келадила, уйни супуриб қўй», «Адангни жаҳллари ёмон, тинч ўтиринглар», «Адангни кетмонига тегма», «Адангни соатига қўл тегизма...» Билмадим, ҳозирги замонавий оилаларга бу ҳолат феодализм бўлиб туюлар, аммо бизнинг оиламизда ота шахсига сиғиниш фарзандларга зиён келтирганини эслай олмайман».

Бўлғувси адибнинг онаси уй бекаси эди. Ҳакима Ҳошимова мадраса кўрмаган бўлса ҳам, ғоятда зеҳни ўткир, жуда хушфёъл аёл бўлган. «Онам эса отамнинг аксича ниҳоятда ювош, жуда меҳрибон эди. Қўшнинг мушуги туғса ҳам жони оғригандир деб ачинар, кўчада бирон бола йиғлаб ўтирган бўлса, албатта, тепасига бориб бошини силар, бирон сабаб билан биз — болаларни қарғаса, ўзи ҳам йиғлаб юборар, ўша заҳоти кўнглимизни олишга ҳаракат қиларди. У ниҳоятда фариштали, диёнатли аёл бўлгани учун маҳалла-кўйда уни ёшу қари барабар ҳурмат қиларди. Одамлар ўртасида бу ажойиб инсон «Пошша ойи» деган ном билан шуҳрат топганди.

Ўткир маҳалладаги ҳашар йўли билан қурилган бир қаватли мактабда ўқиган. У мактабга борганида уруш тугаганига бор-йўғи уч йил бўлган, мамлакат оғир жароҳатларини ҳали даволаб улгурмаган эди. Қийим-кечакнинг тайини йўқ, қорин бир кун тўқ бўлса, бир кун чалақурсоқ. Болалар ўқиш билан бир қаторда рўзғор тебратишга мажбур. Шунинг учун Ўткир ҳам ҳар кун бўлмаса ҳам, кун ора тикроқ болалар билан бирга эшак миниб, олис Бешёғоч бозорига қатнайди, узумми, нокми, олмами, сотиб, рўзғорга зарур нарсаларни харид қилади. Лекин бу қийинчиликлар Ўткирнинг ҳаф-

сала билан ўқишига халақит бермайди. 5-синфда ўқиб юрган кезларида у адабиётга қизиқа бошлайди, шеърлар машқ қилади, ҳикоялар қоралайди. Йиллар ўтган сари ёзувчи бўлиш иштиёқи унинг асосий орзусига айланади. Мактабни олтин медал билан битирган Ўткир «ёзувчи тайёрлайдиган» ўқув юртини излай-излай Тошкент дорилфунунининг филология факультетидан, тўғрироғи — унинг журналистика бўлимидан топади. Бу ерни у 1964 йилда битириб чиқади. Аммо унинг меҳнат фаолияти анча аввал бошланган эди. Аввал у бир газетада курьер вазифасида ишлайди. Кейин корректорга ёрдамчилик қилади, ундан адабий ходимликка кўтарилади. Фақат 1966 йилга келибгина Ўткир айлана-айлана ўз қозигини топади — уни «Тошкент оқшоми» газетасида адабиёт бўлимининг бошлиғи этиб тайинлашгандан сўнг, у бу лавозимда роса ўн олти йил меҳнат қилди. Кейин эса Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида бош муҳаррир муовини бўлди. 1985 йилдан ҳозирга қадар «Шарқ юлдузи» журналининг бош муҳаррири.

* * *

Ўткир Ҳошимовнинг «Пўлат чавандоз» деб аталган биринчи китобчаси 1962 йилда босмадан чиқди. Лекин шундай бўлса-да, унинг ижоди бошланган йилни 1963 йил деб белгиласа хато бўлмайди. Шу йили «Шарқ юлдузи» журналида Ўткирнинг «Чўл ҳавоси» деган жажжигина қиссаси босилди-ю, Ўткир китобхонлар орасида машҳур бўлиб кетди. Қисса танқидчилар эътиборини ҳам, тажрибали ёзувчилар диққатини ҳам жалб қилди. Жумладан, атоқли ёзувчи Абдулла Қаҳҳор ёш муаллифга шундай мактуб йўллади: .

«Ўткир!

«Чўл ҳавоси»ни ўқиб суюниб кетдим. Бирдан лов этиб аланга билан бошланган ижоднинг келажаги порлоқ бўлади, қисса жуда соф, самимий, илиқ, табиий, роҳат билан ўқилади.

Қиссанинг хат шаклида бўлиши кўп жойларда ритми бузади, сизин чеклаб қўяди. Ҳикоя биринчи шахсда олиб борилса ҳам шундай бўлар эди. Буни ўйланг, ҳисобга олинг.

Шу аланга ҳеч қачон пасаймасин, ижодингиз ҳеч қачон тугамасин!

Ҳурмат билан Абдулла Қаҳҳор».

«Чўл ҳавоси» ёшлар ҳаётига бағишланган бўлиб, унда илк муҳаббат, тотли висол онлари, дастлабки изтироблар ҳақида ҳикоя қилинган эди. Биринчи муваффақият ёзувчини илҳомлантириб юборди — у жўшиб, тўлқинланиб ижод қила бошлади. Ўткир Ҳошимов ҳозирга қадар ўттиздан ортиқ катта-кичик насрий асарлар яратди. Муҳими шундаки, бу асарларнинг ҳар бирида изланиш муҳри бор. У ўз услубини такомиллаштириш, ўз фазилатларини янада баркамол этиш учун тинмай ишлайди. Айниқса, унинг йирик қиссалари ва романлари Ўткирнинг реализм сирларини пухта эгаллашида муҳим пиллапоялар бўлди. Китобхонлар Ўткир асарларини қидириб ўқийдиган бўлиб қолишди.

Ўткир Ҳошимов асарларини жозибадор қилган, уларга ўзига хос бадий тароват бахш этган икки муҳим хусусият бор. Буларнинг бири шуки, Ўткир бадий асарни енгил ташвиқот винтчасига, жўн тарғибот қуролига айлантirmайди, шу куннинг долзарб масалалари ҳақида бадийлашган шиорлар ва хитоблар айтиш йўлидан бормайди, балки асарларининг кўпчилигида бирон муҳим умумбашарий муаммони ўртага ташлашга интилади. Унинг асарларида унутилиб кетган ёки унутилаёзган инсоний қадриятлар етакчи ўрин тутади. Муаллиф кўпинча инсон ҳаётининг ўзак масалаларини қўйиб, ҳар бир фикрловчи одамни ташвишга солмай қўймайдиган «малъун саволлар»га жавоб излайди. Иккинчидан эса, шу муаммоларнинг ҳаммаси, энг мураккаб саволларга жавоб излаш кишини ҳаяжонга солувчи юксак бадий шаклларда амалга оширилади. Ҳаётдан олинган, бизга таниш, ўзимиз теварак-атрофимизда тез-тез учраб турадиган одамларнинг тақдирида ифодаланади. Энг муҳими эса — бу одамлар яланғоч ғоялар тажассуми эмас, ўз қиёфасига, шаклу шамойилига эга бўлган, жозибаси кучли шахслар тарзида намоён бўлади. Социалистик реализмнинг темир қонунлари асосида яратилган ҳиссиз, кишини ўзига жалб қилолмайдиган, қуруқ схемадан нарига ўтмайдиган «қаҳрамонлар» кўпайиб кетган бир шароитда Ўткир асарларидаги ҳаётий характер эгалари, албатта, китобхонга манзур бўларди.

Ўткир Ҳошимовнинг «Гунафша», «Шамол эсаверди», «Одамлар нима деркин?», «Қалбингга қулоқ сол» каби қиссалари ижодининг илк босқичида яратилган бўлиб, ёшлар ҳаётига бағишланган. Уларнинг қаҳра-

монлари — мактаб ўқувчилари, талабалар, аспирантлар, ёш домлалар. Улар эндигина ҳаётда мустақил қадм қўя бошлаган авлод вакиллари. Улар севадилар, севгида мақсадларига етадилар ҳам, адашадилар ҳам. Шафқатсиз ҳаёт уларни илк қадамлариданоқ машаққатли синовларга рўпара қилади. Баъзилари имтиҳон қозонларида қайнаб пишиб чиқадилар, баъзилари эса бошларига ёпирилган бало тошларига бардош қилолмай, фожиага йўлиқадилар. «Қалбингга қулоқ сол» қиссасининг қаҳрамони Чарос — талаба. Ёш. Табиийки, унинг қалбида илк муҳаббат уруғлари уна' бошлайди. У Ёдгор деган талабани севиб қолади. Аммо маълум бўладики, Ёдгор аввал уйланган экан, олти ой турмуш қуриб ажрашган экан. Буни Чарос катта бир фожиадай қабул қилади. Фақат кетма-кет синовларга дуч келганидан кейингина Чарос Ёдгорнинг чин инсон эканига, юксак маънавий фазилатлар эгаси эканига амин бўлади ва уни севиб тўғри қилганига ишонади. Бироқ энди унинг ҳаётига онаси Василя Назаровна аралашади. Асардаги энг салмоқли гап шу аёл образида мужассам топган. Мактабда илмий бўлим мудирини бўлиб ишлайдиган бу аёл қизини жонидан яхши кўради, астойдил унинг бахтли бўлишини истайди, аммо унинг қалби кўр, у бошқаларнинг юрагини нозик ҳис қилолмайди. Чарос, албатта, онанинг измида бўлмоғи керак, ҳар бир қадамини унинг раъйига қараб босмоғи шарт. Василя Назаровна фақат Чаросга нисбатан эмас, мактабдаги ўқувчиларга нисбатан ҳам шундай муомала қилади. У тўққизинчи синфда ўқийдиган Дилфузанинг севгилисига ёзган хатини тортиб олиб, унга «тарбия бера бошлайди». Қизнинг нозик қалби бундай дағалликка, қўпол муомалага, ҳақоратга чидаёлмайди ва ўз жонига қасд қилади. Худди шундай воқеа Ёдгорнинг ҳам бошига тушади. Институтдаги «хушёр» раҳбарлар уни хотинини қўйиб, бошқа бир ёш қизнинг бошини айлантиришда айблашади ва Ёдгорнинг «ахлоқий бузуқлиги»ни бўйнига қўйиб, институтдан ҳайдамоқчи бўлишади. Афсуски, бундай ходимлар ҳаётда тез-тез учраб туради. Бу — инсонни қадрламаслик, унинг шахсиятини, ҳақ-ҳуқуқларини менсимаслик оқибатидир. Яқин ўтмишимиздаги жамиятнинг отини «ривожланган социализм» деб атаган бўлсак-да, аслида ашаддий феодал психологияси устиворлик қилган жамият эди. Унда инсон эрки учун ўрин йўқ эди, инсон хоҳишлари

қадрланмасди, унинг дахлсиз бир дунёси бўлиши мумкинлиги, у чиннидек покиза ва мўрт эканини, унга дағал ва кир қўллар билан дахл қилиб бўлмаслигини хаёлимизга ҳам келтирмас эдик. Ҳар бир инсон катта бир қиссада инсон эрки, уни эъозлаш зарурияти, меҳр-Васила Назаровна, Чарос, Ёдгор, Азиза, Дилфуза, Искандаровлар ўртасида рўй берган оддий бир воқеа тимсолида муаллиф инсонни ҳурмат қилиш, севиш, уни авайлаш сабоқларини ўргатади. Шунинг учун бу кичик қисса теран гуманистик пафосга эга дейиш мумкин. Муҳими шундаки, қисса қаҳрамонлари бизни лоқайд қолдирмайди, биз қалбимизда Чаросга ҳам, Дилфузага ҳам хайрихоҳлик туйғуларини ҳис этамиз. Ҳатто Васи́ла Назаровна ҳам шунчаки қора бўёқлар билан чизилган образ эмас. У ҳам инсон, унинг ҳам ҳаёт йўли машаққатли кечган, у ҳам муҳаббатда адашган. Аммо ундаги бағритошлик, меҳрсизлик — ижтимоий тарбиянинг маҳсули. Тузум унинг дийдасини қаттиқ қилиб қўйган, бошқаларга ҳамдардлик бахтидан маҳрум этган. Шундай қилиб, муаллиф нисбатан кичик бир қиссада инсон эрки, уни эъозлаш зарурияти, меҳр-шафқат каби ғоят муҳим инсоний муаммоларни кўтарган.

Ўткир услубига хос бу фазилат қиссадан қиссага кучайиб борди. Масалан, унинг «Баҳор қайтмайди» қиссасининг ўз вақтида катта шўҳрат қозонгани, унинг асосида яратилган видеофильм ҳам тилларга тушганининг бонси шундан. Бу қисса ҳам биринчи қараганда жўн кўринадиган, турмушда тез-тез учраб турадиган воқеа асосига қурилган бўлса-да, жуда муҳим масалага — ҳар қандай инсон ҳаётида тақдирини белгиловчи аҳамият касб этиши мумкин бўлган муаммога бағишланган. Уч-тўрт одамнинг ўзаро муносабатини, уларнинг силсиласидан ташкил топадиган тақдирларни таҳлил қилиб, ёзувчи яна умумбашарий қадриятлар ҳақида мулоҳаза юритади, китобхонни ҳам ахлоқий-маънавий муаммолар ҳақида ўйлашга ундайди. Албатта, «Баҳор қайтмайди» қиссаси ҳақида, айниқса, унинг бадий қиммати тўғрисида муайян баҳс юритиш мумкин. Жумладан, қиссанинг тугалланмаси айрим китобхонларга маъқул келмаслиги мумкин. Қисса охирида Алимардоннинг ҳалок бўлиши шартмиди? Адиб «яхшилик, албатта, тақдирланади, ёмонлик, албатта, жазоланади» деган ақидага амал қилмаяптими? Ахир, ҳаётда Али-

мардондек одамлар ҳамма вақт ҳам виждон азобиға тушавермайди. Уларнинг ўз жонига қасд қилиши бундан ҳам камроқ рўй беради. Лекин бу мулоҳазалар шунчаки мулоҳазалар, холос. Асарни қандай тугатиш тўлалигича муаллифнинг ихтиёрида. Иккинчидан, Алимардон, мабодо, ҳалокатга учрамай, соғ қолганида ҳам, асарнинг умумий қимматига путур етмаган бўларди. Хуллас, гап-финалда эмас, балки қисса қаҳрамонларининг кўз ўнгимизда содир бўладиган муносабатларида, шу муносабатлар замиридаги ҳаёт ҳақиқатида. Гап шундаки, табиат Алимардонга бебаҳо неъмат ато этган. У катта истеъдод эгаси. У истеъдодини ишга солиб, миллионлаб одамларнинг кўнглини овлаши, уларга завқ-шавқ улашиши мумкин. Алимардон бундай қилмади. У ўз истеъдодига ҳам, ўзининг тақдирига ҳам, садоқатли дўсти Анварнинг, сеvimли рафиқаси Муқаддамнинг, жондан ортиқ кўрган ўғли Шавкатжоннинг тақдирига ҳам беписанд қарайди. Негаки, у болалигидан фақат ўзини ўйлайдиган, фақат ўз жонининг ҳузурини кўзлайдиган бўлиб ўсган. Кейин эса шуҳрат унинг бошини айлантириб қўйган. У истеъдодини чакана пуллаш йўлига киради, ўз устида ишламайди, изланмайди, ўзини ҳаммадан юқори қўяди. Анвар унинг кўзига бўш-баёв, ландавур кўринади. Муқаддамга уйлангач, уни хўрлай бошлайди, ўзига ўзи маҳлиё бўлиб, томошабинларни, мухлисларини ҳам менсимай қўяди. Ўттиқодсизлик, масъулиятсизлик, ўткинчи майлларга берилиш, умуминсоний қадриятларни менсимаслик Алимардонни фожиага олиб келади. Қиссанинг таъсир кучини таъминлайдиган омил шундаки, муаллиф бошқа образлар каби бош қаҳрамон Алимардонни ҳам турфа хил ранглар билан тасвирлайди. У ҳаётида қанча адашмасин, хатолари туфайли яқинлари бошига қанча кулфат келтирмасин, бари бир инсон. Асар давомида бирор саҳифада биз Алимардоннинг хатти-ҳаракатларида сунъийлик кўрмаймиз, ҳаёт мантиғига зид келувчи сифатларга рўпара келиб ранжимаймиз. Алимардон хатолари кўпайиб, боши берк кўчага киргани сайин, ундан халос бўлишни ҳам ўйлайди. Ҳар қандай нормал одамда бўлагидек, ўз-ўзини таҳлил қилиш, ўз қилмишларини сарҳисоб қилиш Алимардонни ҳам ўзлигида инсонни қидиришга мажбур этади. Бу эса ундаги виждоннинг уйғониши эди. Тўғри, бу уйғониш ҳаддан ташқари кечиккани учун унинг бошига тушган фожиа-

нинг олдини ололмайди. Лекин бу қаҳрамонга муайян жозоба бахш этадики, унга ишончимизни мустаҳкамлайди. Ҳар ҳолда, китобхон Алимардондан нафратланишдан кўра унга ачинади, унга раҳми келади, шундай истеъдод эгасининг ўткинчи ҳавасларга қурбон бўлиб кетганига, у билан бирга Анвар ва Муқаддамларнинг ҳам турмуш зарбаларига дучор бўлганига афсусланади. Қиссанинг қимматли томони ҳам шунда. Худди шу таассуф туйғуси китобхон қалбини юмшатади, ундаги одамийлик сифатларини кучайтиради ва унга қимматли маънавий сабоқ бўлади.

* * *

Ўткир Ҳошимов бошқа адиблар сингари ҳикоя ва қиссалар ёзиб, қаламини анча қайраб олгач, йирик эпик шаклга — роман жанрига мурожаат қилди. 1977 йилда унинг биринчи романи «Нур борки, соя бор» босилиб чиқди. Аммо ёш адибни романга мурожаат қилишга ундаган сабаб — бу жанрда кучини синаб кўриш иштиёқигина эмас эди. Бунинг бошқа анча чуқур ижтимоий илдизлари бор эди — ҳаётнинг ўзида ўша кезларда шундай романларга эҳтиёж катта эди. Гап шундаки, 70-йилларнинг бошларидаёқ турғунлик даврининг иллатлари «мана мен» деб кўрина бошлади. Албатта, фармонбардор маъмурий тизим борган сари чок-чокидан сўкилиб бораётган иқтисодиётни ҳали бир амаллаб эп-лаб турарди, лекин ижтимоий иллатлар тобора чуқурлашиб бормоқда эди. Жамиятда порахўрлик авж олди, одамлар ўз ишини бажариш ўрнига тамагирлик йўлига ўта бошладилар, савдо тизими халққа эмас, айрим шахсларнинг бойишига хизмат қила бошлади, пахта яккаҳокимлигининг даҳшати рўйи рост намоён бўла бошлади, қишлоқ аҳолиси ақл бовар қилмайдиган даражада қашшоқлашди, ҳар хил заҳарли моддаларни меъёрсиз ишлатиш оқибатида экология фожиали аҳволга тушди, мактаб ўқувчилари ва аёллар аёвсиз эксплуатация қилинди, ёлғончилик, мақтанчоқлик, ҳамма нарсани ялтиратиш, пардозлаб кўрсатиш расм бўлди, бунинг натижасида имон сусайди, диёнатдан путур кетди, эътиқод занфлашди. Жамиятда маънавий чириш белгилари аён кўрина бошлади. Хуллас, аҳвол шу даражага бориб етдики, виждонли ёзувчи ҳар хил тақиқлар ва тўсиқларга қарамай, йирикроқ асарда халқ

дилида тўпланиб қолган дардни баралла айтмаслиги мумкин эмасди. Шундай бўлди ҳам. Худди шу йилларда теран ижтимоий мазмун билан суғорилган, чинакам жасорат билан ёзилган, ҳаётни том маънода ҳаққоний ёритган анчагина асарлар пайдо бўлди.

Уткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романи шундай шароитда майдонга келди. Албатта, адибнинг биринчи романи муайян қусурлардан холи эмас. Масалан, роман композицияси етарли даражада пухта эмас. Жумладан, бош қаҳрамоннинг Помирга саёҳати чуқур лиризм билан суғорилган ҳолда анча нафис тасвирланган бўлса-да, романнинг етакчи ғоясига хизмат қилмайди, унинг бошқа қисмларидан узилиброқ қолган. Лекин шунга қарамасдан роман, умуман олганда, муваффақиятли чиққан. Асарнинг бош қаҳрамони — Шерзод. У — журналист ва журналист сифатида ўзининг бош вазифасини ҳаётда ҳақиқат тантанаси учун курашмоқ деб билади. Албатта, у ўз фаолиятининг бошида анча ғўр, содда йигит — у ҳали баландпарвоз гапларга ишонади, адолат ўрнатишни жуда осон кўчадиган иш деб билади. Фақат қарама-қарши кучлар билан ҳаёт-мамот курашига киргандан сўнг, ўзи тухматларга учраб, жуда катта қийинчиликлар билан ҳақиқатга эришгандан кейингина — Шерзод ҳаётининг нечоғлик мураккаб эканига амин бўлади.

Уткир Ҳошимов 80-йилларда ҳам жуда самарали ижод қилди. Бу даврда унинг «Қуёш тарозиси», «Машина сотаман», «Ялпиз сомса», «Оқ камалак», «Сирли юлдуз», «Ҳазина», «Икки карра икки — беш» каби китоблари босмадан чиқди. Худди шу йилларда унинг асарлари рус тилига таржима қилинди ва Москвада чоп қилинди. Сўнг эса бир қатор хорижий мамлакатларда ва миллий республикаларда босилди. Бу асарларни камситмаган ҳолда айтиш мумкинки, Уткирнинг бу давр ижодида, айниқса, икки асар алоҳида ажралиб туради. Булар «Дунёнинг ишлари» қиссаси ва «Икки эшик ораси» романидир.

«Дунёнинг ишлари» бир қарашда автобиографик қиссага ўхшайди. Унда муаллиф ўз онаси тўғрисида, уруш йилларида кечган болалиги ҳақида ҳикоя қилади. Лекин ёзувчининг асосий нияти ўзи учун энг азиз сиймо — ОНАнинг аниқ портретини чизиш, унинг ҳаёт йўлини баён этиш шаънига мақтовлар айтиб, хотирасини абадийлаштириш ва шу йўл билан фарзандлик бур-

чини ўташгина эмас. Агар шундай бўлса, «Дунёнинг ишлари» онага бағишланган кўпгина асарлардан фарқ қилмайдиган жўнгина асар бўлиб қоларди.

«Дунёнинг ишлари» фалсафий умумлашмаларга бой, оддий инсон ҳаётининг турли муҳим жиҳатлари ҳақида ўйлашга чорлайдиган, юксак эмоционал пардаларда ёзилган лирик-психологик қиссадир. Муаллиф бир вақтлар ўзбеклар ҳаётида кенг тарқалган, ҳозир ҳам тез-тез учраб турадиган оддий, маиший воқеаларни тасвирлар экан, шу тасвир жараёнида Она образини чизар экан, халқ ҳаётининг негизини ташкил қилувчи маънавий-ахлоқий эътиқодларни бадий таҳлил қилишни бош мақсад қилиб қўяди.

Муаллиф ўқиб юрган кезларида астрономия дарсида бир ҳақиқатни кашф этганини ёзади: «Ойнинг ўзи нур сочмас экан. Бу дунёда офтоб, борлиги учун ҳам ой нур сочиб турар экан». Муаллиф табиатнинг бу ҳодисасини одамлар ҳаётига қиёслайди ва гўёки «ҳар бир одамни нурлантириб турадиган офтоб бор, бу офтоб — муҳаббат, меҳр, шафқат, виждон, эзгулик, олижаноблик каби ақидалардурки, улар асрлардан асрларга, авлодлардан авлодларга ўтиб, инсон ҳаётига теран мазмун ва гўзаллик бахш этиб келмоқда ва бу эътиқодлар, даставвал, оналаримиз сиймосида тугал мужассам топади» деган фикрни олға суради. «Дунёнинг ишлари» қиссасининг юксак ғоявий-тарбиявий аҳамиятини белгилаган, уни бугунги адабиётнинг пешқадам асарларига ҳамоҳанг қилган асосий фалсафий-ахлоқий концепция ана шундай.

Муаллиф Она образини яратишда ўзига хос йўл танлаган-у Онанинг портретини чизмайди. Биз айрим деталлар орқалигини унинг қўлларидан доимо сут ҳиди анқиб туришини, жуссаси кичиклигини, бўйи тандир тепасига етмаслигини билиб оламиз. Қиссада Онанинг биографияси ҳам тасвирланган эмас. Биз унинг фаррошлик қилганидан огоҳ бўламиз, халос. Унинг саводи ҳам китобхон учун қоронғи қолади. Ҳар ҳолда унинг одам ҳақидаги тасавури ўз оиласи, қариндош-уруғлари, маҳалла доираси билан чекланган. Унинг умри рўзғор ишлари билан, болаларини ювиб-тараб, едириб-ичириш ташвиши билан ўтган. Хуллас, «бу дунёда камсуқумгина яшаб ўтган» Она кўпгина ўзбек аёлларидан ҳеч нарсаси билан фарқ қилмайди. Лекин биз Онанинг ана шу камсуқум, жўн, оддий ҳаётини маънавийдан

қоли деб, унинг ўзини забун ва муштипар деб атай
ламиз. Аксинча, ёзувчи нигоҳининг ўткирлиги, фик-
рининг теранлиги туфайли кўз ўнгимизда Онанинг ҳаё-
ти бетакрор улуғворлик касб этади, зўр қудратга эга
бўлган ибратга айланади. Оддий ҳаётий воқеалар сил-
силасида Онанинг руҳий поклиги, тубсиз маънавияти,
инсоний гўзаллиги очилади.

Оддий ўзбек аёлига юксак маънавият бахш этади-
ган, офтоб бўлиб уни нурлантирадиган куч нимада? Бу
куч — Онанинг ҳаётига салмоқли маъно ато этадиган,
унинг хулқ-атворини, яшаш тарзини белгилайдиган
эътиқодларида. Улар шунчаки ёдлаб олинган қонун-
қондалар йиғиндиси эмас, балки Онанинг қон-қонига
сингиб кетган, иккинчи табиатига айланган ахлоқий
ақидалардир.

Она қалбида ҳаммага етиб ортадиган адоқсиз меҳр
бор — у бу улуғ туйғуни фарзандларига сингдиришни
истайди. Унинг эътиқодига кўра инсонни инсон қила-
диган, қалбини оловдай иситиб, офтобдай нурлантира-
диган қудрат — муҳаббат. Она фарзандининг қалбида
ҳаётга, унинг жамики эҳсонларига муҳаббат доимо тўл-
қин уриб туришини хоҳлайди. Шунинг учун фарзанди
ақлини танир-танимас унга маънавиятимиздан сабоқлар
бера бошлайди. Бу сабоқлар дастлаб ҳар хил ривоят-
лардан, пурҳикмат афсоналардан чиқадиган мантиқий
хулосалар тарзида бўлади. «Қонқусни яхши кўргин»
дейди Она фарзандига. «Қонқус ўзимизнинг анҳор. Ун-
дан ўзимиз сув ичамиз». «Жониворларни яхши кўриш
керак, болам» деб ўғит қилади Она. Лекин ҳамма нар-
садан кўра ортиқроқ одамларни севиш керак. Инсон-
ларга муҳаббат Она учун мавҳум туйғу эмас. «Одам
энг аввал ўзининг яқинларини яхши кўриши керак.
Дунёда яхши одамлар кўп. Жудаям кўп. Аммо сен
адангни, опангни, акаларингни... мениям яхши кўрма-
санг, дунёда ҳеч кимни яхши кўрмайдиган бўлиб қола-
сан». Она учун ҳаёт — буюк неъмат. Инсон эса шу ҳаёт-
нинг зебу зийнати. Онанинг бу эътиқодида халқнинг
асрлар синовидан ўтган, сайқаллашиб, узил-кесил бир
шаклга кирган табиий гуманизми ифодаланган. Она
инсонга, унинг яхшилигига, маънавий баркамоллигига
астойдил ишонади ва бу ишонч унинг олам билан, одам-
лар билан муносабатини зимдан бошқариб ўтуради.
Она ўзгаларнинг хатти-ҳаракатини баҳолаганда, яхши-
ёмонлигини аниқлаганда содда, лекин салмоқли ме-

зонларга таянади. У ўғлига офтоб ҳақидаги эртани айтиб бериб, ундан «ким ер юзини тозаласа, ўша энг яхши одам» деган хулоса чиқаради. Боланинг мурғак тасавури буни дарров онасининг фаррошлиги билан боғлайди. Езувчи эса бу ҳикматнинг рамзий маъносига ишора қилади. Яхши одам ҳамма вақт бошқаларга яхшилиқ қилиши, ҳеч кимдан меҳр-шафқатини аямаслиги керак. Аксинча, ўзгаларнинг дардини ҳис қилмаслик, қаҳри қаттиқ бўлиш, бағритошлиқ ёмон одамнинг белгиси. Маҳалланинг бойваччасига айланган прораб йигит Тўхтавой қамалиб қолганида, Она унинг ҳадемай қутулиб келиб қолишига умид билдиради. Ўғил эса «кўпчиликнинг ҳақиқа хиёнат қилган қаллобни мақтаган» онасидан ранжийди. Шунда Она ўғлининг кўзига диққат билан тикилиб қолади ва анчадан кейин «Қаҳринг шунақа қаттиқми?» дейди. Бу хитобда ўкинч аралаш таассуф оҳангини илғаб олиш қийин эмас. Лекин бу ўринда Она ўғлини қаллобга нисбатан шафқатли бўлишига ундаётгани йўқ — у «ўқимишли, ҳар нарсани биладиган» ўғлидан кўра ҳаёт ҳодисаларига чуқурроқ назар ташлайди. «Онасида нима гуноҳ. Қон босими бўлса, эртага пуф этиб думалаб кетса, шунга суюнасанми? Она-ку бу...» Бу қисқа диалогдан китобхон Онадаги инсонийлик туйғуси нақадар теран эканини пайқаб олади.

Она образини жозибадор қилган муҳим жиҳатлардан яна бири шуки, у насиҳат қилиш, оддий ҳақиқатларни таъкидлаш, бўлар-бўлмасга тергаш билан фарзандларига тарбия бермайди, балки ўзи буюк эътиқодларга амал қилиб яшаш билан, ибрати билан уларнинг олам ва одам ҳақидаги тасавурларини шакллантиради. Унинг бутун ҳаёти теварак-атрофидагиларга саҳийлик билан меҳр-муҳаббат улашиш асосига қурилган.

Она одамсиз туролмайди, «фаришта кирармиш» деб эрталаб тонг отиши билан дарвозани ланг очиб қўяди. Халқимизнинг бу одатида чуқур маъно бор — эшикнинг очиқлиги — кўнгил очиқлигининг рамзи. Она теварагидаги ҳар бир одам учун уларнинг кўнглини илтифатидан, руҳини кўтарадиган гаплар топади. Қайнона келинидан шикоят қилади. «Келинингиз ёмон боламас. Қайси кунни кўчада кўриб қолдим. Оғзидан бол томиб сизни мақтади, бояқиш» дейди Она. Кўпчилик олдида айтилган бундай гапдан кейин қайси қайнонанинг кўнглида

келинига меҳр товланмайди? Уруш туфайли маҳалланинг ҳар бир хонадони бирор қадрдонидан айрилган. Айрилиқ доғи нечоғлик аламли эканини Она яхши билади ва «ҳамиша яхшиликни каромат қилиб» ўқисидалда беради. Угай бўлса ҳамки, фарзандни ота ё онадан жудо қилиш, унинг холидан хабар олмаслик Она учун ашаддий диёнатсизлик. У ўгай қизини қидириб топиб, уни ота меҳридан баҳраманд қилади. «Бу дунёда ҳеч ким ҳеч нарсани орқалаб кетмайди, ўргилай. Болаларим бу ёқда отасининг бағрида яйраб юрсин-да, қизим у ёқда тирик етим бўлиб юрсин... Шуям диёнатданми?» дейди Она. Хўжанинг ойиси фронтдаги эрини кутмай, ўғлини тирик етим қилиб, бошқага тегиб кетади. Хўжа фронтдан қўлсиз қайтган отаси Эгамберди ака билан яшайди. У она меҳрига зор. Онаси ҳам ўғлини соғинади, кўришишни истайди. Она уларнинг кўришишига, дийдорига тўйишига ёрдам беради.

Она меҳрининг поёнсизлиги, ҳаётбахш муҳаббатининг қудрати, айниқса, унинг болаларга муносабати яхши очилган. Она нафақат ўз фарзандларини, балки бошқа болаларни ҳам яхши кўради. У ҳар бир гўдак қаршисида, меҳрга ташна ҳар бир бола олдида ўзини қарздор деб билади ва қўлидан келганича қарзини узишга тиришади. Она учун одамийликни белгилайдиган асосий меъёрлардан бири ҳам болаларга меҳрибонлик ва мушфиқлик билан муносабатда бўлишдир. У ҳамиша болалар чеҳрасида хушнудлик ва шодонлик балқиб туришини истайди, гўдак йиғисига бефарқ қараёлмайди. «Йиғлаб турган боланинг бегонаси бўладими? Йиғлаб турган норасидага раҳми келмаган одам одамми?» Онанинг ана шу жўн, лекин бениҳоя доно фалсафасида ҳам халқимизнинг муҳим маънавий эътиқоди ифодаланган. Маълумки, ўзбекларнинг қадимий анъаналаридан бири болажонликдир. Фарзанд, бола — халқ учун инсон зотини давом эттирувчи омилгина эмас, ҳаёт мангулигининг, навқиронлигининг ҳам рамзидир. Шунинг учун ҳам мустақил ҳаёт йўлига ҳали қадам қўймаган, онги улғайиб улғурмаган занф ва ожиз гўдакка ғамхўрлик қилиш, уни меҳрга буркаб парваришlash ҳар бир инсон учун ҳам фарз, ҳам қарз. Бу эътиқодда халқ гуманизмининг ҳам, халқ оптимизмининг ҳам моҳияти мужассам Онанинг болаларга, фарзандларига муҳаббати шунчаки оддий муҳаббат эмас, балки том маънодаги фидойи муҳаббатдир. Она фарзандлари учун ҳар қандай

мушкулотни бўйнига олишга, ҳамиша улар учун балогардон бўлишга, ҳатто ширин жондан кечишга тайёр. Она муҳаббатининг фидойилиги «Гилям пайпоқ» ҳикоясида ғоят таъсирчан тасвирланган: қиш кунларидан бирида ўғли шамоллаб, қаттиқ иситмалаб қолади. Она ўзининг жони кўзига кўринмай, сарпойчан ҳолда ўғлини табибникига кўтариб боради. Ўғлининг ҳаёти сақлаб қолинади, аммо она бир умрга бод касалига чалинади.

Онанинг фарзандига муҳаббати бепоён, лекин бу кўр-кўрона севги эмас. Ўрни келганда, у ўғлини тергайди ҳам, жиндай койийди ҳам. Бир гал ўғли зарда билан талқонни тўкиб юборганда, Она уни «Нон-ку бу, аҳмоқ! Гуноҳ бўлади-ку!» деб уришади. Яна бир гал фолбинникидаги гувоҳлиги ёлгон чиқиб қолгани учун ўғли Онадан қаттиқ дакки ейди: «Бир бегуноҳга туҳмат қилгандан кўра ўлганим яхши эмасми! Бу шармандаликка қандай чидайман?!»

Онада виждон туйғуси ғоятда ўткир. У ҳалол, пок аёлгина эмас, айни чоғда тўғри, адолатли ҳамдир. Албатта, ҳаётда ҳар хил воқеалар бўлади. Она ҳам баъзан хато қилиб қўйиши, ўзгаларга озор етказиб қўйиши, ҳатто ўзи истамаган ҳолда бировга туҳмат қилиши мумкин. Бундай ҳолларда Она хатосини тузатмагунча, бирор йўл билан гуноҳини юзмагунча тиниб-тинчимайди, руҳий изтироблар исканжасида қийналади. Онанинг бу хислати, айниқса, «Олтин балдоқ» новелласида яхши ифодаланган. Онанинг яна бир сифати муҳим — у бойликка хирс қўйган эмас, нафсини тийиб яшайди. Баъзи аёллар каби латта-путтага сиғинмайди, харомхариш йўллар билан давлат орттиришга уринмайди. У, умуман, ҳаромдан ҳазар қилади, ўғрилиқни, порани, текинхўрликни дунёдаги энг ёмон иллат деб билади. Она учун имон, виждон, олижаноблик каби тушунчалар молу дунёга бино қўйишни, истеъмолчилик психологиясини инкор қилувчи тушунчалардир.

Шу тарзда «Дунёнинг ишлари» қиссасида Она олижаноб, виждонли, имони бут, эътиқоди мустаҳкам, руҳи пок сиймо сифатида, қалби одамларга нисбатан меҳру муҳаббатга, саҳоватга, шафқатга тўла инсон сифатида кўринади. Бироқ Она ҳар қанча тўғри ва содда бўлмасин, одамларни қанча севмасин, яхшилиқнинг қудратига ҳар қанча ишонмасин, бу дунё фақат яхшилардан иборат эмаслигини, ҳаётда ёмон одамлар ҳам

бор эканини яхши билади. Муаллиф бир қатор ҳаёт-
тий манзараларда ёмонликнинг хилма-хил шаклларда
намоён бўлишини кўрсатади. Улар Онанинг қайин эга-
чиси, Ҳури сатанг, солиқ йиғувчи Далавой кабилардир.

«Дунёнинг ишлари» қиссасига юксак жозоба бахш
этган омиллардан бири муаллифнинг самимияти. У қис-
санинг бирон жойида сунъийликка йўл қўймайди, ово-
зини кўтармайди, ҳайқирмайди. У Онасига теран му-
ҳаббатини ҳам, поёнсиз ҳурматини ҳам ҳаққоний ифо-
далайди. Айни чоқда, китобхонлардан ўз хатоларини
ҳам яширмайди. Муаллиф онаси ҳаётлигида уни етар-
ли эъзозламагани учун таассуф туйғуларини ҳам ош-
кора тасвирлайди. Муаллиф буларнинг барчасидан му-
айян хулосалар чиқаради ва уларни ўзининг энг изти-
робли ўйлари сифатида китобхонга ҳавола қилади. Бу
жиҳатдан «Оқ мрамор, қора мрамор» деб номланган
сўнги новелла характерлидир. Баҳор фасли ўғил Она
қабрини зиёрат қилгани боради. Қабристонда оналар
хотирасига ўрнатилган мрамор лавҳалар кўп. Уларга
фарзандларнинг дил тубидан чиққан энг рост сўзлари
ёзилган. Буларнинг бари яхши. Бироқ муаллифни бош-
қа нарса ўйлатади: «Ҳар гал уларни ўқиганда бир
нарсани ўйлайман. Мана шу сўзларни юрак-юракдан,
изтироб билан айтган фарзанд онаси ҳаёт эканлигида
қанчалик кўнглини ололди экан? Хотинига қимматбаҳо
пўстин олиб бераётганида, онасига бир кийимлик кўй-
лак қўшиб олиш ёдидан чиқмадимикин? Ўз уйини чет
эл мебели билан тўлдириб қўйганида онасига ақалли
бўйрадеккина гиламча совға қилишни унутмадимикин?
Қизини туғилган кунда атлас кўйлак, ўғлини велоси-
пед билан қутлаганида онасига оддий бир пайпоқ олиб
беришни эсидан чиқармадимикан?»

Муаллифнинг замондошларига қаратилган бу му-
рожаати қиссанинг гоёвий хулосасидай туюлади. Унда
одамлар ҳаётининг энг муҳим, энг зарурий жиҳатлари-
дан бири ифодаланган: биз ҳаммамиз ёшимиздан, жин-
симиздан, мавқеимиздан қатъий назар, Она меҳрига,
яқинларимизнинг, қариндош-уруғларимизнинг, дўсту
биродарларимизнинг меҳрига муштоқмиз, бу меҳрдан
мамнуният билан ҳузур қилиб истифода этамиз.

Уткир Ҳошимовнинг навбатдаги ижодий муваффа-
қияти 1986 йилда нашр этилган «Икки эшик ораси»
деган роман билан боғлиқ. Бу роман Тошкент яқи-
нидаги қишлоқлардан бирининг чорак асрлик ҳаёти

ҳақида ҳикоя қилади. Ундаги воқеалар уруш арафаларида бошланади, уруш йилларида ва урушдан кейинги даврда давом этади, 1966 йилдаги Тошкент zilzilаси билан тугайди.

«Икки эшик ораси» бир қатор бадний фазилатларга эга. Муаллиф воқеалар тасвирида уларнинг табиий оқими ни сақлашга интилади. Бу воқеалар замирида салмоқли умумлашмалар, одамлар ҳаётининг муҳим томонларини ифодаловчи теран фикрлар ётади. Муаллиф, биринчи навбатда, урушни қоралайди, унинг аксилансоний моҳиятини очади, унинг жароҳатлари кўп йиллар мобайнида одамларга озор етказишини кўрсатади. Шу билан бирга муаллиф оддий одамларнинг, айниқса, уруш йилларида ёрқин намоен бўлган фазилатларини, ватанпарварлигини, бардошини, матонатини кўрсатади.

Ўткир Ҳошимов ўзи тасвирлаётган муҳитни ҳам, одамларни ҳам яхши билади — шунинг учун тасвирда баландпарвозликка, патетикага берилмайди. Унинг услуби табиийлиги ва самимийлиги билан ажралиб туради. Романнинг композицияси ҳам оригинал. У етти қисмдан иборат, бу қисмлар қирқ етти бобдан ташкил топган. Бу боблар эса қаҳрамонларнинг тилидан ҳикоя қилинган. Романдаги воқеаларни ҳикоя қилишда тўққизта персонаж иштирок этади. Бундай тасвир усули анча қийин, воқеалар тарқалиб кетиши, улар орасида узилиш юз бериши ҳеч гап эмас. Лекин муаллиф асарнинг охиригача «чигалнинг учини қўлдан чиқармайди.»? Натижада, романда муайян ички яхлитлик пайдо бўлади. Бундай композицион қурилишнинг битта афзаллиги ҳам бор — ҳар қайси боб бирор персонажнинг ички монологи тарзида берилгани учун китобхон уларнинг ички дунёсини, аҳволи руҳиясини тўлароқ кўриш имконига эга бўлади.

«Икки эшик ораси» романи персонажларга бой. Уларнинг орасида Ориф оқсоқол. Ҳусан Дума, Комил табиб кабилар ажралиб туради. Муаллиф, айниқса, Ориф оқсоқол образини мукамал чизишга муваффақ бўлган. У халқ ўртасида катта обрўга эга, энг оғир дамларда ҳам одамларни қийин ишларга отлантира олади. У кўпгина ўзбек қариялари каби ташаббускор ва донишманд. Айни чоқда, ҳақиқатни юзга айтишдан чўчимайдиган шартаки, жасоратли одам. У одамларни баҳолашда ўз меъёрига эга — одамнинг белида белбоғи бўлиши керак.

Белбоғ унинг учун мардлик, тантлиқ, одамлик белгиси. У ҳатто аёлларни ҳам шу ўлчов билан баҳолайди.

Романда Қимсан Ҳусанов образи ҳам муваффақиятли чиққан. У роман воқеаларида бевосита кам иштирок этса-да, икки бобдаги ҳикояси орқали китобхон тасаввурда тугал образ сифатида гавдаланади. У ҳам мард, танти, ориятли, белида белбоғи бор йигит. Қимсан урушда ҳалок бўлади.

Романда аёллар образига ҳам кенг ўрин берилган. Улар ичида, айниқса, «қора амма» ажралиб туради. Муаллиф унинг тавсифи учун жуда ўринли деталлар топган. Шунингдек, Робия ҳам тугал ва мукамал ишланган образдир. Ёзувчи унинг оғир кечган ҳаёт йўлини тасвирлар экан, бу аёлдаги софликни, ҳалолликни, маънавий баркамолликни жуда яхши очиб берган.

Ромanning марказий қаҳрамонлари Музаффар Шомуродов ва Мунаввар Алиевалар. Урушдан кейин туғилган бу икки ёш бир-бирини самимий севади. Аммо аллақачон тугаб кетган урушнинг қора шарпаси уларнинг бахтига чангал солади. Романда Музаффар ва Мунавварнинг фожиаси анча кенг ва ишонарли кўрсатилган.

Муаллиф уруш йилларидаги ўзбек қишлоғини тасвирлар экан, ундаги қийинчиликларни хаспўшламай қаламга олади. Бу қийинчиликлар фақат иқтисодий характерга эга эмас. Романда колхозга янги сайланган раис Умар Ҳўжаев образи бор. У қаерлардандир урилиб, сурилиб келган. Бу одам кўпчилик манфаатини эмас, ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлайдиганлар тоифасидан. Шунинг учун ҳам уруш йилларида колхозга бағритошлиқ билан раҳбарлик қилади. Ҳар қадамда, ҳар ишда унинг қамчисидан қон томиб туради. Унинг тенги йигитлар фронтда душман билан олишиб, жон олиб, жон бериб юрганда, у ўзгаларнинг хотинига кўз олайтиради, ҳийла-найранглар билан уларни йўлдан уради.

Романдаги асосий қаҳрамонлардан бири — Шомуроднинг жуфти ҳалоли Раъно эрига хиёнат қилади. Умар закунчининг ҳийласига учиб, унга ўйнаш бўлади. Муаллиф бу воқеалардан муҳим маънавий хулосалар чиқаради — Умар закунчи бағри тошлиги, нопоклиги учун, Раъно субутсизлиги, ўйламай иш қилиши, ўз бахтини ардоқлаб авайламагани учун кейинчалик бутунлай бахтсиз бўлишади. Улар одамларнинг назаридан қолиб, изтиробларга, руҳий қийноқларга тўла ҳаёт кечиришга мажбур бўлишади. Бу икки образни яратар экан, муал-

лиф бир томонлама йўл тутмайди, фақат қора бўёқларни ишлатиш йўлидан бормайди, балки Умар закунчининг ҳам, Раънонинг ҳам инсоний жиҳатларини-да кенг тасвирлайди. Шу тариқа уларнинг фожиаси янада чуқурроқ очилади.

Хуллас, «Икки эшик ораси» романи ҳаётийлиги, табиийлиги билан ажралиб туради. Бу роман халқ ҳаётининг муҳим жиҳатларини очиб бериши, одамларимизнинг гўзал ва баркамол маънавий қиёфаларини кўрсатиши билан катта бадий қиммат касб этади.

Ўткир Ҳошимов 1992 йилда «Тушда кечган умрлар» деган янги романини эълон қилди. Бу роман муаллифнинг тинимсиз изланишлар йўлидан бораётганидан, унинг қалами муттасил ўткирлашаётганидан далолат беради. «Тушда кечган умрлар» теран бир дард билан ёзилган асар. Унда муаллифнинг ҳаётга қарашлари янада чуқурлашганини кўрамиз, у ўз кузатишларидан ғоят ибратли ва ҳаққоний умумлашмалар чиқаради, инсоннинг руҳий дунёсига ҳам бошқа асарларидагига қараганда янада теранроқ кириб боради.

Романнинг бош қаҳрамони — Рустам Маматов. У эндигина 22 ёшга тўлган Алпомишдек девқомат, навқирон йигит. У ўз жонига қасд қилади-ю, оламдан ўтади. Хўш, нега? Нега ўн гулидан бир гули очилмаган, эндигина онгли ҳаётга қадам қўйган, эндигина севгилсининг висолига етган, тўйиб-тўйиб бахт нашидасини тотиши керак бўлган йигит ақл бовар қилмайдиган ғайритабиий ишга қўл уради — жонига қасд қилади? Роман, аслида, шу саволга жавоб бериш учун ёзилган. Адиб секин-аста Рустам ҳаётини кўз ўнгимизда гавдалантира борар экан, биз унинг турмуши одам боласи чидаши мумкин бўлмаган тарзда оғир кечганини кўрамиз. «Тақдирни қўл билан яратур инсон» деган ҳикмат бор. Лекин Рустам ўз тақдирини ўзи яратишга улгурмайди — муҳит, у яшаган тузум Рустамни тўлалигича ўзига бўйсундириб олган, уни бир япроқ мисоли чирпирак қилиб айлантиради, уни даҳшатли тегирмонга солиб, кукунга айлантиради. Романнинг бир жойида автор персонаж тилидан «уруш — тескари ҳақиқат» деган фикрни айтади. Қолаверса, Рустамнинг афғон урушида кечган умригина эмас, йигирма икки йиллик бутун ҳаёти ана шу «тескари ҳақиқат» шароитида ўтган, Романда Рустам билан баравар ҳаракат қиладиган Комиссар образи бор. У асарнинг ғоявий концепциясини англ-

лаб олиш учун ғоят муҳим аҳамиятга эга. Соат Ғанлев деган бу кимса инқилобдан олдин туғилган. Ҳозир «Иттифоқ миқёсидаги пенсионер». Миллати йўқ. Сўққабош. 1941 йилдан партия аъзоси. Отаси инқилобчи бўлган, кейин йигирма бешмингчилар қатори қишлоққа келган ва бу ерда ўта шафқатсизлик билан «синфий душман»га қарши курашган. Соат Ғаниев отасининг «инқилобий» фаолиятини кўриб улғайган ва «ўн беш ёшидаёқ» комиссар бўлган. У ўша кезлардаёқ қўшнисининг девори нима учун ўзлариникидан баландлигини сўрайди. Отаси қўшниси Эшоннинг синфий душманлигини, сирларини комиссарлардан яширмоқ учун деворини баланд урдирганини айтади. Соатнинг тафаккури биринчи қадамлариданоқ ана шундай қийшиқ йўлдан кетади. Секин-аста у ўз принципларини ишлаб чиқади — у органларда ишлар экан, ҳаммага душман деб қарайди, ҳаммадан гумон қилишни ўзининг олий бурчи деб билади. «Юз фоиз ҳаммадан, ҳатто ўзининг хотинидан, боласидан гумон қилади». Шу тарзда Комиссар ёшлигида бирга ўйнашиб катта бўлган болаларнинг устидан тўхматлар уюштириб, уларни қаматади, ўзининг тузумга садоқатини исбот қилиш учун кўпгина яқин одамларининг ёстиғини қуритиш билан чекланмай, сўроқ пайтида уларни жисмонан азоблашнинг жуда даҳшатли йўлларини ўйлаб топади. Комиссар ҳар қандай инсоний жозибадан маҳрум. У, ҳатто нафақага чиққандан кейин ҳам теварагидаги одамларнинг ҳаётини заҳарлашда давом этади. Авваламбор шуки, Рустам ана шундай «комиссарлар» ҳукмронлик қилган шароитда туғилди ва уларнинг «қош-қовоғига қараб улғайди. Бу «комиссарлар» кўпчилик қатори Рустамни ҳам ўз измларига бўйсунадиган бир мурватга айлантириб олишганди. Рустам вояга етгач, уни афғонга жўнатадилар. Бу ерда у совет ҳарбий сиёсатининг жамики иккиюзламачилигини, шафқатсизлигини кўради, совет қуролининг сохта шон-шуҳратини яратишда иштирок этади. Рустамнинг афғонда кўрган-кечирганлари унинг ҳаёт ҳақидаги имон ва инсоф, виждон ва адолат тўғрисидаги ҳамма тасаввурларини ағдар-тўнтар қилиб юборади. Рустам йўлини йўқотиб, эътиқодидан адашиб, руҳан мажруҳланиб юртига қайтади. Аммо, бу ерда ҳам яна у ҳақсизликка, адолатсизликка дуч келади. Энди унинг юртида «ўзбек иши» кенг қулоч ёябошлаган, минглаб ҳалол меҳнаткаш одамлар тўхматга қолиб, порахўрликда ёхуд пора бе-

ришда айбланаётган, қамалаётган ва бошқа жазоларга дучор қилинаётган эди. Адиб турли персонажлар характери орқали бу машъум воқеаларнинг моҳиятини очади, сохта байналмилаллик, ёлгон «халқлар дўстлиги»нинг авра-астарини ағдаради. Кўп йиллар ҳалол коммунист бўлган, сидқидилдан меҳнат қилган Рустамнинг отаси туҳмат билан қамалгандан кейин, ўғлига хат ёзади: «Уйлаб қарасам, ўтган умрим—умр эмас, туш экан. Гўё мен эсимни таниб-танитай биров уйқу дори ичиргану туш кўриб юраверганман: гоҳ иширин, гоҳ хатарли туш кўриб. Уша «бирова» қаёққа судраса кетидан эргашиб кетаверганман... Уйғонишга эса қўрққанман... Мана энди, уйғониб, ён-веримга қарасам менга ўхшаганлар кўп экан...»

Бу сўзлар даҳшатли адолатсизликларни кўриб кўзи очилган кекса раиснинг хулосаси — ўзи босиб ўтган ҳаёт йўли устидан, ўзини вояга етказган муҳит устидан чиқарган ҳукми. Лекин бу ҳукм фақат раисниқигина эмас — роман персонажларининг кўпчилиги, ҳатто минглаб одамларни қон-қора қақшатган комиссарлар умрини тушда кечирган одамлар. Улар ҳаётларининг қай бир нуқталарида уйғониб амин бўладиларки, шу пайтгача ҳаёт деб билганлари ҳаёт эмас, балки совуқ ва қўрқинчли босинқираш. Бундай хулоса эса ўз навбатида яна фожиа туғдиради — инсон учун ўзи босиб ўтган ҳаёт йўлининг маънисиз эканига амин бўлишдан аламликроқ тақдир йўқ. Роман охирида Рустам оилавий ҳаётдаги омадсизлиги учун ўзини ўзи нобуд қилади — даҳшатли афғон уруши, унда қўлланган турли-туман биологик қурооллар-у, бактериологик дорилар Рустамни ота бўлиш бахтидан маҳрум қилиб қўйган, у оилада эрлик бурчини ўтолмайдиган бўлиб қолганди. Бироқ Рустамни ўлимга етаклаган сабаб фақат бу эмас — биринчи навбатда, унинг тушда кечган умрининг маъносизлиги ва ҳечлигидир. Шундай қилиб, Уткир Ҳошимовнинг романи конкрет инсонлар тақдири орқали фармонбардор маъмурий тизим деб аталган тузумнинг, ҳукмрон коммунистик мафқуранинг ғайринисоний моҳиятини фош қилувчи романдир. Инсон эркини топловчи, инсон шахсиятини поймол қилувчи, инсон ҳуқуқларини рад этувчи жамият муқаррар равишда миллионлар бошига ҳам жисмоний, ҳам руҳий фожиалар солади.

Шубҳасиз, «Тушда кечган умрлар» ижтимоий йўналиши жиҳатидан ҳам, инсоний мазмунининг-теранлигига

Ура ҳам, бадиний фазилатлари билан ҳам Уткир Ҳошимов ижодида янги бир босқич бўлди ва адабиётимизга катта ҳисса бўлиб қўшилди.

* * *

Уткир Ҳошимовнинг ижодий қиёфасини тўлароқ намоён қилмоқ учун унинг публицистикаси тўғрисида ҳам тўхташ лозим. Журналистикани асосий касби деб билган адиб ижодининг илк фасллариданоқ публицистика соҳасида кучини синай бошлаган эди. Шуниси муҳимки, публицистикада ҳам ижодкорнинг муваффақиятини таъминловчи асосий омил истеъдод бўлади. Қай бир даражада қаламини қайраб, силлиқ ёзишни ўрганиб олган, лекин истеъдоддан маҳрум одамлар одатда сўниқ ва саёз мақолалар ёзадилар. Улар ҳаётийликдан маҳрум бўладилар. Уларда бунинг ўрнига баландпарвоз гаплар, аравани қуруқ олиб қочишлар, ҳайқаришлар, хитоблар, шиорбозликлар ёхуд айтиб йиғлашлар, саннашлар кўп бўлади. Табиийки, бундай мақолалар таъсир кучига эга бўлмайди — улар бир ўқилгандан сўнг унутилиб кетади. Истеъдод билан яратилган мақолада эса жон бўлади, унда ҳаётийлик уфуриб туради, у фикр уйғотади, юракка ғулғула солади. Бундай мақолалар деярлик ҳамиша қуюшқондан чиқиши билан ажралиб туради — уларда ҳаётда ҳамма кўникиб қолган, аслида эса тараққиётга халақит бераётган воқеалар, тартиблар, расм-русумлар қораланади. Албатта, бундай мақолаларнинг ижтимоий қиммати жуда юқори бўлади. Уткир Ҳошимов кўп йиллар мобайнида Ўзбекистон телевидениесида «Баҳс» деган эшиттиришни олиб борди. Уша кезларда оммавий ахборот воситаларида коммунистик мафкуранинг ҳокимлиги зўр эди. Жиндай эркин фикрга йўл қўйилмас ҳурфикрлилик таъбиқ остида эди. Шунга қарамай, «Баҳс» кўрсатувида борган сари рост гаплар, «қалтис» гаплар кўпроқ гапирила бошланди. Кўрсатув одамлар ўртасида катта қизиқиш уйғотди, лекин шунга қарамай, орадан кўп ўтмай, бу кўрсатув бекор қилинди. Лекин Уткир публицистика соҳасида ўзи танлаган ҳаққонийликдан қайтмади ва «Оқ камалак», «Товус гўштини еб бўладими?», «Муқаддас қасамни бузганлар», «Қобиллик ва қодирлик» каби жуда ўткир, ғоят ҳаётий ва фойдали мақолаларни ёзди.

80-йилларнинг ўрталарида Уткир Ҳошимов публи-

цистикаси янги босқичга кўтарилди. Биз унинг мақолаларида ижтимоий руҳ чуқурлашганини, самимият кучайганини кўрамиз. Уткир илгари тилга олиш мумкин бўлмаган мавзуларга қўл ураб экан, ҳаётини воқеалар ва реал фактларга таянган ҳолда теран умумлашмалар чиқаради. Масалан, у ўзбек деҳқонининг ҳаётига бағишланган мақоласида пахта яккаҳоқимлиги бутун халқни гадо қилганини баралла айтади. Бир килограмм пахтадан ўилаб хил маҳсулот чиқарилгани ва бу маҳсулотлардан кўплаб даромад олингани ҳолда, минг хил азоб ичида шу пахтани етиштирган деҳқоннинг меҳнати сариқ чақага баҳоланишини афсусу надоматлар билан ёзади. Пахтанинг нархидай жузъий масаладан ижтимоий адолат масаласи келиб чиқади. Гарчи мақолада ўзбек деҳқонининг ўта шафқатсиз эксплуатация остида эзилиб ётгани очиқ айтилмаган бўлса-да, китобхоннинг ўзи мустақил равишда шундай хулосага келади.

«Авлодларга нима деймиз?» деган мақола ҳам яна пахтакор меҳнати ҳақида нақл қилади. Бироқ бу гал бу масала табиатни асраш масаласи билан бирга қўйилади. Бизнинг ўйламай иш юритишимиз, мутлақо масъулиятсизлигимиз табиатни қон-қора қақшатаётганини ҳаётини мисолларда очади.

«Бир-биримизни асрайлик» деган мақола «биринчи қарашда, жузъийроқ масалага — ёзувчиларнинг ўзаро муносабатларига бағишлангандек кўринади. Аслида эса бу мақола ҳам жуда чуқур гуманистик пафосга эга — унда инсоннинг кўнгил шишаси бениҳоя нозик экани, ўринсиз қойиш, ноҳўя бир гап билан, тўқимтабиатлик билан унга ўнғарилмас шикаст етказиб қўйиш мумкинлиги айтилади.

«Қани мантиқ?» номли мақола ҳам жуда муҳим ижтимоий қимматга эга. Унда ҳам адибнинг теран кузатишлари кўп. У 80-йиллар ўртасидаги воқеликни таҳлил қилар экан, «социалистик турмуш тарзи» деб кўкларга кўтарилиб мақталган ҳаётнинг ғайриинсоний моҳиятини, том маънода «тескари ҳаёт» эканини кўрсатган. Коммунистик партиянинг «доно» раҳбарлиги остида барпо этилган тузумнинг энг муҳим қонунияти шунда эдики, унда иккиюзламачилик принципи ҳукмрон эди — қоғозда ёзилган ёхуд оғизда айтилган гап ҳеч қачон амалдаги ишга тўғри келмайди, «социалистик жамиятда ҳамма нарса инсон учун, инсондан улуг нарса йўқ» деб эълон қилинади-ю, амалда эса ҳамма нарса ин-

сонни ҳор қилиш, таҳқирлаш, қадрсизлантириш сари
қуналтирилган бўлади.

«Қўрқув салтанати» деган мақола ҳам мазмунан
«Мантиқ қани?» билан боғланиб кетади. Бу мақола С-Я
28 рақамли собиқ «сиёсий маҳбус», собиқ «халқ душ-
мани», Ўзбекистон халқ ёзувчиси Саид Аҳмад билан
суҳбат бўлиб, унда Сталин зулми билан яратилган сал-
танатнинг даҳшатлари очиб берилган. Бу салтанатга
«инсон ҳуқуқи» деган нарса бутунлай ёт, унда қўрқув
ҳукмрон, бу салтанатнинг энг ардоқли «қадрияти» —
жушомад, тилёғламалик, чақув, буқаламунилик. Бу жа-
миятда имонини сотиб, хиёнат йўлига кирганларгина,
виждонининг овозини бўғиб, муҳитга мослашганларгина
«бахтиёр» бўлади.

Адибнинг жасорати нечоғлик кучайиб бораётганини
тасаввур қилмоқ учун унинг яна бир мақоласини кўриб
ўтиш керак. Бу — «Дўстлик ҳурматдан бошланади» де-
ган мақола. Маълумки, коммунистик пропаганда етмиш
йил мобайнида халқлар дўстлиги ҳақида гапи-
риб келди. Албатта, интернационализм ғояси — улуғ
ғоя, халқлар дўстлиги муҳим ва зарур. Дарҳақиқат,
советлар даврида халқларнинг ўзаро дўстлиги борасида
анча-мунча реал ютуқларга эришилди. Дўстлик, қар-
дошлик ғоялари кўпгина одамларнинг онгига сингиб,
психологиясининг характерли белгиларидан бири бўлиб
қолди. Бироқ шу билан бирга дўстликни янада мустақ-
камлашга халақит берадиган нарсалар ҳам кўп эди.
Айниқса халқларни «улуғ оға»га ва «кичик ука»га аж-
ратиш ҳаётда кўп ҳолларда ёмон оқибатларга олиб
келди. Ҳукмрон мафкура эса бундай муаммоларни қа-
ламга олиш бир ёқда турсин, хаёлга келтиришга ҳам
руҳсат бермас эди. Ўтқир Ҳошимов мазкур мақолада
чинакам байналмилалчи мавқеида туради, халқлар ўр-
тасидаги чинакам дўстликни улуғлайди, дўстлик ғояла-
рини тасдиқлайди ва, айни чоқда, бир миллатнинг бош-
қа бир миллат томонидан камситилишини қоралайди,
катта миллатларда учраб турадиган, уларнинг айрим
вакилларининг суяк-суягига сингиб кетган улуғ дав-
латчилик шовинизмининг кескин фош қилади. Энг муҳи-
ми шундаки, Ўтқир Ҳошимов шовинизмнинг олий мин-
барлардан айтиладиган ваъзларда ёхуд салобатли ки-
тоблардагина эмас, балки жуда оддий нарсаларда ҳам,
биринчи қарашда арзимасдек кўринадиган ишларда
ҳам намоён бўлишини аниқ мисолларда кўрсатиб бер-

ган. Масалан, у «Клуб служебного собаководства» деб аталган ва Москвада 1979 йилда чоп этилган китобдаги И. Духновский деган кимсанинг «Итларга қандай лақаб қўйиш керак?» деган мақоласига мурожаат қилади. Бу «итшунос» зот итларга Акбар, Араб, Арман, Асқар, Бек, Жўра, Лола, Мухтор, Наим, Нодир, Наргис, Падар, Рафиқ, Сади́р, Султон, Тоир, Ҳайдар, Ҳасан, Шайх, Майна каби номлар қўйишни тавсия этади. Мақола муаллифи бундай тавсиялар И. Духновскийнинг саводсизлиги ёхуд фаросатсизлигининг оқибати эмас, балки бошқа халқларга менсимай қараш, уларни ошкора камситиш оқибати эканини ёзади ва бошқа шунга ўхшаш «саводсизликлар», «нодонликлар» билан бири-киби (уларнинг мисоллари мақолада анча-мунча), пухта ўйланилган бир сиёсатга айланиб кетганини исбот қилади. Қўринадики, Уткир Ҳошимовнинг публицистикаси ҳам бадий асарлари каби катта қимматга эга — улар энг долзарб, энг ҳаётий муаммолар ҳақида баҳс юритиб, миллатнинг фикрини очади ва миллий психологиясининг шаклланишига ҳисса қўшади. Миллий ифтихор туйғуси йўқ халқ ҳеч қачон аҳил бўлолмайди, аҳил бўлмаган, бир ёқадан бош чиқармаган халқ эса ҳар хил тажовузкор кучлар қаршисида ожиз қолаверади.

* * *

Ёзувчилик касбининг ғалати томонлари бор. Жумладан, ёзувчи одам учун энг яхши асари энди ёзиладиган асари бўлиб туюлаверади. Бу — жуда яхши нарса. Донолар ўз-ўзидан қониқмаслик туйғусини инсонни янги уфқларга ундайдиган муқаддас туйғу деб ҳисоблашади. Уткирда ҳам навбатдаги — энг яхши асарини ёзиш нияти доим қалбида яшайди: «Шундай асар ёзсангки, китобхон уни ўқиётганда ҳамма нарсани унутса, асар қаҳрамонлари ҳаёти билан яшаса. Китобни ўқиб бўлган куни кечаси билан ухламай, тўлғониб чиқса... Вақти келиб, ўша китобни яна қўлига олганида қайтадан ҳаяжонга тушса... Орзум шу...»

Яхши ният! Яхши ният эса — ярим мол. Бу ниятнинг рўёбга чиқмоғи учун Уткир Ҳошимовда ҳамма асос мавжуд.

ҚАЛДИРҒОЧ—БАҲОР ЭЛЧИСИ

Китобхонлар оммасига ўзининг ҳикоялари, қиссалар, романлари билан кўпдан бери танилиб қолган Ҳожиакбар Шайховни ўзбек илмий-фантастик адабиётининг қалдирғочларидан бири деб атаса бўлади. Бу гапни ўқиган одам таажжуб қилиши мумкин — не, нега энди? Наҳотки фантастика Ҳожиакбар Шайховдан бошланар экан? Ўзбек адабиётида ундан аввал фантастика бўлмаганми? Бундай таажжубга жавобан айтишимиз мумкинки, албатта, фантастика Ҳожиакбар Шайхов дунёга келмасдан аввал ҳам бор эди. «Фантастика» деганини бир сўз билан «хаёлот» деб аташ мумкин, «Хаёлот» эса инсон тафаккурининг мангу ҳамроҳи. Адабиёт, қолаверса, ижод фантастика билан, хаёлот билан бирга туғилади ва у билан қадамба-қадам, ҳамнафас тараққий этади. Бундан неча ўн минг йиллар аввал яратилган, ибтидоний аجدодларимиз горларнинг деворларига қинғир-қийшиқ қилиб чизиб кетган расмларда ҳам фантастика бор. Халқ оғзаки ижоди-чи? Ўзи учар гиламлар, қанотли отлар, уч бошли аждарлар, бир кўзли девлар ва яна алланима балолар... Булар ҳам фантастиканинг ижод билан узвий биргаликда қадам ташлашини кўрсатади. Шуниси ҳам борки, бу ҳодиса фақат ўзбекларгагина хос эмас. Машҳур ҳинд эпослари «Маҳабхарата», «Рамаяна», «Шукасапрати», «Калила ва Димна», араб эртақлари «Минг бир кеча», бошқа халқларнинг ривоят ва афсоналари. Езма адабиётда ҳам шундоқ — Фирдавсийнинг ўлмас «Шоҳнома»сида фантастика қанчалик кучли бўлса, Алишер Навоий дostonларида ҳам шунчалик кенг ўрин тутаяди. Европа адабиётидаги Гулливерлар, Мюнхаузенлар, Фаустлар ва яна бошқа ўнлаб, юзлаб образлар, буюк Гоголнинг ижоди, рус фольклори фантастиканинг жуда қадимий ва барқарор ҳодиса эка-

нини яққол исбот қилиб турипти. Хуллас, адабиёт фантастикасиз, хаёлотсиз бир қадам ҳам олга силжиёлмайди. Хўп, шундоқ экан, нега энди, XX асрнинг иккинчи ярмида ижод қилган бир ёзувчини ўзбек илмий фантастикасини бошлаб берган қалдирғочлардан бири деб аташ керак? Бунинг боиси шундаки, авваллари фантастика ижоднинг бир унсури сифатида кўринган, муайян даврда эса у ижоднинг тўлақонли, мустақил бир бўлаги, ўз мавзу доирасига, ўз тасвир воситаларига, ўз поэтикасига эга бўлган алоҳида жанр сифатида шакллана бошлайди. Бу жараён, айниқса, XX асрда жуда кучайиб кетди. Негаки, бу асрга келиб, илм-фаннинг жамият ҳаётидаги ўрни беқиёс кенгайиб кетди. Фаннинг ҳамма соҳаларида ақл бовар қилмайдиган оламшумул кашфиётлар юзага келди. Улар жамият ҳаётига жуда катта таъсир кўрсатди, одамларнинг турмуш тарзини ўзгартирибгина қолмай, тафаккурини ҳам янги изга солиб юборди. Илмий кашфиётлар мислсиз қулайликлар туғдириши билан бирга, таҳликали хавф-хатарлар ҳам олиб келди. Натижада, инсоният янги-янги чигал муаммоларга рўпара кела бошлади, уларни ҳал қилолмай, боши берк кўчаларга кириб қола бошлади. Буларнинг бари жамиятда илмга, унинг кашфиётларига қизиқишни кучайтирди, одамлар фақат бугунги кунга эмас, эртаги кунга ҳам, ўз тақдирларига ҳам тез-тез назар ташлай бошладилар. Буларнинг бари бутун жаҳон миқёсида илмий фантастикага қизиқишни вужудга келтирди. Шу тариқа, XX аср ўрталарига келганда бутун дунёда фантастик адабиёт гувиллаб авж ола бошлади. Шуниси кишини мамнун қиладики, ўзбек адабиёти ҳам бу жараёндан четда қолгани йўқ. Бир оз кечикиб бўлса-да, яъни 60-йилларнинг охири ва 70-йилларнинг бошларидан бошлаб, илмий-фантастик жанр ўзбек адабиётида ҳам ўз қонуниятларига, ўз спецификасига эга бўлган мутлақо мустақил жанр сифатида шакллана бошлади. Бошқача қилиб айтганда, худди шу кезларда ўзбек адабиётида илмий-фантастик жанрнинг баҳори бошланган эди. Бу баҳорни етаклаб келган қалдирғочлардан бири Ҳожинакбар Шайхов бўлди. 1972 йилда «Ёш гвардия» нашриётида ёш ёзувчининг «7-СЭР» деган китоби босилиб чиқди. Бу китобнинг номи нечукдир бадий асар номига ўхшамас, кўпроқ механика ёхуд математикага мансуб китобнинг номига ўхшаб кетарди. Бироқ унинг ўта «илмий» номидан чўчимай,

қўлга олиб варақлаганлар китобдан ҳикоялар ўрин олганини кўриб ҳайрон бўлишди. Ҳикояларни ўқиганлар эса уларнинг ўзбек адабиётида бутунлай янги ҳодиса эканига, илм муаммолари ҳақида бадний шаклда мулоҳаза юритувчи, уларни бадний воситалар орқали гавдалантиришга уринувчи асарлар эканига ишонч ҳосил қилишди. Орадан кўп ўтмай, муаллифнинг «Ажиб юлдузлар» деган янги китоби чоп этилди. Бу китоб ҳам фантастик ҳикоялар ва илмий-бадний очерклардан таркиб топган бўлиб, ёш адибнинг илмий фантастикасига қизиқиш ўткинчи ҳавас эмас, балки бутун умрга кетадиган астойдил майл эканидан гувоҳлик берарди. Шунингдек, китобга кирган асарлар Ҳожиақбар Шайхоннинг қалами асардан асарга ўткирлашиб бораётганини, ёзувчи ўз устида астойдил ишлаб, жаҳон фантастикасининг ижодий тажрибаларини ўзлаштириб бораётганини кўрсатарди. Шундан кейин Ҳожиақбарнинг ўз китобхонлари пайдо бўла бошлади. Улар адиб асарларини қидириб топиб ўқиш билан бирга, унинг шахсиятига, қандай ҳаёт йўлини босиб ўтганига, эътиқодларига, ижодий ниятларига ҳам қизиқа бошлашди. Шунда маълум бўлдики, Ҳожиақбар ҳали ёш бўлса-да, ҳаётда анчамунча жиддий синовларга рўпара келган, турли-туман қийинчиликларни кўриб лишиган, ҳаёт қозонида озми-кўпми қайнаб, тажриба орттирган йигит экан.

Ҳожиақбарнинг ота-боболари асли тошкентлик, лекин тақдир уларни она юртдан олисларга кетишга мажбур қилди. Улар большевикларнинг «қулоқларни синф сифатида тугатиш» сиёсатидан қочиб, Шарқий Туркистонга кетишади. Шу сабабдан Ҳожиақбар 1945 йилда Хитой Халқ Республикасига қарашли Шинжон ўлкасида Чугучак шаҳарида туғилади. Ҳожиақбар ўн ёшга кирганидагина замонлар ўзгариб, уларнинг ватанга қайтишига йўл очилади. Ҳожиақбар Тошкентда мактабни тугатади ва Беруний номидаги Тошкент Политехника институтининг энергетика факультетига ўқишга киради. 1971 йилда уни муваффақият билан битиргач, ҳар хил ташкилотларда муҳандис бўлиб ишлайди, Ўзбекистон Фанлар академиясининг Электроника институтида хизмат қилади. Бу пайтларга келиб, Ҳожиақбар 5-6 та китоб чиқариб, истеъдодли ёзувчи сифатида танилиб қолган эди. Шунинг учун у муҳандисликни қўйиб, ижодга яқин соҳаларда ишлай бошлади. Чунончи, у бир неча йил мобайнида «Ёш гвардия» нашриётида бўлим му-

дири бўлиб ишлайди, кейин Ёзувчилар уюшмаси биринчи котибининг ижодий ишлар бўйича муовини бўлади. Бу вақт мобайнида Ҳожиакбар икки марта Бутуниттифоқ ёш ёзувчилар кенгашида иштирок этади. Бу фактни таъкидлаётганимизнинг боиси бор, албатта — кенгашга қуруқ қўл билан борилмади, ҳар гал унга янги асар олиб бориш керак. Бу асарлар жуда талабчанлик билан муҳокама қилинади ва кўпчиликка маъқул бўлса, ёш ёзувчи учун катта истиқбол йўли очилади. Ҳожиакбар учун ҳам шундай бўлди—унинг асарлари тез-тез марказий матбуотда кўрина бошлади, ҳар хил нуфузли тўпламларда, альманахларда, мажмуаларда босила бошлади. Шундай қилиб, Ҳожиакбар фантаст ёзувчилар армиясининг олдинги сафларидан ўрин ола бошлади. Унинг «Ажиб юлдузлар», «Еттинчи операция», «Ренэ жумбоғи», «Ғаройиб кўланка», «Аждодлар хотираси», «Олмос жилоси», «Телба дунё» деган асарлари фантастик адабиёт соҳасида сезиларли ҳодиса бўлди. Унинг айрим ҳикоялари, қиссалари Парижда, Чехословакияда, Булғория, Олмония ва бошқа мамлакатларда турли тўпламларда нашр этилган. Ҳозирги кунларда эса унинг китоби Ҳиндистонда нашрга тайёрланмоқда. Бу фактлар ҳаммамизни қувонтирмай қолмайди, албатта, чунки ҳар бир ёзувчининг асари ватанимиз сарҳадларидан ташқарида шуҳрат топар экан, бу ўзбек халқининг дунёни оламга ёйишга хизмат қилади, айти чоқда, бу турли маданиятларнинг яқинлашишига, халқларнинг ўзаро ҳамкорлигига йўл очади.

«Туташ оламлар» романи энг мунозарали ва энг қизиқарли муаммолардан бирига бағишланган. Инсоннинг табиати, ҳаёти қанақа — инсон вафот этиши билан унинг ҳаёти тугайдими ёхуд у бошқа шаклларда, башқа тарзда қайта туғилиб яшашда давом этадими? Инсон жисми билан руҳияти ўртасида қандай муносабатлар бор? Умуман, моддий дунё билан руҳият дунёси ўртасидаги алоқалар қанақа? Арвоҳлар, Иблис ва унинг малайлари, турлитуман ажиналар бор нарсами ё фақат хаёлот мевасими? Эҳтимол, моддиюнчилик суяк-суякларига сингиб кетган баъзи бировларга бундай саволлар жуда жўн ва ҳатто ноўрин кўриниши мумкин. Лекин жаҳон адабиётида бундай муаммолар кўп асрлардан бери диққатни жалб этиб келади. Ҳатто Данте ёки Гётега ўхшаш даҳо санъаткорлар ҳам бу масала атрофида умр бўйи бош қотирганлар. Собиқ совет адабиётида эса бу масалалар ҳа-

қида ёзиш қатъиян таъқиқланган эди. Мана, мустақиллик шарофати билан бундай чеклашлар бекор бўлди ва биринчи мистик роман қўлимизга етиб келди.

Асарнинг бош қаҳрамони уч опа-сингил Назира, Наргиза, Нафисалардир. Улар ўта ажойиб қобилиятга эга — келажакка назар ташлай оладилар, уларга руҳият дунёсининг энг зўр кучлари ҳомийлик қилди. Романда реал одамлар билан бирга Ғавсул Аъзам, ҳазрат Шайхон Тоҳур каби азиз-авлиёлар, Иблис ва унинг хизматкорлари, турли-туман олижаноб ва пок одамлар билан бирга ўғри, мутғаҳам одамлар, бугунги мафия кучлари ҳам бор. Асарни ўқиш давомида «ҳаёт» деб аталмиш улуғ неъматнинг битмас-туганмас бир уммон эканлиги, унинг сиру асрори ҳадсиз, жумбоқлари мўл эканига, тагига етиб бўлмаслигига ва айни шу хислати билан ҳаёт учун ғоят қадрли ва азиз эканига амин бўласиз. Биз бутун умримизни бебақо деб аталмиш моддий дунёда яшаб ўтамиз, аммо бу дунё билан ёнма-ён, унга тутшиб кетган бошқа бир дунё — боқий дунё, руҳият дунёси йўқ эканига ким кафил бўлади?

Ҳожиакбарнинг романи ана шулар ҳақида ўйлашга мажбур этади. Ҳақиқатан ҳам, бу дунё — сирли дунё!

Ҳожиакбар Шайхов ижодининг авжи ёз палласига қадам қўйди. Унинг ҳаётий тажрибаси бой, билим заҳиралари кенг, қалами ўткир. Бугун ижод сирларини пухта ўзлаштириб олди. Шунинг учун унга узоқ умр, соғлиқ тилар эканмиз, бу иқтидорли адибимиздан адабиётимизни бойитадиган, маънавиятимизнинг ўсишига ҳисса қўшадиган янги-янги асарлар яратишини кутиб қоламиз.

СУҚРОТ

Сўқротнинг номини биринчи марта мактабда ўқиб юрган кезларимда эшитгандим. Уқитувчимиз «сенлар ҳам билиб қўйларинг» деб писанда қилаётгандай виқор билан «Қадим замонларда Сўқрот деган зўр донишманд ўтган. Файласуфлар ичида унга тенг келадиган бўлмаган» деди-да, бир ривоятни айтиб берди. Эмишки, ўз даврининг ном чиқарган соҳибжамол сатангларидан бири Сўқротга тегиш иштиёқига тушиб қолипти. У Сўқротнинг ҳузурига бориб дебди:

— Эй донолар доноси! Иккимиз бир иш қилсак. Сиз менга уйлансангиз. Орамизда туғилган фарзанд мендай соҳибжамол ва сиздай доно бўлса...

— Яхши ўйлабсиз, — деб жавоб берипти Сўқрот. — Қошки эди шундоқ бўлса. Аммо тескариси бўлса-чи? Фарзандингиз мендай бадбашара-ю, сиздай бефаросат чиқса нима бўлади?

Бу ривоятдан Сўқротнинг хунуқкина одам бўлганини билиб олдим. Аммо бу билганларим унинг тўғрисида тузукроқ тасаввур ҳосил қилиш учун мутлақо камлик қиларди, албатта. Шундан кейин ҳар хил китоблардан, рисоалардан, мақолалардан Сўқрот ҳақида маълумотлар излай бошладим. Уларнинг айримларида Сўқротнинг номи бот-бот тилга олиниб туриларди. Аммо муаллифлар эҳтиром билан «Сўқрот айтганидай», «Сўқротнинг ажойиб ибораси билан айтадиган бўлсак», қадимдаги гапларни айтишдан нари ўтишмас эди. Анча уриниб, топган бор-йўқ маълумотим шу бўлди: «Сўқрот юнон файласуфи. Қадим замонда яшаб ўтган. Ҳаёти ҳақида бизгача ҳеч қандай маълумот етиб келган эмас. Ундан яхлит асар ҳам қолмаган. Фақат айрим фикрлари маълум, холос».

Тарвузим қўлтиғимдан тушди — Сўқрот ҳақидаги

изланишларим анча вақтгача узилиб қолди. Фақат до-рилфунунни тугатиб, адабиётшунослик илми билан жиддий шуғуллана бошлаганимдан кейингина фалсафага қизиқиш яна бирдан кучайиб кетди. Буни қарангки, адабиётшуносликда ҳам бошқа фанларга хос бир хусусият бор экан — унда бирор масалани чуқурроқ ўрганмоқчи бўлиб ҳаракат қилсангиз, албатта. Шу масала ёнида у билан боғлиқ бўлган бошқа масала пайдо бўлар экан. Масалалар худди занжир ҳалқалари каби бири кетидан иккинчиси чиқиб келаверар экан. Масалан, бирор ёзувчининг бирор муайян асарини таҳлил қилиб, баҳоламоқчи бўлсангиз, таҳлилингиз аниқроқ, холисроқ бўлмоғи учун «бадий асарнинг ўзи нима?» деган саволга жавоб бермоғингиз керак бўлади. Хўп, айтайлик, ҳар хил мулоҳазалар юритиш натижасида «бадий асар — санъатдир» деган тўхтамга келамиз. Яхши, лекин «санъатнинг ўзи нима?» Буни аниқлаб олмагунча, адабиёт ҳақидаги мулоҳазаларингизда бир қадам ҳам олдинга силжий олмайсиз. Бу саволлар зоҳиран жуда жўн кўрингани билан жавобини топгунча анча тер тўкишга, ўнлаб эски ва янги китобларни титкилашга, турли хил қарашларни, бир-бирига зид нуқтаи назарларни таққослашга тўғри келади. Мана, сиз бу мураккаб ишларни амалга оширасиз-да, «санъат» гўзалликдир» деган хулосага келасиз. Ўз-ўзидан янги савол, янги муаммо туғилади: «Хўш, гўзаллик-чи? Гўзаллик деганда нимани тушунасиз?» Хуллас, бу жараённинг охири йўқ. Сиз эса масаланинг ичига кирганингиз сайин, унинг тагига етиш иштиёқи юрагингизда гуриллаб ўт олгани сайин шуни англаб борасизки, бу олам чиндан ҳам чексиз, илм дегани эса тубсиз бир денгиз, унинг сувини сиққориб тугатиш амримаҳол. Шу тарзда мен масаладан масалага ўтиб юриб, бир маҳал фалсафа ўлкасига бориб қолганимни билмай қолибман. Жаҳон фалсафасининг икки ярим минг йиллик тарихи мобайнида кўпгина файласуфлар бу масалалар билан шуғулланиб, қимматли мулоҳазалар, теран фикрлар айтиб кетишган экан. Шу тарзда мен яна Сўқротга қайтдим — энди уни чуқурроқ ўрганишга киришдим. Ва кўрдимки, Сўқрот ҳақидаги аввалги гапларнинг кўпи нотўғри экан. Тўғри, у биронта китоб ёзмаган экан, лекин жуда кўп фалсафий масалаларга бағишланган фикрлари, мулоҳазалари, суҳбатлари ва баҳслари бизгача етиб келган экан. Бу борада, айниқса, унинг шогирдлари

машхур файласуф Афлотун ва буюк муаррих Ксенофонтнинг хизматлари катта бўлган экан. Афлотун кўпгина китобларида Сўқротнинг баҳсларини тўла келтиради. Ксенофонт эса ўз устози тўғрисида хотиралар ёзиб қолдирган. Булардан ташқари кейинроқ яшаб ўтган Арасту, Диоген каби файласуфларнинг, Плутарх каби тарихчиларнинг асарларида ҳам Сўқрот ҳақида анча-мунча маълумотлар бор. Шу асарлар билан танишиш оқибатида Сўқрот менинг кўз ўнгимда антик дунёнинг энг буюк сиймоларидан бири сифатида гавдаланди ва мен мазкур мақолани ёзишга жазм этдим. Албатта, мен бирон кашфиёт қилиш ёхуд янгилик яратиш даъвосида эмасман. Мақсад бошқа — шоядки, ўзбек китобхони бу мақолани ўқиб, Сўқротнинг буюк сабоқларидан яна бир бора баҳра олса... Мазкур мақолани ёзишда муаллиф бу манбалардан ташқари Н. А. Фомичевнинг «Ҳақиқат ва олижаноблик йўлида» деган китобида келтирилган фактлардан ҳам фойдаланди.

* * *

Сўқрот мелоддан аввалги 469-йилда Афинада таваллуд топган. Унинг отаси Софроникс ҳайкалтарош бўлган, онаси Фемарета эса доялик билан шуғулланган. Уша даврнинг таомилига кўра фарзанд туғилганидан кейин бир мунча вақт ўтгач, уни оракулнинг, яъни башоратчининг ҳузурига олиб боришар экан. Башоратчи гўдакнинг келажagini, уни қандай тарбия қилиш кераклигини айтиб берар экан. Оракулнинг Сўқрот ҳақидаги башорати сақланиб қолган: «Бола хоҳлаган ишини қилишида унга ҳалақит берма, тўсқинлик қилма, бунинг ўрнига улуғ Зевсга ишнинг оқибати яхши бўлишини тилаб тавалло қил. Бола ҳеч қанақа гамхўрликка муҳтож эмас, чунки худолар унга туғилишданоқ ички овоз — даймоний (даҳо) ато қилган. Шу даймоний уни ёмон ишлардан асрайди ва унинг учун мингта мураббийнинг ўрнини босади».

Ота-она Сўқротни тарбиялашда башоратчининг гапларига тўла амал қиладилар ва уни ўз ихтиёрига қўйиб берадилар. Ҳар қандай чеклашлар ва таъқиқлардан ҳоли бўлган Сўқрот болалигиданоқ отасига қаттиқ ўрганиб қолади, унга эргашиб, ҳайкалтарошлик қилмоқчи бўлади, отасига эргашиб, бозорларга боради, шаҳар

майдонларида бўладиган тамошаларни, нотиқларнинг сўзамолликда тортишувларини кузатади. Сўқрот болаликдан ўзига тенгқур икки бола билан дўстлашади. Уларнинг бири қассобнинг ўғли Эсхин эди — кейинчалик у ўз даврининг машҳур нотиғи бўлиб етишади, иккинчиси эса бадавлат хонадоннинг фарзанди Критон эди. Сўқрот Критоннинг уйида тез-тез бўлиб турар, чунки бу ерда машҳур одамларнинг қўлёзма китоблари кўп эди. Бу ерда Сўқротнинг болалик дўстларини ном-ном таъкидлаётганимизнинг боиси бор — улар бир-бирларига жуда содиқ дўст бўлишди, ҳаётнинг қийин дақиқаларида бир-бирларига мадад беришди, ёруғ дақиқаларда хурсандликларини баҳам кўришди. Уларнинг дўстлиги Сўқротнинг сўнги нафасига қадар давом этди — Эсхин билан Критон Сўқрот қатл қилинаётганда ҳам ҳозир бўлишди ва унинг жасадини ўз қўллари билан ерга қўйишди.

Вақти-соати етганда уларнинг учовини гимнасияга ўқишга бергандилар.

У пайтларда гимнасияга Афинанинг Эркин гражданининг фарзандларигина қабул қилинар экан. Гимнасияда палестрада, яъни очиқ майдончада ҳар хил жисмоний машқлар билан шуғулланишар, кураш тушишар, хуллас, жисмонан соғлом, бақувват бўлиб етишишнинг ҳамма чора-тадбирлари кўрилар экан. Аммо гимнасиядаги таълим бадантарбия билан чекланмас экан, болаларга мусиқа, шеърят, театр санъати, математика, ҳайкалтарошлик, фалсафа ва риторикадан ҳам дарс берилар экан. Уч оғайни дўстлар гимнасияда кунт билан ўқишади, ҳамма фанларни яхши ўзлаштиришади. Шундоқ бўлса-да, Сўқрот ҳамма нарсага қизиқувчанлиги, ҳамма нарсанинг тагига етишга интилиши билан ажралиб турарди. Унинг зеҳни ўткир эди; у, айниқса, риторика ва фалсафага қизиқади, ёшлигиданоқ файласуфларга ўхшаб ҳар хил масалаларда баҳс қилишни ёқтириб қолади. Шу тақлидда улар ўқишни тугатишади.

Уша даврининг қонун-қондаларига кўра балоғат ёшига етган йигитлар ҳарбий хизматга чақирилар экан. Сўқрот, Эсхин ва Критонлар ҳам хизматга жўнайдилар. Улар хизматга жўнаш олдидан қасамёд қиладилар. Уларнинг қасамлари ҳам худди бугунги одамларникига ўхшаш — Ватанга садоқат ҳақида, халққа, қонунларга садоқат тўғрисида, Ватанни мардона ҳимоя қи-

лий ҳақида. Буни қарангки, икки ярим минг йил аввал ҳам «ватан», «халқ» тушунчалари ҳар нарсадан юқори турадиган муқаддас тушунчалар бўлган экан. Уша қасамнинг матни бизгача етиб келган: «Муқаддас қуролимнинг шаънига доғ туширмайман, ўртоғимни жангда ташлаб кетмайман, ибодатхоналаримиз ва муқаддас нарсаларимизни бошқалар билан биргаликда ҳам, ёлғиз ўзим ҳам ҳимоя қиламан. Менга мерос қолган Ватанимни ободроқ ва яхшироқ қилиб қолдираман. Ҳокимиятга, халқ томонидан белгиланган қонунларга содиқ бўламан, итоат қиламан. Бошқалар томонидан қонунни тан олмаслигига йўл қўймайман; уларни бошқалар билан бирга ҳам, ёлғиз ўзим ҳам ҳимоя қиламан. Ота-боболаримнинг муқаддас динини ҳурмат қилишга қасам ичаман. Ичган қасамимга худолар шоҳид бўлсин!»

Ҳарбий хизмат давомида ҳам, ундан кейин умрининг охиригача ҳам Сўқрот ичган қасамига содиқ қолди. У Ватан олдидаги, дўстлари олдидаги бурчини виждонан ўташга ҳаракат қилди. Масалан, бир гал ётоқларидан олисда тоғлар орасида машқлар қилишаётганида дўсти Эсхиннинг сёғи қаттиқ лат ейди. Сўқрот ҳеч иккиланмай уни опичиб олади ва қароргоҳга олиб келади. Сўқрот ҳарбий хизматда ҳар хил машқлар билан ўзини жисмонан чиниқтириб борганидек, ақл-идрокини ўстиришга ҳам алоҳида аҳамият беради. У табиатни кузатади, дўстлари ҳаётини кузатади ва турли-туман воқеалар, ҳодисаларнинг моҳиятини англашга, улар орасидаги пинҳон боғланишларни идрок этишга ҳаракат қилади. Масалан, у қуёш ҳақида жуда кўп ўйлайди. Бутун оламни ўз нурлари билан мунаввар қилувчи, ҳамма нарсага ҳаёт бағишловчи қуёш нима? Файласуфлар қуёшни лаҳча чўққа айланган жуда катта тош дейишадди. Сўқрот ўйлай-ўйлай бу фикрни рад этади — қуёш миллион йиллардан бери совуқ космос қўйнида муаллақ туради. Космос, фазо шу қадар совуқки, унда ҳар қандай нарса муқаррар тарзда ўз илиқлигини йўқотган бўлар эди. Шу жумладан, қуёш ҳам агар абадий тош бўлса, аллақачон совиб, яна аслига қайтган бўларди. Лекин у совимаяпти. Ундоқ бўлса, нима у? Наҳотки, қуёшнинг ҳарорати ибтидога ҳам, интиҳога ҳам эга бўлмаса, наҳотки у мангу бўлса? Бунақа мулоҳазалардан Сўқрот ўз билимларининг ожизлиги, чеклангани ҳақида худоса чиқарар ва ҳарбий хизматдан бўшагач, билими-

ни чуқурлатиш устида қунт билан ишлашга аҳд қиларди.

Ниҳоят, Сўқрот хизматни ўтаб, Афинага қайтади. Лекин шаҳарда уни нохуш хабарлар кутарди — унинг отаси ҳам, онаси ҳам қазо қилишган. Сўқрот ёлғиз ўзи қолган эди. Бу гал ҳам Эскин билан Критон унинг жонига ора киришади, унинг дардини енгиллатишга ҳаракат қилади. Табиатан ёлғизликни ёқтирмайдиган Сўқрот одамлар гавжум жойга — шаҳар майдонларига қатнай бошлайди. Бу пайтларда Афинада Аспасия деган жувон донг чиқарган эди. Аспасия Милет шаҳридан келган мусофир бўлиб, Аксиох деган савдогарнинг қизи эди. У Афинага қариндошларини кўргани келиб, шу ерда қолиб кетади. Афиналиклар унга гетералик мақомини беришади. Гетера — эрга тегмаган жувон бўлиб, ўзига маъқул тарзда эркин ҳаёт кечиради... Лекин у бузуқ аёл эмас, фоҳишалик билан шуғулланмайди, аксинча, юксак ақл-заковат эгаси, чуқур билимларга эга, хушфёъл, хушмуомала, суҳбати ширин, феъли-атвори билан эркакларни ўзига ром қилади. Аспасия айни шундай фазилатларга эга эди. Бунинг устига у тенги йўқ соҳибжамол аёл эди. Шунинг учун ҳам доврўғи тилларда дoston бўлди-ю, унинг суҳбатини қўмсаганлар сони кундан-кунга орта боради. Кўп ўтмай Аспасиянинг тўгараги ҳам катта шуҳрат қозонади. Тўгарак йиғинларида Аспасия нутқлар қилар, чечанлик бобида мусобақалашар, файласуфлар билан масала талашарди. Замоннинг энг пешқадам одамлари Аспасия тўгарагида қатнашишни ўзлари учун фарз деб билардилар. Улар ора-сида Анаксагор ва Протагор каби файласуфлар, Софокл ва Европид каби драматурглар, Фидий деган афсонавий ҳайкалтарош, Каллистрант меъмор, Гиппократ деган ҳаким бор эди. Сўқрот ҳам устози Анаксагорнинг тавсияси билан Аспасия даврасига қўшилиб олади ва бу ердаги мунозараларда фаол қатнаша бошлайди. Аспасия Сўқротнинг фикри теранлигини, мантиқи кучлилигини, баҳс қилиш маҳоратини кўриб, унга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлади, ҳатто шахсан ўзи у билан мунозарага киришади. Кунлардан бирида Сўқрот устози Анаксагор билан мунозарага киришади. Анаксагор «дунё»даги жамики мавжуд нарсанинг бирламчи сабаби Ақлдир» деган даъвони ўртага ташлаган. Сўқрот унга эътироз билдиради. Улар ўртасидаги баҳс бизгача етиб келган:

— Устоз, Ақл ҳамма нарсанинг тартиби ва сабабини белгилайди деганда нимани назарда тутасиз?

— Мен бунда дунёдаги тартибни тушунаман.

— Демак, ер устидаги ёхуд самодаги бирор ҳодисани кузатар эканмиз, унинг сабабини Ақл билан изоҳлаб бериш мумкин-да?

— Худди шундай.

— Масалан, осмонда олов из қолдириб ерга тушадиган тошлар бор. Сиз уларни Қуёшдан учиб келади дейсиз, устоз. Уларнинг ерга тушишининг сабабчиси Ақлдир дея оламизми?

— Сира унақа деб бўлмайди, Сўқрот. Қуёшдан узилиб ерга тушадиган тошлар ҳаракатининг сабабчиси эфирнинг ҳаракатидир.

— Ойнинг ўз нурини эмас, Қуёш нурини акс эттириб шуълаланишининг сабаби нимада?

— Сабаби шундаки, Ой — совуқ тош, совуқ жисмлар эса нурлана олмайди.

— Вулқонларнинг отилиши, зилзилаларни нима билан изоҳлаш мумкин?

— Ер ости газларининг ҳаракати билан.

— Эфирнинг ҳаракати, самовий жисмларнинг ўрин алмаштириши, ер ости газларининг ҳосил бўлиши ва бошқа шунга ўхшаш ҳодисаларнинг бирламчи сабаби нимада? Сабабларнинг сабаби Ақлдир дейишимиз мумкинми?

— Йўқ. Сўқрот, буларнинг бош сабабини эфир, самовий жисмлар, сув ва газларнинг табиатидан излаш керак.

— Демак, буларнинг ҳеч қайсисига Ақлнинг дахли йўқ экан-да?

Анаксагорнинг енгилганини тан олишдан бошқа иложи қолмаган эди. Аспасия даврасида бундай баҳслар кўплаб содир бўлган. Аспасия бу қобилиятли йигитни ҳар жиҳатдан рағбатлантириб борган. Иш шу даражага етиб борганки, Сўқрот — Аспасияни яхши кўриб қолган. Аммо ишқ бобида унинг муваффақиятга эришмоғи амри маҳол эди. Негаки, Сўқрот ҳар қанча доно, билимдон, мушоҳадали ва мулоҳазақор бўлмасин, боши катта, дўнг пешоналик, кўзлари йирик-йирик, усти-боши юпингина бир йигит эди. Аспасия эса гўзаллар гўзали, оддий бандасининг қўли етмайдиган малак... Бунинг устига уни Афинанинг атоқли стратеги Перикл севиб қолган — эрта-ю кеч унинг теварагида гирдикапалак,

Сўқрот Аспасиянинг вислоига эриша олмаслигини тушунади. Шундан кейин у бутун иродасини ишга солиб, Аспасияни унутишга, унинг уйига қадам қўймасликка интилади. Бу ёш файласуфнинг ўз устидан қозонган энг улуғ ғалабаси эди. Афиналиклар ўз стратеглари Периклнинг Аспасияга илтифотли муносабатига ғижиниб қарашарди, чунки ўша пайтдаги таомилга кўра аёл кишининг эркин-эмин турмуш кечириши маъқул кўрилмаеди. У ҳатто кўчага ҳам чиқмаслиги, рўзгор билан бўлиб, уйда ўтириши керак эди. «Аёл киши кўчага чиққанда, — дейишарди афиналиклар, — одамлар «бу кимнинг онаси?» — деб сўрасалар...» Бу қонда бузилса, катта жарима тўланарди. Перикл жамики чечанлигини ишга солиб, элу юрт учун қилган хизматларини рўкач қилиб, афиналикларнинг кўнглини олади ва Аспасияга уйланади. Сўқрот ҳам дўстларининг маслаҳати ва кўмаги билан Мирто деган қизга уйланади. Мирто ҳам Сўқротга ўхшаган қашшоққина эди. Лекин у навқирон, юрагида ўти бор, қувноқ ва хушчақчақ қиз эди. Сўқрот оилавий ҳаёт гаштини суриб яшай бошлайди. Кўп ўтмай Мирто ўғил туғади ва унга Ламирокл деб исм қўйишади. Бироқ Сўқротнинг нашъали ҳаёти узоқ давом ўтмайди — кунлардан бирида у сафардан қайтиб, хотинининг сувга ғарқ бўлиб ўлгани устидан чиқади. Ҳали сутдан ажрамаган Ламироклни Критон ўз оиласига олиб кетади. Сўқрот аламини меҳнатдан ва фалсафий мунозаралардан олади. Худди шу кезларда у мантиқий тафаккурининг кучи билан, тинимсиз ҳақиқат излаши билан, аввалдан мавжуд бўлган кўпгина фалсафий «ҳақиқатларни» ҳеч тап тортмай кунпаякун қилиши билан доврўф қозонади. Энг муҳими шундаки, аввал ўтган файласуфларнинг кўпчилиги ўз изланишларини табиат ҳодисаларига бағишлаган бўлсалар, Сўқрот биринчи навбатда одамлар ҳаётининг муаммолари ҳақида, инсон табиатининг сифатлари тўғрисида фикр юритади. Шу тарзда Сўқрот файласуфлар ичида биринчилардан бўлиб фалсафага инсоний мазмун олиб киради. Сўқрот мулоҳазаларида кўпроқ адолат, гўзаллик, ёмонлик, яхшилик каби масалалар биринчи ўринга чиқа бошлайди. Бу муаммоларга жавоб излар экан, у ҳар хил файласуфларга, уларнинг ҳар хил таълимотларига рўпара келади. Масалан, Дамон деган анча атоқли файласуф ёшларга мусиқа орқали тарбия берар экан. Унинг фикрича, оҳангдорлик киши табиатини юмшатар, товуш-

ларнинг дағаллиги, эса унинг феъли-атворини қўпол қилар экан. Шунга асосланиб, Дамон мусиқий услубларнинг ўзгариши давлат тўнтаришларига олиб келади деган фикрни олға сурар экан, Сўқрот бундай фикрнинг бемаънилигидан кулади ва уни жуда кучли мантиқ асосида рад этади. «Мустабидлик баъзан мотам мусиқасининг ва маршларининг гуллаб-яшнашига ёрдам бериши мумкин. Бунга ҳамма ишонса бўлади. Аммо мусиқа ва ҳатто энг нафис, энг гўзал мусиқа ҳам мустабидликни ағдариб ташлай олади деса, бунга гўдак ҳам ишонмайди...»

Сўқрот ўртоқлари билан саёҳат қилиб юриб умум юнон диний маркази ҳисобланмиш Дельфа шаҳрига боради ва у ердаги машҳур Дельфа ибодатхонасини зиёрат қилади. Ибодатхонанинг пештоқиға «Ўзлигингни тани» деб ёзиб қўйилган экан. Бу ҳикмат Сўқротга жуда қаттиқ таъсир қилади — у кўпдан бери излаётган нарсасини топгандай, кўн жумбоқларни ечишға ёрдам берадиган қалитни қўлга киритгандай хурсанд бўлади. Шундан кейин у бу ҳикматга қатъий амал қилиб, ўзидаги фазилатлар ва нуқсонлар иллизини ўзидан излаб яшай бошлади. Шу аснода Сўқрот жуда катта аҳамиятга эга бўлган улуғ кашфиётлар қилади. Масалан, унинг инсон ҳаётида лаззатларнинг ўрни ҳақидаги бир баҳс сақланиб қолган. Сўқрот лаззатларни икки гуруҳга бўлади — уларнинг бири инсонни нобуд қиладиган, ҳалокатга бошлайдиган, нафсини қондиришға қаратилган лаззатлардир. Шароб, лаззат-ул-нисо, қимор ва ҳоказолар шулар жумласидандир. Айни чоқда санъат асарларидан, ҳайкаллардан, нотиклик санъатидан олиннадиган лаззат бор. Буларни гўзалликдан олиннадиган лаззат деса бўлади. Бу лаззат инсон руҳини юксалтиради, унга қанот бағишлайди. Аммо одамлар кўпинча гўзаллик лаззатига бефарқ қолиб, бутун вужудлари билан нафс лаззатига шўнгийдилар. Нега? Сўқрот бунинг асосий сабабини нодонликда кўради. Кейинроқ атрофлича мулоҳаза юритиш натижасида Сўқрот дунёдаги ҳар қандай ёвузлик, ҳар қандай ёмонликнинг иллизини нодонликда, бидимсизликда, беҳабарликдадир деган хулосаға келади. Бундай хулоса чиндан ҳам инсоният ҳаётидаги жуда кўп нохуш ҳодисаларнинг бош сабаб-ётини тушуниб олишға ёрдам берувчи муҳим хулосадир. Бу хулосани Сўқротнинг ўзи «ёмонлик—нодонлик—дандир, ёвузлик — нодонликдадир, ёлғон — нодонликда»

дир» деб ифодалайди. Ёвузлик ва ёмонликни йўқотмоқ учун одамлар ўзларидаги нодонликни қуритмоқлари керак. Сўқрот бу фикрни ҳам жуда чиройлик ҳикмат тарзида ифодалайди: «Дунёни силжитмоқ истаган одам аввал ўзини силжитсин!»

Шундай тўхтама келган Сўқрот ўзининг ҳаёт тарзида ҳам муайян ўзгаришлар ясади: энди у кўнглини гўзаллик лаззатларига янада кенгроқ очиб қўяди, нафсини эса тийиб яшашни; озга қаноат қилишни одат қилади, ҳар қандай ҳашамдан, дабдабадан воз кечади, еб-ичишда ҳам, кийинишда ҳам, уй-жойда ҳам қатъий меъёр асосида ҳаёт кечира бошлайди. «Меъёрдан ташқари чиқма!» деган шиор Сўқротнинг энг севимли шиори бўлиб қолади. У шаҳарда қишин-ёзин яланг оёқ юради, устида битта-ю-битта хирқаси бўлади, камбағал одамлар тановул қиладиган овқатларга қаноат қилади. Ҳеч қачон Сўқротнинг ҳамёнида беш-ўн дирхан ортиқча пули бўлган эмас. Унинг боши муҳтожликдан чиққан эмас, лекин бунга эътибор бермаган, бирон марта муҳтожликдан нолимаган ва эҳтимолки, муҳтожлигини сезмаган ҳам бўлса керак. Маълумки, Шарқда — мусулмон дунёсида инсоннинг мукаммалликка интилишининг, ҳақиқат жамолига эришмоғининг асосий шарты—нафсини тийиш, бу дунёнинг ўткинчи ва беҳуда лаззатларидан юз ўгириш бўлган. Тасаввурдаги ана шу буюк ахлоқий-маънавий ақиданинг илдиэлари юнон фалсафасига, бевосита Сўқротга бориб тақалса, не ажаб! Сўқрот шогирдлари билан бирга шаҳар майдонлари ва кўчаларини кезиб юрар экан, одамларни маънавий камолот йўлига бошловчи насиҳатлар қилишдан чарчамайди. «Қимнинг нечта қўйи борлигини ҳар бир одам сира қийналмай айтиб беради, аммо кимнинг қанча дўсти борлигини ҳамма ҳам айтиб бера олмайди» — дейди Сўқрот. «Хурмача неча пул туришини ҳаммаларинг жуда яхши биласизлар, аммо ҳалол яшайсизларми-йўқми — бу ҳақда ўйлашни ҳам ҳеч ким истамайди» — дея таъма қилади у яна бир жойда. Сўқрот ёшларга насиҳат қилиб, тез-тез кўзгуга қараб туришни маслаҳат беради: «Хўсндорлар ўз хўснларига доғ туширмаслик учун, хунуқлар эса ўз хунуқлигини ақл-заковатини тарбиялаш билан беэамоқ учун тез-тез кўзгуга қараб турсинлар».

Кунлардан бирида дўсти Эсхил Сўқротдан нима учун доно фикрларини қоғозга туширмаслигини сўрайди.

«Керакли сўз паргаментдагига қараганда одамда мустақкамроқ ўрнашиб қолади, нокерак сўзни эса ёзиб ўтирмаса ҳам бўлаверади».

Сўқрот баҳсларда, мунозараларда баъзан рақибларига кескин жавоблар беришдан ҳам қочмаган. Бундай ҳолларда баъзи бир жиззаки одамлар Сўқротга тузукроқ жавоб беролмаганларидан кейин уни ҳақоратлаш, ҳатто уни калтаклаш йўлига ўтишган. Китобларда бир воқеани ҳикоя қилишади: бозорда бир савдогар Сўқротдан енгилгач, унинг хотини файласуфнинг устига бир тоғора мағзавани сепиб юборган, унинг эри эса Сўқротни чангитиб сўккан. Сўқротнинг дўстлари бу дилозорларни судга беришни талаб қилишган. Сўқрот эса уларга: «Нима кераги бор? Ахир сени эшак тепиб олса, унинг устидан судга шикоят қилмайсан-ку» деб жавоб берган.

Сўқрот ўз баҳсларида одамларни ва, айниқса, ёшларни қандай қилиб яхшилик йўлига етаклагани ҳақида яна бир ривоят сақланиб қолган.

Кунлардан бирида форсларга қарши жангларда жасорат кўрсатган шавкатли Делон ўглини етаклаб, Сўқротнинг ҳузурига келади:

— Бу менинг ўғлим, — дейди у келишган, хушрўй йигитни кўрсатиб, — у яқинда уйланиб, рўзгорларини ажратиб олди. У ҳалол ва батавфиқ умр кечирмоқчи. Мен ҳарб одамиман, бу борада унга бирон жўяли маслаҳат беролмайман. Одамлар сени донишманд дейишади. Уғлимга тўғри яшаш йўлларида сабоқ бергин деб ҳузурингга келдик.

— Яшамоқ бирон неъматга интилмоқдир. Сени қандай неъмат ўзига жалб этади, ўғлим? — деб йигитга мурожаат қилади Сўқрот.

— Турмушим фаровон бўлса, еб-ичишдан сиқилмасам, ишларимнинг уддасидан чиқсам, дўстларимга қарам этсам, душманларимнинг таъзирини берсам, бўш вақтларимда курашчилар, гимнастлар мусобақаларини мириқиб томоша қилсам, шароб билан дўстлар даврасида суҳбатлар қурсам...

— Фаровонликдан ҳам аълороқ неъмат берамиз.

— Ҳа. Энг олий неъмат — ҳокимликдир. Ҳоким одамнинг ҳамёни ҳеч қачон қуруқ қолмайди.

— Майли, одамларга ҳукмдорлик қилиш ва пул топиш неъмат бўла қолсин. Ҳақиқатни излаш, жамият-

ни ўйлаш неъмат эмасми? Сен яхшилик йўлини танлаб ол, ўғлим. Шунда адашмайсан.

Сўқротнинг мухлислари борган сари кўпайиб бормоқда эди. Аммо уларнинг ичида баҳсларда Сўқротни енга олмагандан кейин аламзада бўлиб қолган, ундан ўч олиш йўлига тушган ва бу борада ҳар қандай найранг ва ҳийлалардан қайтмайдиган одамлар ҳам бисёр эди. Шулардан бири Критий деган одам бўлиб, у бадавлат, молу дунёга ўч, айшу ишратга муккасидан кетган ва ўзига ҳаддан зиёд бино қўйган эди. Сўқротнинг халқ ўртасида катта шуҳратга эгаллиги унинг ҳасадини қўзғайди. У бир неча марта бу хоксор ва ялангоёқ файласуфнинг таъзирини бериб қўйиш учун у билан мунозарага киришади ва ҳар гал мағлуб бўлади. Сўқротнинг донолиги ҳам, авлиёларча нафсини тийиб, покиза ҳаёт кечириши ҳам унинг ғазабини келтиради. Критон нима қилиб бўлса-да, Сўқротни шарманда қилмоқчи, элу юрт олдида уни иккиюзламачи, эътиқодсиз одам сифатида кўрсатишни мақсад қилиб олади. Бу режани амалга ошириш учун Критон Лоида деган сатангни ишга солади — унга бутун имконини ишга солиб, Сўқротни йўлдан уришни, уни ишрат тўшагига ётишга мажбур қилишни топширади. Критоннинг ўйича, бу режа, албатта, амалга ошмоғи керак, негаки Сўқрот ҳар қанча файласуф бўлмасин, барибир эркак-ку! Айниқса, ҳозир — қирққа кирган, авжи қирчиллама пайти. Бунинг устига бева, сўққабош. Лаида бу маккорона режани бажаришга киришади. Сўқрот билан Лаида ўртасида бўлиб ўтган ҳангомалар Афлотуннинг «Базм» деган асарида батафсил тасвирланган. Бу ўринда биз натижани айтиш билан чегараланамиз — Лаида жамики сеҳру жодусини ишга солади, ақл бовар қилмайдиган нозу қарашмалар қилади. Баҳслардан бири жуда чўзилиб кетади — Лаида Сўқротнинг хонасида ётиб қолади. Бироқ унинг ҳар қанча таманносига қарамай, Сўқрот аёлнинг «яшнаб турган ҳусни-жамолига парво қилмайди». Сўқрот шу мусобақа тунида яна бир ҳақиқатни кашф этади — аёллар ичида жуфти ҳалолнингдан яхшироқ ва покизароқ аёл бўлмас экан. Лаида режаси барбод бўлганидан кейин Сўқротнинг энг садоқатли шогирдларидан бири бўлиб қолади. Ифвогар Критон Сўқротдан ўч оладиган яхши кунлар келишини кутиб аламини ичига ютишга мажбур бўлади. Сўқрот эса бу воқеадан кейин кўп ўтмай иккинчи марта уйланади.

Бу воқеа ҳам анча қизиқарли кечган. Кунлардан бирида Сўқрот бозорда сопол хурмачалар сотаётган бир қизга рўпара келади. Жарангдор овоз билан молини мақтаб харидор чақираётган бу қизнинг юзлари сутга чайиб олгандек оппоқ, қош-кўзлари тимқора, сочлари тўлқин-тўлқин эди. Сўқрот бир кўришдаёқ қизга ошиқу беқарор бўлиб қолади. Аммо қиз ўзидан икки баравар катта бўлган бу тақир бош хунук одамга рўйихушлик бермайди. Сўқрот эса, барибир, қизнинг кўнглини ром этади. Қизнинг исми Ксантиппа бўлиб, у Нактер деган кулолнинг фарзанди эди. Бир ҳафтадан кейин тўй бўлади. Нактер қизига сеп ўрнида тўрт юз туп ток беради.

Сўқрот учун яна саодатли кунлар бошланади. Ксантиппа яхши аёл чиқди — у Лампроклга яхши она, Сўқротга садоқатли хотин бўлди. У жуда эпчил, меҳнатсевар эди, унинг ҳаракати билан Сўқротнинг бўйдоқона рўзғори анча саришта-саранжом бўлиб қолди. Аммо «Бири кам дунё» деганларидек, бир масала бор эдики, у Сўқротлар оиласидаги хушнудликнинг тўқис-туғал бўлишига йўл қўймас эди — бу оилада доимий равишда рўзғор тебратишга маблағ етишмасди. Оила фақат тоқзордан арзимас даромадга қараб қолган, Сўқротнинг эса топиш-тутишининг тайини йўқ эди. Табиийки, Ксантиппа бу масалада эрига тез-тез хархаша қилиб турар, Сўқрот эса файласуфона сиполик билан хотинига ўқтиришдан чарчамасди: «Биз яшамоқ учун овқат еймиз, бошқалар эса овқат емоқ учун яшайдилар!» «Бойликдан нима наф? Бойлик одамни бузади, холос!» Яна: «Кумуш анжомлар билан атлас кийимлар театрдагина яхши, ҳаётда эса улар кулгили!» Бу ҳикматлар бири биридан яхши, албатта. Аммо қуруқ ҳикмат билан қорин тўймайди. Ксантиппа хархаша қилишда давом этади. Ахир, рост-да! Ҳар хил қаланғи-қасанғи файласуфлар майдонда гап сотиб, жарақ-жарақ пул топишади. Нега Сўқрот бундай қилмайди? У ҳам панд-насиҳатлари учун, сабоқлари учун, баҳс-мунозаралари учун пул олса бўлмайдимиз? Бунга Сўқрот кўнмайди, унинг эътиқодлари бунга йўл қўймайди. Биз аёл кишида унинг ҳуснини, эркакда эса унинг ақл-заковатини қадрлаймиз, деб ўқдиради у хотинига. Ҳуснини бозорга солган хотинни фоҳиша деймиз. Шундоқ экан, ақл-заковатини бозорга солган эркакнинг ўша фоҳишадан нима фарқи бор? Ҳа, Сўқротнинг бу гаплари мантиқдан холи эмас, аммо булардан Ксантиппага нима фойда — шу гаплар билан

бирор марта унинг қозони қайнармиди? Қсантиппа хархашани давом эттиради.

Аёл кишига ҳамма вақт ҳам гап топиб бериб бўлмайди. Айниқса ўртада рўзгор тебратиб масаласи турса, унга бакор келиш амримаҳол. Сўқрот бунақа пайтларда хуноб бўлади, сиқилади, баъзан қаттиқроқ гапириб юборишдан ҳам тоймайди. Эҳтимол, шунақа чоқларда у «Қсантиппадан кўра бир қошиқ заҳар яхши?» деган машҳур гапини айтиб юборган бўлса, ажаб эмас. Лекин бу гап юрак тубидан чиққан эмас. Қайси онлада жанжал бўлмайди, дейсиз? Аслини олганда, улар бир-бирини яхши кўришади, ҳурмат қилишади, бир-бирларини сўяшади. Бундай иноқ муносабат Сўқротнинг вафотига қадар давом этади.

Қсантиппа туфайли онла ташвишларидан холи бўлган Сўқрот яна ҳаёт жумбоқлари ҳақида, ҳал қилиб бўлмайдиган кўринган муаммолар ҳақида ўйлашни давом эттиради, тўртта бундай муаммолар тўғрисида ўйлар экан, ҳар бир масаланинг моҳиятига етишга, ҳаётнинг мазмуни ҳақида кишини қониқтирадиган жавобгар топишга интилади. Аммо фалсафа шунақа соҳа эканки, унда жавоблардан кўра сўроқлар кўп бўлар экан. Сўқрот ҳаётни кузатар экан, ундаги ҳақсизликлар ва адолатсизликларга рўпара келар экан, сон-саноксиз суҳбатларида «Ўвузлик нимадир?» деган саволни беради. Нега ақл-заковатли одамлар ҳам ўвузлик йўлига киради? Авваллари Сўқрот ўвузликнинг туғилишига сабаб жаҳолатдир деб жавоб берарди. Аммо ҳаётда жаҳолатдан йироқ турган одамлар ҳам ўвузлик ва ёмонликка бегона эмас. «Қизиқ, баъзилар нодон бўлсалар-да, олижаноб ва яхшилик йўлидан боради, баъзилар эса оқилдай кўрингани билан феъли-хулқи ёмон. Нега ақа-укаларнинг бири ёшлигиданоқ ёмон хулқли бўлиб, иккинчиси эса яхши бўлиб ўсади? Шундоқ экан, худолар иродаси билан инсон қалбига қай бир нисбатда ташланган яхшилик ва ёмонлик уруғларини баъзиларнинг ақли ўвузлик билан заҳарлайди, баъзиларнинг ақли эса яхшилик тафти билан юмшатади деб ўйласак бўладими? Баъзан эса бир одамнинг ўзи ҳаётнинг турли бурилишларида гоҳ ўвуз, гоҳ яхши бўлиб қолади. Демак, унда икки хил яхши ва ёмон заковат бор экан-да? Уларнинг мусобақасини ким бошқаради?»

Бунақа саволларнинг сўнгги йўқ эди. Сўқрот кўпин-

ча уларга қаноатланарли жавоб тополмайди ва кейинчалик асрлар мобайнида одамлар ўртасида тилдан тилга кўчиб юрган ҳикмат-хулосага келади: «Менинг билганим шуки, ҳеч нарсани билмайман!»

Халқ ўртасида Сўқротнинг шуҳрати тобора ортиб бораётганини кўрган айрим дўстлари зўр бериб уни давлат ишларига жалб қилишга, бирон мансабни эгаллашга ундашади. Аммо файласуфнинг асосий вазифаси ҳаёт муаммолари ҳақида мулоҳаза юритиш, яхши ва ёмоннинг моҳиятини англашга одамларга ёрдам беришдир, деб ҳисоблайдиган Сўқрот давлат ишига ўтишдан бутунлай воз кечади. Негаки, у файласуфнинг самарали ишлашини таъминлайдиган биринчи омил эркинликдир деб билади, амал эса ҳар қандай одамнинг ҳам қўл-оёғини боғлайди. Мана, Сўқротнинг бу масалада бизгача етиб келган мулоҳазалари:

«Менинг ички овозим менга давлат ишларида бирон мансабни эгаллашимни сира раво кўрмайди. Агар мен давлат ишлари билан машғул бўлсам, табиатимнинг очиқлиги ва тўғри сўзлим важида аллақачон зиндонга ташланган ва ҳалок бўлган бўлар эдим. Бундан на ўзимга, на афиналикларга фойда етарди. Кўпгина давлат арбоблари нотўғри қабул қилинган қарорларга ва қонунбузарликка ошкора қарши чиқишга урингани учун қаттиқ жазоларга мустаҳиқ бўлишган. Периклдек донгдор одам қувғинларга учраб таъқиб остига олинган экан, менга ўхшаган бундан буён ҳам ҳақиқат учун курашмоғини қўймайдиган одамга жамоат ишларига бурун тикишга йўл бўлсин!»

Гарчи Сўқрот ўз аҳдида қатъий бўлса ҳам уни йўлдан қайтармоқчи бўлганлар, эътиқодига хиёнат қилдиришни орзу этганлар кўп эди. Айниқса, дасти узун мустабид одамлар унинг иродасини синдиришга кўп уринишди. Бейхтиёр Сенеканинг бир ажойиб гапи эса тушади: «Сўқротнинг теварагини ўттизта мустабид қуршаган эди, лекин улар унинг мардлигини синдира олмади. Ахир, гап телангда турган хўжайинларнинг сонидами? Қуллик ҳаминша бир хиллигича қолаверади. Қулликдан нафратланадиган одам бир тўп ҳукмдорлар орасида ҳам эркин бўлади».

Сўқрот ҳукмдорлар галасида эркинлигини сақлаб қолаолган буюк инсон эди. У мунозаралар ва баҳсларда «ҳақиқат ҳаётимнинг мазмунидир, эркин баҳс қилиш ва эркин гапирриш имконияти файласуфга сув

билан ҳаводай зарур» деб таъкидлашдан чарчамайди. Шунинг учун унинг шогирдлари сафи борган-сари кенгайиб боради. Сўқротнинг ёши қайтиб қолган кезларда унинг шогирдлари қаторига Афлотун ҳам қўшилади. Бу ҳақда ҳам жуда гўзал бир ривоят сақланиб қолган: кунлардан бирида Сўқрот туш кўрипти. Тушида оққушнинг долопони унинг кўкрагига қўнганмиш. Сўнг бирдан унинг гавдаси момиқ патлар билан қопланипти ва у ҳаддан ташқари гўзал бир оҳангни куйлаб осмонга кўтарилипти. Оққуш муқаддас қуш ҳисобланар экан. Сўқрот тушидан мамнун бўлипти, лекин унинг маъносини чақа олмай юрипти. Эртаси куни эса Сўқрот дўстлари билан суҳбатлашиб турганида даврага Афлотун келиб қўшилипти. Сўқрот у билан гаплашгач, бирдан тушини эслабди-да, «мана, менинг оққушим!» дея хитоб қилипти. Айтиш керакки, Афлотун Сўқротга муносиб шогирд бўлди — устози вафот этгандан сўнг, Афлотун унинг таълимотини ривожлантирди, энг муҳими эса, «Сўқротни алқов» деган асарида устозининг нутқларидан келтиради ва унинг ҳақида кўпгина қимматли маълумотлар беради.

Ниҳоят, Сўқрот етмиш ёшга қадам қўйди. Аммо бу ёш унга янги кулфатлар келтирди — худди шу ёшда бу буюк инсон ва буюк файласуф тўхмат балосига учради ва асоссиз равишда қатл этилди. Сўқротнинг умри сўнгида бошига тушган воқеалар силсиласи ва унда олимнинг ўзини тутиши шу қадар ибратлики, бу тўғрида бироз батафсилроқ тўхташмаса бўлмайди. Сўқротнинг ўлим арафасида мардлигига қўйил қолган Жавоҳарлал Неру шундай деган экан: «Сўқрот ҳаётлигида ҳақиқатга яхши хизмат қилди, аммо ўлими билан юз чандон кўпроқ хизмат қилиб кетди».

Сўқротдан енгилган, панд еган, унинг фикрларига жавоб топиб беролмай миси чиққан бир неча аламзада Афина кенгашига ариза ёзиб, ундан шикоят қилишади. Бу шикоят Сўқротни ёшларни ёмон йўлга бошлашда, уларда ҳокимиятга нафрат туйғусини тарбиялашда айб-лашади. Кенгаш йиғилиб, Сўқротнинг иштирокида шикоятни кўриб чиқади. Унда Сўқрот ҳам сўзга чиқади ва ўзинга қўйилаётган айб бутунлай асоссиз эканини, унинг ёшларни йўлдан уриши мутлақо ақлга тўғри келмайдиган нарсга эканини исбот қилиб беради. Аммо ўша вақтларда ҳам тўхмат ва иғво йўлига кирган одамлар учун мантиқий далилларнинг қадри бўлмаган экан.

Шаҳар кенгаши кўпчилик овоз билан Сўқротни айбдор деб топишади, унинг донишмандлигини ҳам, ўтмишдаги улуг хизматларини ҳам инobatга олишмайди. Уша даврда Афинада ғалати одат бор экан. Кенгаш судланувчи одамни айбдор деб тан олса, у ё ўлим жазосига маҳкум этиларкан, ё Афинадан бадарға қилинар экан. Бу икки жазодан бирини айбдорнинг ўзи танлар экан. Табиийки, Сўқротдан олдин судланган ва айбдор деб топилган одамларнинг ҳаммаси бадарға бўлишни афзал кўрган ва шу йўл билан жонини сақлаб қолган. Аммо Сўқрот бундай қилмаган. У сеvimли шаҳарни тарк этишдан ор қилган, бадарға бўлишни ўзига раво кўрмаган. У ўлим жазосини танлаган. Афина кенгаши Сўқротга цикута деган ўсимлик томиридан тайёрланган заҳар бериб қатл этишга ҳукм қилади. Сўқрот заҳар тайёр бўлишни 30 кун кутди. Аҳволнинг нақадар даҳшат эканини тасаввур қилиб кўринг — ўлимга маҳкум одам ҳар кун эмас, ҳар соат, ҳар сонияни қандай изтироблар билан ўтказаркин. Лекин Сўқрот умрининг охириги 30 кунини аламли фиғонлар, йиғлаб-сиқташлар, шикоятлар билан эмас, дўстлар даврасида яна ўша сеvimли машгулоти — фалсафий баҳслар ва мунозараларда ўтказди. «Биз ҳаётдан қай даражада узоқлашсак, фақат шу даражада ҳақиқатга яқинлашиб борамиз. — дейди Сўқрот ўлимини қарши олишга тайёрланаётганда. — Ҳақиқатни севгувчи бизлар ҳаётда нимага интиламиз? Танимиздан мосуво бўлишга ва тан ҳаётидан келиб чиқувчи жамики ёвузликдан халос бўлишга интиламиз. Шундоқ экан, ажал эшигимизни қоқиб келганда биз нечук хурсанд бўлмайлик?»

Яна: «Донишманд одам бутун умри давомида ўлимни излайди, шунинг учун ўлим унга қўрқинчли эмас».

Икки ярим минг йилдан бери дунёдаги барча маърифатли одамлар ўртасида тилларда дoston бўлиб келатган Сўқротнинг ҳаёт йўли ана шундай. Ҳаёти давомида бирор дақиқа молу дунё ҳавасига берилмаган, ўта қашшоқ, ўта хоксор яшаган, аммо дунёдаги энг асл бойликка — маънавий камолотга эга бўлган, руҳи юксак, олижаноб ва олиймақом Сўқрот ҳануз одамларга сабоқ бермоқда — ўзлигини англашга интилган, бу йўлда тинмай ҳақиқат излаган ҳам ҳеч қачон ўлмайди. Унинг руҳи боқийдир.

МУНДАРИЖА

Эътиқодимни нега ўзгартирдим?	3
Декада кунларидан бирида	36
«Тирик сатрлар»нинг қийин қисмати	48
Бир нутқ тарихи	59
Абдулҳамид Сулаймон ўгли Чўлпон	72
Абдурауф Фитрат ва «Ҳинд сайёҳи» қиссаси	114
Чинорлардан бири	148
Ўткир Ҳошимов	157
Қалдирғоч — баҳор элчиси	181
Сўқрот	187

Адабий-бадиий нашр

Озод Шарафиддинов

САРДАФТАР САҲИФАЛАРИ

Мақолалар, хотиралар

Муҳаррир Ф. Камолова

Мусаввир Т. Герасимова

Расмлар муҳаррири Ю. Гибзалилов

Техн. муҳаррир У. Ким

Мусахҳиҳ Ш. Собирова

Босмахонага берилди 02.11.98. Босишга рухсат этилди 01.02.99
Улчами 84x108¹/₃₂. Шартли б. табоғи 11.76. Нашр табоғи 12,04.
Жами нусха 2000. Буюртма № 162. Шартнома 18—98. Баҳоси
шартнома асосида.

«Езувчи» нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент
китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод да-
ҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.

Шарафиддинов О.

Сардафтар саҳифалари: Мақолалар, хотиралар.—
Т.: «Езувчи», 1998.—224 б.

Адабий жамоатчилик эътиборидаги таниқли мунаққид, олим Озод Шарафиддинов ўзининг тўғри, ҳалол сўзи, бадий ижодга эътиқоди сабабли алоҳида ўринга эга. Айниқса, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қаҳҳор каби улуг адиблар ижодига бағишланган мақолалари, ёшлар шеърляти муаммолари ҳақидаги долзарб мулоҳазалари мунаққидни ўзбек миллий адабиётининг жонкуярларидан бири сифатида кенг ўқувчилар орасида шухрат қозонишига сабаб бўлди. Ушбу тўплам эътиборли мунаққид ижодининг турли даврларига мансуб энг сара асарларидан тартиб берилган.

ББК 83. 3Ўз

**«ЕЗУВЧИ» НАШРИЁТИ ҚУБИДАГИ КИТОБЛАРНИ
БОСМАДАН ЧИҚАРДИ:**

«Алпомиш» достони яратилганлигининг 1000 йиллигига
бағишланган асарлар:

Жўра Норалиев

АЛПОМИШ ЮРТГА ҚАЙТДИ

АЛПОМИШ

Достон

Нарзулла Жўраев

«АГАР ОГОҲ СЕН...»

Портретга чизгилар

Сиёсий эссе

Абдуқаюм Йўлдош

«СУНБУЛАНИНГ ИЛК ШАНБАСИ»

Сентиментал қисса

ШИҚОЯТ ҚИЛИШИНГИЗ МУМКИН: АГАР...

Кундалик фойдаланиш учун маълумотнома

Маҳмуд Йўлдошев

ДОЛЗАРБ ЛУФАТ

**«ЕЗУВЧИ» НАШРИЕТИ 1999 ЙИЛДА ҚУЙИДАГИ
КИТОБЛАРНИ НАШР ЭТАДИ:**

Шукур Холмирзаев

«УН САККИЗГА КИРМАГАН КИМ БОР?»

Қисса ва ҳикоялар

Хожиақбар Шайхов

«ХОТИНИМНИНГ ЭРИ»

Фантастик қисса ва ҳикоялар

Собир Мирвалиев

«УЗБЕК АДИБЛАРИ»

(XX аср ўзбек адабиёти)

Исмат Норбоев

«ҚОРА КИЙИКЛАР»

Ҳикоялар

Тўхтамурод Тошев

УЗБЕКИСТОН ОЛТИНИ

Очерклар